

VERSÖ

Tröskomforter i följande

2/2012

VERSO

Irodalomtörténeti folyóirat

2019/2

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2019/2

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

A szerkesztőbizottság tagjai
Bozsoki Petra
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borító
Simor Kamilla

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora
Maczelka Csaba

Felelős kiadó
a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság u. 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

EFOP-3.4.3-16-2016-00005

Korszerű egyetem a modern városban: Értékközpontúság,
nyitottság és befogadó szemlélet egy 21. századi felsőoktatási modellben

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

SZATMÁRI ÁRON	
Isten, angyal, krisztus	
Változatok a 8. zsoltárra	5
LACZHÁZI GYULA	
Az érzelmi hatás elemzése mint a kora újkori magyar költészet olvasási stratégiája (Zrínyi Miklós <i>Elégiája</i> kapcsán)	21
BODROGI FERENC MÁTÉ	
Csiszoltság-nyomok a klasszikus magyar irodalom korszakának publikációiban (Különös tekintettel az <i>Aurora. Hazai Almanach</i> zsebkönyveire).....	38
MACSKÁSI ÁRPÁD	
Mikszáth körül a mező	
Ideológiai csatározások Mikszáth körül a felépülő irodalmi mezőben (2. rész).....	73

KRITIKAI LAPOK

NAGY IMRE	
A „két nyelvű” Bánk bán	
Nádasdy Ádám szövegkiadásáról, irodalomtörténeti nézőpontból	96

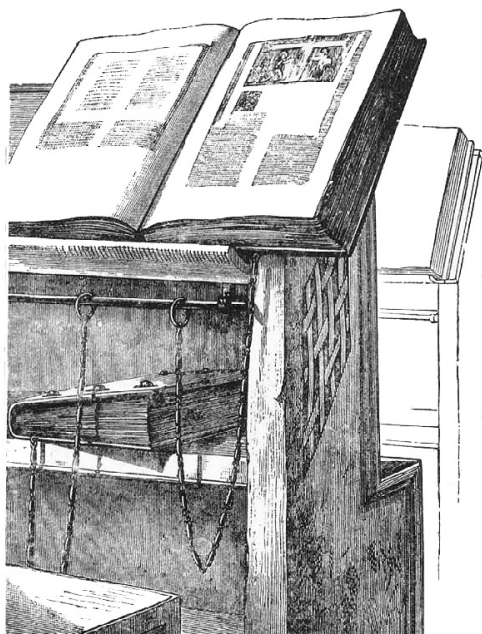
HASZNOS MULATSÁGOK

HERNÁDY JUDIT	
A vágyakozás természetrajza Koháry István barokk álomversében (<i>Üdömulatás közben szerzett versek</i>)	109

FILLÉRTÁR

PAP BALÁZS	
Batizi-versek a Régi Magyar Költők Tárában	121

T u d o m á n y o s
G y ű j t e m é n y .

Szatmári Áron

Isten, angyal, krisztus

Változatok a 8. zsoltárra¹

1.

Az 1602-ben Debrecenben kiadott református gyülekezeti énekeskönyv² kapcsán Pap Balázs amellett érvel, hogy Újfalvi Imre az énekeskönyv szerkesztésekor egy mára elveszett unitárius énekeskönyv-kiadást is forrásként használ. Tudunk arról, hogy Enyedi György unitárius püspöksége idején sajtó alá rendeztek egy énekeskönyvet,³ bizonyos énekek valószínűleg innen kerültek az 1602-es debreceni editióba.⁴

Bogáti Fazakas Miklós zsoltárai közül a 8. zsoltárnak ismerjük legkorábról nyomtatott megjelenését, méghozzá szintén az 1602-es énekeskönyvből. „Egy Szentháromság-tagadó énekeskönyv forrásként tételezése viszont könnyebben magyarázná meg, hogy hogyan jut hozzá Újfalvi Bogáti Fazakas Miklós egy – szöveghűség tekintetében hangoztatott nézeteinek minden tekintetben megfelelő – zsoltárához” – jegyzi meg Pap tanulmányának végén.⁵ Írásomban amellett érvelek, hogy a 8. zsoltár nem felelt meg minden tekintetben Újfalvi nézeteinek. Gondolatmenetem azonban – reményeim szerint – csak még inkább alátámasztja Pap feltételezését, miszerint Újfalvi egy unitárius énekeskönyvből jut hozzá Bogáti 8. zsoltárához.

2.

1 A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-IV. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

2 *Keresztyéni énekek*, Debrecen, 1602 (RMNy 886). – Bogáti 8. zsoltára: 8r.

3 RMNy 746. Ezzel az énekeskönyvvel és énekanyagával a 2016-ban Kolozsvárott rendezett „*Te Deum laudamus...*” elnevezésű konferencia több előadása is foglalkozott. A konferencia anyaga később a *Keresztény Magvetőben* is megjelent, lásd a 2017. évi 2–3. számának tanulmányait.

4 PAP Balázs, *Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai*, *Ker. Magv.*, 123(2017), 2–3. sz., 227–246. – H. Hubert Gabriella ezt szintén valószínűűnek tartja, tanulmányában fel is vázolja az elveszett énekeskönyv valószínű tartalmát és lehetséges szerkezetét: H. HUBERT Gabriella, *Az unitárius éneklés kezdetei*, Uo., 165–176.

5 PAP, *i. m.*, 246. – Újfalvi Imre az 1602-es énekeskönyv előszavában írja a következőket: „Első, hogy még ilyen módon is az egész Psalterium nincsen ez sok énekesektől is magyar ritmusokban rendeltetvén: egy pediglen sokképpen is találtatik. Második, hogy az melyek vadnak is, az bötütül gyakorta messze járnak, ki egyre, ki másra nézvén, mikoron azokat fordítanak”. – *Keresztyéni énekek*, *i. m.*, 4r; Betűhív átirata: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004 (*Historia Litteraria*, 17), 393.

Nem tudok kitérni a Bogáti-zsoltárok szerteágazó és kusza szöveghagyományának minden kérdésére, ezért csak felvázolom a tanulmány szempontjából releváns gócpontokat. A példányból is ismert legkorábbi nyomtatott unitárius énekeskönyv 1616 körül jelent meg, ebben tizenkét Bogáti-zsoltár kap helyet, köztük a nyolcadik.⁶ Ennél korábról csak egyetlen nyomtatott Bogáti-zsoltárt ismerünk: az 1602-es református énekeskönyvben megjelenő 8. zsoltárt.

Etlinger Mihály a *Bölöni-kódex*⁷ szövegeit olvassa össze az 1602-es énekeskönyvvel, ez alapján ő is megerősíti, hogy léteznie kellett egy 16. századi unitárius kiadványnak, és szerinte ebben a kiadványban a 8. zsoltár is helyet kapott. Regisztrálja, hogy az 1602-es énekeskönyv szövegéből hiányzik a zsoltár 10. strófája, míg ez a strófa a *Bölöni-kódex*ben megvan, vagyis a kódex KG monogramú másolójának nem lehet forrása az Újfalvi-féle énekeskönyv.⁸ A 8. zsoltár esetében az 1616 körüli unitárius énekeskönyvnek sem lehet forrása az Újfalvi szerkesztette énekeskönyv, ugyanis az onnan hiányzó 10. strófa az unitárius kiadványokban is megvan.

1602 előttől nem ismerünk Bogáti teljes *Psalterium*át tartalmazó kéziratot, és az sem biztos, hogy a szerző keze alól kikerül-e egy tisztázata a fordításnak.⁹ Az ismert *Psalterium*-kéziratok közül 1616-ra már valószínűleg több is elkészül, de nem kimutatható, hogy ezek közül valamelyik közvetlen forrása lett volna az 1616 körüli kiadásnak. Egyik énekeskönyvben sem nevezik meg a szerzőt, és egyáltalán, semmi jel nem utal arra, hogy a két énekeskönyv szerkesztői ismerték volna a teljes zsoltárfordítást, vagy tudták volna, hogy Bogáti fordításáról van szó. Az is feltűnő, hogy az unitárius énekeskönyvbe került zsoltárok igen nagy szerkesztésen estek át azért, hogy a gyülekezeti éneklés számára szalonképesek legyenek, és az 1602-es énekeskönyvben is szükség volt egy strófa elhagyására. Ha teljes zsoltárkönyvből dolgoztak volna a szerkesztők, könnyen választhattak volna olyan zsoltárt, amely nem problematikus – vagy jóval kevésbé problematikus – ájtatossági vagy teológiai szempontból.

Felmerülhet, hogy éppen azért ezeket a zsoltárokat válogatták ki a *Psalterium*ból, mert ezek hiányoztak a sorozatból. De erre ugyanúgy válaszolhatunk, mint a népmesei király az igazmondó juhásznak: akkor a többi hiányzó zsoltárt is átvették volna. Hisz az 1602-es kiadásból a zsoltárok majdnem fele hiányzik, az unitárius kiadásból pedig körülbelül a kétharmada, és láthatjuk, az sem gond, ha a zsoltárokat át kell szerkeszteni. Az 1602-es énekeskönyvben ráadásul megjelenik egy másik fordítása is a 8. zsoltárnak, amely már a 16. századi nyomtatott énekeskönyvekben is helyet kapott. Ez alapján akár hihetünk is Újfalvinak abban, hogy valóban nem volt tudomása a teljes zsoltárkönyv magyar nyelvű verses fordításáról.

6 RMNy 983. – Az énekeskönyv címlapja nem ismert. – Bogáti 8. zsoltára: 204.

7 *Bölöni-kódex*, 1615–1621 (S 30). – Bogáti 8. zsoltára: 130v.

8 ETLINGER Mihály, *A Bölöni-kódexről és egy unitárius énekeskönyvről*, Ker. Magv., 124(2018), 1. sz., 21–47, 41.

9 Nem eldöntött, hogy Bogáti valóban meghalt-e 1592-ben, vagy csak a 17. század első éveiben. Lásd erről az új Bogáti-kritikai életrajzát: BOGÁTI FAZAKAS Miklós *Históriás énekei és bibliái parafrázisai (Énekek éneke, mózesi diadalversek, Jób könyve) 1575–1598*, kiad. ÁCS Pál, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI Áron, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, ZSUPÁN Edina, biogr. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi, 2018 (Régi magyar költők tára, XVI. századbéli magyar költők művei, új folyam, 13/A), 456–457.

Etlingerrel több helyen írtunk arról, hogy Bogáti zsoltárai külön is terjedhettek, akár már a 16. század során. Így tehát akár a 17. századi nyomtatványok, akár a 16. századi unitárius énekeskönyv szerkesztői hozzájuthattak egyes Bogáti-zsoltárok kéziratához.¹⁰ Arra kell elsősorban keresnünk a választ, hogy a ma is ismert énekeskönyvek közös vagy különböző forrásból dolgoztak-e. Ehhez nézzük meg, hogyan viszonyul egymáshoz a két nyomtatott énekeskönyv szövege.

3.

Szövegközlésem a *Péchi Simon-énekeskönyv* szövegváltozatán alapul; ez reprezentálja a teljes *Psalteriumot* megőrzött kéziratok szöveg hagyományát. Az összevetések alapján ennek a kódexnek a szövege áll legközelebb egy olyan szövegállapothoz, amelyhez a ma ismert másolatok mindegyike többé-kevésbé kapcsolódik. Azért nem nevezem ezt szerzői szövegnek, mert úgy tűnik, hogy több szerzői variáns is megjelenik a zsoltárok hagyományozódásában.¹¹ A szövegközlés bal oldali hasábjára tehát a *Péchi Simon-énekeskönyv* variánsa, szövegét modernizált átírással közlöm. A jobb oldali hasáb az 1602-es református (R) és az 1616 körül kiadott unitárius (U) énekeskönyvnek, valamint a *Bölöni-kódex* (B) 1616 elején készült lejegyzésének eltéréseit jelzi. Lábjegyzetekben közlöm a többi kézirat *Psalterium* szövegváltozatát, de csak abban az esetben, amikor nem egyértelmű, hogy a *Péchi Simon-énekeskönyv* a mérvadó variánst hozza, vagy ha ez más okból releváns az elemzés számára.¹²

<i>Péchi Simon-énekeskönyv</i>	Variánsok
Psalmus VIII. Mely nagy az Isten <i>Nóta: Régen vala az nemes Perziában</i>	R B U [hiányzik] R Nagy bánatban B Elmondhatod arra: Uram Isten, ki ígértél
1 Mely hatalmas az mi urunk, az Isten, híre terjedt az nagy földkerekségen, mert ki legyen, jelenti földön, mennyen, széki égen, ¹³ zsámolya az föld színén.	U földön R U égen

10 ETLINGER Mihály, SZATMÁRI Áron, *Bogáti-parafrázisok és reinkarnáció: Keletkezéstörténet, felekezeti hagyományozódás = Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban (Fiatalok Konferenciája 2015)*, szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Bp., Reciti, 2016, 97–111, 103; ETLINGER Mihály, *Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNy 983-mal*, Ker. Magv., 123(2017), 2–3. sz., 280–286, 285.

11 SZATMÁRI Áron, *Bogáti nyomtatásban: A Psalterium és az unitárius énekeskönyvek*, Ker. Magv., 124(2018), 1. sz., 48–65, 55.

12 Rövidítések: PS – *Péchi Simon-énekeskönyv*, 1610 k. (S 33); SZB – *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*, 1608 (S 22); J – *Jancsó-kódex*, 1615 k. (S 31); MJ – *Mátéfi János kódexe*, 1634 (S 39); KJ – *Kövendi János-kódex*, 1679 (S 105); MP – *Magyari Péter kódexe*, 1704 (S 167).

13 KJ MP égen

- 2 Erős hatalmát mindenütt jelenti,
az eget, földet valaki megnézi,
ha nem tudta, már bizonynal hiheti,
hogy Isten nagyon és nagy, azt értheti. R hogy erős Isten nagyon, megértheti
- 3 Legnagyobb mivolta tetszik az égen,
mert az *fényes ég ereje az földön,*
az vizeken, minden teremteteken,
éltet az ég mind ennyi kereksegen. R széles ég erei B ez földön U ez földön
- 4 *Ím, hogy az csecsszóó gyermeket nézem,* U csecsemő B csecsemű
nagy *bölcsességedet innét* ismerem, R Hogy az csecsemő gyermeket nézem
anyja *csecsin* mint *neveled, intézem,* R bölcsösségedet innen
kicsinből nagygyá mint *teszed, ítélem.* R csöcsin, nevelőd, intézőm
R tesződ, ítélem B ítélem
- 5 Nem mondhatja *tahát*¹⁴ az istentelen,
csak ezt nézze, hogy sohol Isten nincsen,
minden állat csak *ön kéjén lött s megyen*¹⁵ B U tehát
csak történet, az mi esik emberen. R ú kéjén lött légyen B ő kéjén lött légyen
U ő fején lött légyen
- 6 Az eget, földet az ember *tekintse,* R B tekintse
hogy Isten nagyon, innét is *ismerje,* R esmérje
nem *semmitől* lött *mindez* valamivé,
nem *magától* leszen kicsinből bölccsé. R U semmitől B U ez mind
R magától
- 7 Gyermek kicsin vérből csudán fagonik,
anyján belől, *küvül mint* nevededik,
vastaggá mindenben mint *öregbedik,*
nem ember, ki ezen nem *elmélkedik.* B [1 strófa hiány]
R U kívül R mind
U öregbedik
R ámélkodik
- 8 Immár *mikor az nagy égre tekintek,* R midőn, tekintek
napot, *holdot, csillagokat elnézek,* B mikoron az égre tekintek
kezed szennyét, *míveit elszemlélek,* B hódót, csillagokat R megnézek
az embert *megtekintem,*¹⁶ így *beszélék.* R B műveit R elszömlélek
R B hogy tekintem
U hogy tekintem, beszéljek
- 9 Az embert mely nagy tisztességre fogtad,
*mikor ötöt teremtetted s alkottad,*¹⁷ R ütöt R U teremtéd és alkotád
B mikoron ötöt teremtéd és alkotád
mi dolog, hogy ugyan *megkoronáztad,* R megkoronázád
minden *felett ez földön magasztaltad.* R fölött, magasztalád U földön
- 10 Szent angyalid közé csaknem ültetted,
földi királlyá és istenné tötted,
vadon, barmon, halon úrrá emelted,
minden lelkes állaton feltisztelted. R [1 strófa hiány]

14 Más kéziratokban: tehát

15 SZB KJ lött légyen MP lett légyen J ment lígyen MJ lött s megyen

16 SZB KJ hogy tekintem

17 MJ teremtéd és alkottad

11 Isteni lelket őbelé bocsátál, kit őneki te magadból szakasztál, te mindenkor oly igen rá gondoltál, minden dolgaiban te igazgattál.	R lelköt őbelé R B U bocsátál R melyet neki R gondolál R B U dolgaiban R igazgattál
12 Serény lelket és eszest bele adtál, kivel egyaránt áll az angyalokkal, kivel nagyobb mindenféle állatnál, teste szerént kisebb az angyaloknál. ¹⁸	R Sörény, eszöt, adál R mellyel R mellyel R teste szerint csak kisebb angyaloknál U teste szerint kisebb az angyaloknál
13 Temérdeki sok jót ez mellett hadtál, hogy éljen, bírjon ennyi sok javiddal, ¹⁹ gyönyörködjék minden kazdagsággoddal, summa szerént éljen nagy urasággal.	R Temérdöki R B U adtál R javaiddal B sok jovoddal U sok jovoddal R gyönyörködjen, gazdagságokkal U kazdagságokkal R U szerint R ilyen
14 Ezeket hogy látom, igen csudáлом, én Istenem, terólad én azt vallom, nincsen oly föld, világ, bizonynal mondom, hol ne hinnék, hogy Isten légy, azt tartom.	
15 Nyolcad énekben szent Dávid ezt mondá, teremtésről az Istent magasztalá, emberekre mely gondja volt, azt látá, mi állat az ember, azon csudála.	B mely nagy gondja R ezt

4.

Rögtön szembetűnik, hogy R a strófa elhagyásán kívül is sok olyan variánst tartalmaz, amelyek nem jelennek meg sehol máshol. Az ö-ző alakokra más debreceni edíciókban is bőven találunk példát, de sok eltérés ennél lényegibb, akár egy egész sorra kiterjed. Ezek egy református szerkesztő munkáját sejtetik, vagyis jó eséllyel az 1602-es kiadás szerkesztésekor jöttek létre. Az már korántsem olyan egyértelmű, hogy a kéziratos hagyományhoz képest R, B és U egy külön ág lenne, de több esetben együtt térnek el. Vizsgáljuk meg ezeket a szöveghelyeket.

1. strófa, 4. sor: az „égen” szót több kéziratban írják „eghen”-nek. Ez az írásmód könnyen félreolvasható, így az „égben” alak függetlenül is kialakulhat.

5. strófa, 3. sor: a „lött légyen” alak több kéziratban is megjelenik. Ebben a formában a sor csak annyit jelent, hogy az állatok (lelkes lények, vagyis a mai értelemben vett állatok és emberek) teremtettek – ami jelentősen leegyszerűsíti a sor értelmét. A „megyen” azért fontos szó itt, mert amellet teszi le a voksot, hogy Isten nemcsak teremtője az élőknak, hanem jelenbeli gondviselője is. Ez Bogáti számára fontos kérdés, lásd ehhez 33. zsolttárát, melynek argumentuma: „Az teremtő gondviselő is”.

18 SZB teste szerént csak kisebb az angyaloknál

19 SZB sok javoddal J MJ sok jovoddal MP sok jovoddal KJ jovaiddal

Ráadásul a „lött légyen”-ből nehezen lesz „lött s megyen”. Tehát PS alakja lehet az eredeti, viszont az eltérések azt is jelzik, hogy ennek jelentése nem volt egyértelmű, és a másolók könnyen javították „lött légyen”-re. Így ez a sor sem bizonyíték R, B és U összetartozására.

8. strófa 4. sor: a „hogya tekintem” alak szintén megjelenik több kéziratban, ezért itt is érvényes az előző gondolatmenet. PS alakja csak akkor érthető, ha a fülünkben cseng a strófa eleji „Immár mikor”. A sort magában olvasva viszont valóban érthetőbb lesz „hogya tekintem” formában. Vagyis horizontálisan is könnyen ki tud alakulni ez a variáns, és a némely kézirattal való egyezés is inkább ennek a jele.

9. strófa 2. sor: PS variánsa a strófában végig ugyanazt az igeidőt szerepelteti. B és U esetén viszont minden rímben csak egy *t* jelenik meg, ami szintén logikus, de Bogátinál az előbbi jóval gyakoribb; nagyon ritkán keveri egy strófán – vagyis egy mondaton – belül a múlt időket. R-nél egyik tendencia sem érvényesül, inkább úgy tűnik, mintha a 3. és 4. sor végét a szerkesztő igazítaná a 2. sorhoz. Ha figyelembe vesszük MJ kevert alakját, akkor az is elképzelhető, hogy a források egy ehhez hasonló alakot egységesítettek különböző módokon és szinteken. Ha módosításról van szó, az persze végbemehetett függetlenül is, de akkor is feltűnő, hogy éppen R, B és U alakja egyezik meg. A 11. strófa 1. sora esetében hasonlót látunk. Itt is többféle tendencia érvényesül a strófán belüli igeidők egységesítésében, de az 1. sorban az R, B és U alakja együtt tér el az összes többi forrástól.

A három forrás együtt tér el a 4. strófa 1. sorában, a 11. strófa 4. sorában és a 13. strófa 1. sorában is. Mindenki döntse el, hogy milyen erősnek gondolja ezeket az eltéréseket. Leginkább azt kell figyelembe venni, hogy mennyi esélye van annak, hogy a változtatás függetlenül következzen be két forrásban, illetve hogy a szerkesztő vagy másoló magától javítsa vissza egy másik forrással megegyező alakra. A nyomtatásban való megjelenés miatt ez úgy is bekövetkezhetett, hogy a szerkesztő vagy másoló a templomban megtanult alakot hagyományozta tovább, és nem a közvetlen forrását.

A vizsgálat eredménye úgy összegezhető, hogy a közös variánsok alapján valószínű a kapcsolat a nyomtatott énekeskönyvek és a *Bölöni-kódex* szövegei között, az eltérések alapján látható egy erre utaló tendencia. Ugyanakkor perdöntő, erős bizonyíték nincs erre a kapcsolatra – a 8. zsoltár variánsai alapján. Viszont emlékeztünk arra, hogy R és B egy-egy strófa hiánya miatt (és R egyéb számos eltérése miatt) U-nak nem lehetett a forrása, és B-nek sem lehetett forrása R. Az Etlinger által citált hely, az 5. strófa 3. sorának „kéjén”–„fején” eltérések miatt B sem másolhatta U-t.²⁰ Fentebb kizártuk annak a lehetőségét, hogy egy teljes *Psalterium*-másolat lett volna az énekeskönyvek forrása, de az sem valószínű, hogy a három különböző helyen, és időben sem egyszerre készülő forrás érintkezett volna a 8. zsoltár magában terjedő ugyanazon kéziratával.

Hosszan folytathatnánk még a valószínűségeket és az ellenvetéseket sorát. Ehelyett érdemesebb megnézni Etlinger, H. Hubert és Pap több énekre kiterjedő, és jóval

²⁰ Jelen tanulmány keretei között nem tudok hosszabban kitérni rá, de további vizsgálatra érdemes, hogy az 1697-ben kiadott unitárius énekeskönyv (RMK I. 1503) a „kéjén” alakot hozza, és hiányzik a zsoltár 7. strófája.

meggyőzőbb példákat felvonultató összehasonlításait. Az általuk felrajzolt képbe jól illeszkedik a fenti elemzés eredménye, és megerősíti azt, hogy Újfalvi Imre, a *Bölni-kódex* másolója és az 1616 körül kiadott unitárius énekeskönyv szerkesztője bizonyos énekek – köztük a 8. zsoltár – esetében egyetlen közös forrásból dolgozott, amely jó eséllyel a példányból nem ismert 16. századi unitárius énekeskönyv. E tekintetben már az is jelentős eredmény, hogy a 8. zsoltár tüzetes elemzése nem mondott ellent ennek a premisszának.

5.

Egy magyarázattal még adós vagyok. Eddig evidenciának vettem, hogy Újfalvinak problémája volt a kimaradt 10. strófával, és nem véletlenül, figyelmetlenségből maradt ki az 1602-es kiadványból. Pedig ez volt az egyik érv amellet, hogy Újfalvinak nem volt lehetősége válogatni a zsoltárok között, hanem azt vette át, amihez hozzájutott, még úgy is, ha problémája volt a szöveggel, és úgy is, hogy már ismerte máshonnan a zsoltár fordítását. A továbbiakban amellet érvelek, hogy a 10. strófa egy unitárius forrásban akadálymentesen megjelenhet, egy trinitárius forrás számára azonban gondot okoz a szerepeltetése. Ezzel áttételesen azt is igazolni szeretném, hogy a három forrás közös őse egy unitárius kiadvány. Eközben kitérek Újfalvi és a szöveghűség viszonyára is, amelyre jól rávilágít a 8. zsoltár két parafrázisának különbözősége, és sorsa az 1602-es énekeskönyvben.

Bogáti parafrázáló módszere a bibliai versek szoros követésén alapul. Verses szövegeiben betoldásokat, kommentárokat – többnyire – csak a szöveg paratextusaiban találhatunk (akrosztichonok, argumentumok, nyitó- és záróstrófák, „Interpretatio”). Az értelmező részek ezekben az esetekben leválaszthatók a szorosán vett fordításról, amely viszont általában követi a forrásul vett bibliai szöveg beosztását és arányait. A 8. zsoltár ebben a tekintetben atipikus. Az eltérések jól láthatók lesznek, ha Bogáti szövegét a vizsolyi Biblia szövegével vetjük össze.²¹

Vizsoly, 1590.

Bogáti

- [2] Mi URunk Istenünk, mely igen csudálatos a' te neved az egész földön, 1–3. strófa
ki az te dicsőségedet az Égeknék felötte magasztaltad.
- [3] Az kicsinyeknek és csecsszopóknak szájok által 4–7. strófa
erősítetted meg az te hatalmadat az te ellenségidért,
hogy megrontsad ellenségidet és az bosszúállókat.
- [4] Mikor látom az te Égeidet, az te kezednek munkáit, 8. strófa
az Holdot és az csillagokat, melyeket te teremtettél, *(akkor így gondolkodom:)*

²¹ *Szent Biblia*, Vizsoly, 1590 (RMNy 652), 541r. – A modern kiadások versszámozását használom (amelyből egyet le kell vonni ahhoz, hogy megkapjuk a vizsolyi kiadásét), mivel a különböző számozások követhetetlené tennék a következő fejtegetéseket.

[5] Micsoda az ember, hogy megemlékezel róla, avagy az embernek fia, hogy meglátogatot [sic!] őtet.	9. strófa
[6] Noha ezt valamennyire kisebbé teremtetted az Angyaloknál, mindazáltal dicsőséggel és tisztességgel megékesítetted őtet.	10. strófa
[7] Tötted őtet minden te kezeidnek munkáin úrrá, mindeneket vetöttél az ő lábai alá.	=
[8] Juhokat és minden barmokat, meg az mezei vadakat is.	=
[9] Az Égi madarakat és a' tengernek halait, és az melyek által járják az tengernek ösvényit.	=
?	11–13. strófa
[10] Mi URunk Istenünk, mely igen dicsőséges a' te Neved mind az egész földön.	14. strófa
?	15. strófa

Láthatjuk, a zsoltár első két versét Bogáti hét strófa hosszan hozza, nem lényegtelen betoldásokkal és önismétlésekkel. Ezzel szemben a 6–9. vers szorosan vett szövege egyetlen strófába – a tizedikbe! – van besűrítve, amit három strófa kommentár követ, szintén tartalmi ismétlésekkel.

6.

A 8. zsoltár a krisztológiai viták egy fontos hivatkozási pontja, mivel 5–7. versét a *Zsidókhöz írt levél* 2,6–8 idézi, és vonatkoztatja Jézus Krisztusra. A levél értelmezése szerint az *ember fia* Jézus Krisztus, aki *egy kevés időre* kisebbé lett az *angyaloknál*. Ez a krisztológiai értelmezés beleíródik a 8. zsoltár értelmezési hagyományába is.

Ennek ékes példája éppen az az Agostino Giustiniani által összeállított többnyelvű zsoltárkiadás, amely Bogáti egyik forrása lehetett a *Psalterium* készítésekor.²² A többnyelvű kiadványból kitűnik, hogy már szövegkritikai szempontból is problémás a zsoltár szövege. A héber szöveg 6. versében az „isten, istenség, istenek” értelmű אֱלֹהִים (elohim) szó szerepel, de a *Szeptuaginta* ógörög és a *Targum* arámi szövege ezt „angyalok” értelmű kifejezéssel adja vissza. A zsoltárkiadás *Vulgata* szerinti latin hátsábjában így olvasható a 6. vers:

„Minuisti eum paulo minus ab angelis, gloria et honore coronasti eum”,

míg Giustiniani héber szerint készített latin fordítása így adja vissza:

²² DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1973 (Humanizmus és reformáció, 2), 160.

„*Minuisti eum parum a DEO, gloria et decore coronabis eum*”.²³

A probléma onnan ered, hogy az „elohim” többesszámú alak, de a héberben jelenthet egyes számú és többes számú főnevet is.²⁴ A Biblia héber szövegében „Istent rendszerint ez a szó jelöli, de egyes számú jelentéssel. [...] A többes számú forma azonban jelölheti a pogány isteneket, valamint az isteni, mennyei lényeket, angyalokat is”.²⁵

Giustiniani hosszás kommentárt fűz a 8. zsoltár 6. verséhez. Eldönthetőnek látja a problémát: szerinte a helyes értelmezés „a Deo”, és itt egy régi fordítási hiba élt tovább. Kitér arra is, hogy a hiba a *Zsidóknak írt levél* görög fordításában [sic!] is bekövetkezett, és a levél eredeti héber változatában is „Isten” értelemben szerepelt a kifejezés. Érvelésében végig a *Zsidókhöz írt levél* kontextusa alapján – de ezzel a módosítással – magyarázza a zsoltár kérdéses szöveghelyét: az *ember fia* Jézus Krisztus, aki *egy kevés időre* – szenvedése idejére – kisebbé lett *az Atyánál*, hogy aztán úrrá legyen mindenén.²⁶

Sebastian Münster épp ellenkező álláspontot képvisel. Bibliakiadásában a *Szeptuaginta* értelmezését tartja helyesnek, és a héber „elohim” szót „angyalok” formában fordítja. Idevonatkozó jegyzete szerint ebben héber értelmezések szerint jár el, majd sommásan el is ítéli a Giustiniani-féle fordítási lehetőséget, vagyis azokat, akik az „Isten” jelentést erőltetik, azért, hogy Krisztusra lehessen vonatkoztatni a sort.²⁷ Münster tehát szétválasztja a zsoltár betű szerinti értelmezését, és a szöveghely *Zsidókhöz írt levél* szerinti lehetséges applikálását.

Ezen az alapon áll a Münster kiadását is felhasználó vizsolyi bibliakiadás szövege is. Mindkét helyen „angyalok”-nak fordít, de lényegessé válnak más különbségek az ószövetségi és az újszövetségi textus között. A zsoltár 6. versében a „tettet” helyett a „teremtettet” kifejezést használja, amely egy szentháromság-teológia keretein belül nem alkalmazható Krisztusra. A teremtés nem értelmezhető ideiglenes jelentésben sem, hanem egyszeri és végleges aktus: Isten *egy kevéssel* teremtette kisebbé *az embert* – *az angyaloknál*. Ez az elmozdulás a teremtéstörténettel való korrespondenciákat erősíti meg.²⁸

A zsoltárhoz írt argumentumban ezt olvashatjuk:

23 *Psalterium Hebraeum, Graecum, Arabicum, et Chaldaicum*, ed. Augustinus IUSTINIANUS, Genua [Genova], 1516, B1v–B2r, https://books.google.hu/books?id=aX_TSKN1UdsC – Hieronymus is „a Deo” formában fordítja a kifejezést héber alapján készített zsoltárfordításában: *Biblia sacra: Iuxta Vulgatam versionem*, ed. Robertus WEBER, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1994, 777.

24 A héber nyelvben kevésbé vagy egyáltalán nem járatos teológusok egyik érve a szentháromság léte mellett éppen az volt, hogy Istent a Biblia többes számú szóval illeti. Erről a problémáról bővebben: DÁN, i. m., 63.

25 SZABÓ Mária, *A Zsoltárok kincsei: Zsoltárfordítás nyelvi-filológiai jegyzetekkel: Válogatás a Zsoltárok I. könyvéből (1–41)*, Bp., SZIT, 2015, 88.

26 *Psalterium Hebraeum...*, i. m., B1v–B2r.

27 *Hebraica Biblia*, transl. Sebastian MÜNSTER, Basilea [Bázel], 1546, II, 1165, <https://books.google.hu/books?id=LsUOYBtDT-IC>

28 Vö. 1Móz 1,26–28

„ő mindazáltal nem csak teremtette és megékesítette az ő ábrázatjával az embereket, hanem annak felötte oly méltóságos állapotra emelte, hogy minekutána az elveszett emberi nemzetséget megváltotta, Isten fiai lennének, valakik őbenne hinnének.”²⁹

Ez már a *Zsidókhöz írt levél* értelmezése, de ez a kiadás úgy állítja a keresztény üdvtörténet kontextusába a zsoltárt, hogy a *sensus historicus* nem veszi érvényét. Továbbra is az emberiségről tesz állítást a zsoltársor, csak a *sensus historicus mellé* odakerül a *sensus propheticus*: egyszerre szól az emberiség teremtéskor kapott, illetve jövőbeli dicsőségéről. Ráadásul ez az üdvtörténeti értelmezés csak paratextusként, külsőleg kapcsolódik a zsoltár szövegéhez.

Válaszúti György antitrinitárius értelmezése az applikálás és a belőle levonható következtetések hatókörét is máshol húzza meg. A *Pécsi disputa* erről szóló részét így vezeti be:

„az mely Psalmusból látod, hogy az Apostolok bizonytságot vettek. Ne ügyekezzél arra, hogy azt az Psalmust egészen az Krisztusra magyarázad, sem mindenkor egy avagy két igiéért egészen az szentenciát, melyből az Krisztusra vettített. Mert az nagy tudatlanság leszen.”³⁰

A 8. zsoltár helyes applikálása nála a következőképpen néz ki:

„Ps. 8. Mindeneket lába alá vetettél őneki, és egy kevésé tötted alább az Angyaloknál. Ez mondás história szerint Dávidnál vagyon és közönséges emberi nemzetnek méltóságáról, kinek Isten minden földi, és vízbéli, és égben repeső madarakot lába alá vetett, vagy keziben engedett, elannyira felmagasztalta, hogy kevés héa, hogy az Angyaloknak méltóságára nem jutottak. Ezt Krisztusra magyarázza Hebr. 2., de más értelemmel, hogy nem Dávidnál vagyon. Mert itt azt mutatja meg, hogy noha az Krisztus alább vettetett volt egy kevésé az Angyaloknál (tudniillik az halállal és szenvedéssel), de azért Isten őtöt abból felvötte, és oly dicsőségre, tisztességre emelte, hogy ez alá, és nem az Angyalok alá vettítette az következő világot. Eddig azért elég az Apostallal az Psalmust az Krisztusra magyaráznod, applikálnod.”³¹

Válaszútinál tehát végérvényesen kettéválik a zsoltár és a *Zsidókhöz írt levél* értelmezése; utóbbi semmilyen módon nem íródik bele az előzőbe. A *Zsidókhöz írt levél* szerzője nem az ószövetségi szövegben rejlő *sensus propheticus*t bontja ki, hanem csupán a zsoltárból vett szöveghelyek alapján magyarázza sajátos krisztológiját. De

²⁹ *Szent Biblia, i. m.*, 541r.

³⁰ VÁLASZÚTI György, *Pécsi disputa*, kiad. NÉMETH S. Katalin, tan., jegyz. DÁN Róbert, Bp., Akadémiai, 1981 (*Régi magyar prózai emlékek*, 5), 189.

³¹ *Uo.*, 191–192, vö. továbbá: 583.

a levél értelmezésekor sem szabad bevonni az idézett zsolttárok más textusait, hisz az önkényes válogatáshoz vezet: a zsolttárokból minden érvek az ellenkezőjére is lehetne példát hozni – és ezt Válaszúti meg is teszi. Értelmezői módszerét megalakúvásként követve a *Zsidókhoz írt levél*ben írtak egészen más krisztológiához vezetnek. A szöveghelyekből éppen az olvasható ki számára, hogy Krisztust Isten ruházta fel hatalommal és tette fiává.³²

7.

Kérdés, hogy Bogáti zsolttárfordításában miként jelennek meg az egzegézis fent bemutatott lehetőségei.³³ A korábban jelzett arányeltolásokkal és betoldásokkal a szöveg a zsolttár historikus értelmezését, a teremtéstörténettel való párhuzamait bontja ki. Az Istent megszólító szövegbeli szubjektum az emberi nem dicsőségét mint meglelt dolgot, az ember állandó minőségét, és nem mint eljövendőt szemléli. Ez a dicsőség az ember istenképiségében (11. strófa) és teremtéskor kapott uralmában gyökerezik (9. és 13. strófa). A 13. strófában említett „summa” kifejezetten az 1Móz 1,28-ban olvasható áldásra vonatkozik. Az ember dicsőségére vonatkozó igék is mind a teremtés, Istennek alávettség jelentését hordozzák: teremtetted, alkottad, megkoronáztad, magasztaltad, ültetted, királlyá és istenné tötted, úrrá emelted. Vagyis egyezik a vizsolyi Biblia szövegének eljárásával abban, ahogyan eltávolodik a *Zsidókhoz írt levél* szemléletétől. Sőt, ezt a lehetőséget szabadabban aknázhatja ki Bogáti: a teremtéstörténet szövege nemcsak hogy jóval nagyobb mértékben válik a zsolttárfordítás integráns részévé, de ezt itt semmi nem is jelöli, vagyis nála a kommentárok – csak épp historikus kommentárok – észrevétlenül íródnak bele a zsolttárszövegbe.

A zsolttár 5. verse a *Zsidókhoz írt levél* számára két szempontból is fontos: az *embernek fia* kifejezés értelmezhető Krisztusra, a „megemlékezel”, „meglátogatod” igék pedig utalhatnak a megváltásra. Bogátinál az „embernek fia” kifejezés teljesen eltűnik, a fordítás inkább az isteni gondviselés bizonyítékaként olvastatja ezt a részt. Erre utalnak az 5. strófa szövegkritikai szempontból elemzett sorai, de a 11. strófa és a kolofon is megerősíti a szövegnek ezt a szándékát.

Tulajdonképpen nem az a fő kérdés, hogy Bogáti zsolttárfordításának helyes értelmezése-e, ha a szöveget a *Zsidókhoz írt levél* alapján Krisztusra applikáljuk.³⁴ Mivel – mint azt az idézett munkák is mutatják – ez bevett értelmezési kerete a 8. zsolttár-

32 Vö. ezekkel a részekkel: *Uo.*, 286–287, 306–309, 644–645.

33 Bogáti *Apokalipszis-kommentárjában* Zsid 2,8 beteljesülését Jeruzsálem pusztulására érti: „De még nem látjuk, hogy mindenképp lába alatt volnának. Ez az, hogy fenn áll még. Várja vala, hogy ellenségi talpa alatt lennének. Ez pedig Jeruzsálem romlása előtt vala”. – BOGÁTI FAZAKAS Miklós, [*Apokalipszis-kommentár*], kézirat, lelőhely: OSZK, Duod. Hung. 9, 15r–15v; Egy mára elveszett kéziratának betűhív átirata: DÁN, i. m., 233.

34 Vö. Ács Pál, „*Én fiam vagy, Dávid...*”: A historikus értelmezés korlátai a 2. zsolttár unitárius fordításában = *A zsolttár a régi magyar irodalomban*, szerk. PETRŐCZI Éva, SZABÓ András, Bp., KRE–L'Harmattan, 2011, 61–75. – Pap Balázs Bogáti 2. zsolttáráról írt tanulmányában hasonló dolgokat feszeget, és az ott leírtak szinte mindenben applikálhatók a 8. zsolttárra is, mégis, a követ-

nak, ezért számolnunk kell ezzel a lehetőséggel, és azt kell inkább megvizsgálnunk, hogy milyen módon applikálható Bogáti fordítása. Véleményem szerint a szöveg is számol ezzel a lehetséges befogadói attitűddel, ezért olyan módon rekonstruálja a befogadó számára a zoltár história szerinti értelmét, hogy az minél távolabb kerüljön a *Zsidókhöz írt levél* szövegétől. A bővítéseknek, elhagyásoknak, a teremtéstörténet túlzott hangsúlyozásának az a célja, hogy megakadályozza, hogy egy szentháromság-teológia érveket találhasson maga számára a szövegben.

Ennek leglátványosabb példája a zoltár 6. versének megfelelő 10. strófa, de valójában a 6. vers parafrázisa már a 9. strófa második felében elkezdődik. Innen sorjázna a fentebb idézett igék, melyek az ember dicsőségét bizonyítják. Ha ezt a részt a *Zsidókhöz írt levél* alapján az olvasó Krisztusra akarná érteni, aki szintén „királlyá”, „istenné” és az embereken „úrrá” lett, akkor több problémába is ütközik. Ugyanis a parafrázis *földi királyról és földi istenről* ír, aki a „vadakon és barmokon” úr. Enyedi György egy prédikációjában Válaszútihoz hasonlóan éppen azt hangsúlyozza, hogy a zoltár ezen részét a *Zsidókhöz írt levél* írója szándékosan hagyja el: „Mert az Krisztus nem az barmoknak, ökröknek, hanem az embereknek tettetett királyává, fejedelmekké”.³⁵

Problémás az „istenné tötted” kifejezés is, és alighanem ennek használata a legfőbb ok, amiért Újfalvi elhagyja a 10. strófát. Itt Bogáti megcsinálja azt a bravúrt, hogy a héber szövegből adódó kétértelműség mindkét olvasati lehetőségét belecsempészi parafrázisába.³⁶ Giustiniani kommentárja azért javasolja az „a Deo” formát, mert ebben látja a bizonyosságát annak, hogy a Fiú Atyának való alávettetése előtt is és után is a mennyben volt.³⁷ Vagyis amikor az Atya mindent a Fiú lábai alá vet, az azt jelenti, hogy a Fiú újra isteni dicsőséget nyer.³⁸ Bogátinál úgy jelenik meg az istenné válás képzetköre, hogy közben egészen más jelentést vesz fel. A 10. strófa első sorából világos, hogy nem időleges alávetésről van szó, vagyis úgy válik az ember – vagy Krisztus – istenné, hogy mindeközben megmarad kisebbnek az angyaloknál. Korábban bemutattuk, hogy a héber „elohim” szó isteni tulajdonsággal bíró lényekre is alkalmazható. Ebben az értelemben az „istenné tötted” kifejezés lehet az istenképeség kifejeződése; de istenhez hasonlónak lett az ember abban is, hogy úr lett a földön. Ez utóbbi jelentésben az „isten” tulajdonképpen a „király” szinonimája, mindkettő az uralkodás jelentésköréhez tartozik: a király istenhez hasonlatos annyiban, hogy

kező fejtegetések talán árnyalják az összképet: PAP Balázs, *A második zoltár, Enyedi György és egyéb unitáriusok = Enyedi 460: Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásai*ból, szerk. K. KAPOSÍ Krisztina, LOVAS Borbála, Bp., MTA–ELTE HECE, 2016, 209–218, 217.

35 ENYEDI György *Prédikációi 3 (167–211. beszéd)*, kiad. tan. jegyz. LOVAS Borbála, Bp., MTA–ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2018, 303.

36 Noha Dán felhívja rá a figyelmet, hogy ezt a verset Bogáti a *Szeptuaginta és Targum* szövegváltozata szerint fordítja, és a szöveg elsődleges – a historikumot érintő – értelmezését tekintve ez így is van, most csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy Bogátit meghihlethette a héber szöveg kétértelműsége, és az „istenné tötted” kifejezésben finoman kitapintható egy ilyen jelentésárnyalat. – DÁN, *i. m.*, 160.

37 Vö. Jn 3,13.31

38 *Psalterium Hebraeum...*, *i. m.*, B1v–B2r.

uralommal bír. De Bogáti *Psalterium*ában hangsúlyos, hogy istenhez hasonló uralommal és méltósággal csak az Úr Isten ruházhat fel bárkit. Máshol ezt nem az „isten”, hanem a köznévi értelemben vett „krisztus” szóval fejezi ki Bogáti, amely szó szerint „felkent”-et jelent, és szintén a királyokra, uralkodóra használatos. Általában Dávidot nevezi meg így a beszélő, mint a 2. zsoltár 11. strófájában is: „az kit krisztussá tött, meg ne sértsétek”.

Egy olyan szöveghely esetében azonban, amelyet a *Zsidókhoz írt levél* miatt gyakran és könnyen applikálnak Krisztusra, nem használható következmények nélkül az „istenné tötted” kifejezés, mert az olyan Krisztus képét rajzolja ki, akit (az Atya) Isten teremtett és akit (az Atya) Isten tett istenné. Ez viszont ellentmond a szentháromságtan Krisztus-képzetének, ahol a Fiú öröktől fogva létező, az Atyával egylényegű, és legfőképp nem teremtmény. Unitárius közegben ez a strófa problémamentesen megjelenhet, sőt, némi polemikus éle is lesz: megerősíthet egy szentháromságtagadó krisztológiát – amennyiben persze releváns értelmezési keret a 8. zsoltár Krisztus személyére nézve.

8.

Újfalvinak nem az okoz gondot, hogy a fordítás nem teljesen hűen követi a bibliai textust, hanem az, ha problémásan érthető, vagy ha számára nem megfelelő teológiai nézetek olvashatók ki belőle. A 8. zsoltár Újfalvinál – közvetlenül Bogáti fordítása előtt – megjelenő másik parafrázisa is ezt a felvetést igazolja. A *Régen ó törvényben* kezdetű, ismeretlen szerzőjű ének³⁹ tipikus gyülekezeti ének abban a tekintetben, hogy a zsoltár fordítását minden további nélkül kibővíti keresztény értelmezésekkel, az ember megváltásával és Krisztus művével kapcsolatos kommentárokkal:

12 Őtet Angyaloknál, úgy tetszik egy ideig,
megaláztad volna földnek nagy mélségéig,
de az Angyaloknál minden dicsőséggel feljebb dicsőítették.

13 Mert űtet mindenek Királyává szentelted,
és mindennél űtet méltóságosbba tötted,
megkoronáztattad, és minden állatnál űtet feljebb szerzőtted.

14 Ez ember az Krisztus, ki ilyen csudálatos,
ez világiaknál ű igen utálatos,
mennyben az Istennél igen drágálatos és igen szerelmetös.

15 Az Atya Istentől mennyből aláküldeték,
itt megfogattaték, értünk megöletteték,
és eltemetteték, Zsidók ezt mívelék, de megelevenedék.

A konklúzió gyakorlatilag ugyanaz, mint a vizsolyi Biblia argumentuma, csak itt a szövegbe íródva:

³⁹ *Keresztyéni énekek, i. m., 6v. (RPHA 1193)*

- 18 Immár mi örülünk, kik az Istenben hiszünk,
mert mi az hit által Isten Fiai löttünk,
minden örökségben az Krisztus Jézussal köz örökössé löttünk.

A zsoltár 3. versének egy lehetséges értelmezése összekapcsolja a szöveghelyet *Máté evangéliuma* 11,25-tel. A *Régen ó törvényben* készítője egyszerűen betoldja fordításába ezt az újszövetségi helyet is:

- 6 Az kisdedek által dicsírtetni akarál,
te ellenségidért velek prédikáltatál,
hogy hitetleneket, téged bosszontókat ekképpen megrontanál.
- 7 Krisztus szent Máténál szent Atyjának ezt mondja:
én szentséges Atyám, legyen neked nagy hála,
idvösségnek utát hogy az kisdedeknek te adtad megtudnia.

A csecsemők említésének egy másik lehetséges értelmezése az, amit Bogáti is kiemel: ahogyan őket „kicsinből naggyá” vagy „kicsinből bölccsé” teszi Isten, az is példája az ő hatalmának. De ez az értelmezés a zsoltárban nincs kibontva, míg Bogáti rögzíti ezt a jelentést. Ráadásul nála ez beleilleszkedik az Isten gondviselősége melletti érvelésbe, amely a zsoltárnak legfeljebb csak az 5. verséből olvasható ki. Nem mellesleg ezen értelmezés rögzítése kizárja a 3. vers újszövetségi korrespondanciáját; tehát itt a hosszabb kommentárnak ez is lehet a célja.

A *Régen ó törvényben* kezdetű ének az 1602-es énekeskönyvbe a korábbi megjelenéseihöz képest jelentéktelen változtatásokkal kerül be. Noha az ének nyhén szólva nem követi hűen az ószövetségi textust, sőt, vállaltan nem teszi azt, mégis mindenben megfelel a zsoltár bevett protestáns értelmezésének. Az énekeskönyv előszava alapján Újfalvinak ezzel a parafrázáló technikával bár lehetett gondja, de úgy tűnik, rosszállása szerkesztői tevékenységét nem befolyásolta. Láthattuk, hogy nem a zsoltár merőben ószövetségi értelmezése okozott problémát a szerkesztőnek, hiszen a vizsolyi Biblia is eltávolítja szövegét a *Zsidókhoz írt levéltől*; bár ott az argumentum rávilágít a helyes keresztény értelmezésre. A két parafrázis összehasonlítása megmutatja, hogy még csak az sem ok egy-egy strófa kiserkesztésére, ha annak tartalma szorososan véve nem található meg a zsoltárban, hanem olyan betoldás, amely a zsoltár egy-egy versét értelmezi hosszabban, akár más bibliai textusok bevonásával. A kimaradó 10. strófa ráadásul önmagában nem mond ellent a vele párhuzamos bibliai helynek, olyan kifejezéseket használ azonban, amelyek nehezen érthetők a református gyülekezet számára, vagy egyenesen olyan értelmezést nyit meg, amely nem felel meg a gyülekezet református – de legfőképp: trinitárius – teológiájának.⁴⁰

⁴⁰ Persze ezek alapján meggondolandó, hogy a „bötütül gyakorta messze járnak, ki egyre, ki másra nézvén” mit is takar pontosan Újfalvi előszavában. Azt, hogy a fordító nem követi hűen a Biblia szövegét, vagy azt, hogy a fordító nem – Újfalvi igényének – megfelelő bibliakiadásból, -fordításból dolgozik.

9.

Mindezek alapján valószínű, hogy a strófahiány létrejött egy református kiadványban nem a véletlen műve; igencsak indokolható teológiai szempontokkal. Újfalvi ennek ellenére átvette ezt a zsoltárt, és úgy tűnik, ezt egy unitárius kiadványból tette; még akkor is, ha már ismert volt számára egy fordítása a 8. zsoltárnak. Pap Balázs feltételezését tehát úgy javíthatjuk: Újfalvi még annak ellenére is átvette Bogáti 8. zsoltárát az elveszett 16. századi unitárius énekeskönyvből, hogy az szöveg-hűség tekintetében hangoztatott nézeteinek nem volt minden tekintetben megfelelő. A teológiai probléma könnyen orvosolható volt a 10. strófa elhagyásával; nem ebben különbözött Bogáti szövege más korabeli zsoltárfordításoktól. Ennek belátása nem gyengíti, sőt, éppen hogy megerősíti a feltételezést, miszerint Újfalvi egy unitárius énekeskönyvből jutott hozzá Bogáti 8. zsoltárához.

Összefoglaló

Újfalvi Imre, az 1602-es református énekeskönyv szerkesztője megjelenti az unitárius Bogáti Fazakas Miklós 8. zsoltárát, miközben az énekeskönyv előszava szerint Újfalvinak nem volt tudomása Bogáti Psalteriumáról. Feltételezések szerint forrása egy mára elveszett 16. századi unitárius énekeskönyv volt, tanulmányomban ehhez szolgáltatók érveket.

Bogáti 8. zsoltárának szövegvariánsai alapján volt egy közös ős, ahonnan a református énekeskönyv és a későbbi unitárius kiadások hozzájutottak a vershez. Újfalvi ráadásul kihagy egy olyan részt a zsoltárból, amely már régóta teológiai viták tárgya. A korabeli teológiai művek és fordítások elemzése alapján valószínű, hogy Újfalvi okkal hagyja el a kérdéses részt, azért, mert az nem felelt meg gyülekezete teológiai nézeteinek. Ez megerősíti, hogy a közös ős egy unitárius forrás.

Eredményeim nem csak a Bogáti-filológiához járulnak hozzá, hanem Újfalvi szerkesztői munkásságát is újabb megvilágításból mutatják be.

God, Angel, Christ
Variations on Psalm 8.

Imre Újfalvi, editor of the 1602 Calvinist hymn book, published Miklós Bogáti Fazakas's Psalm 8., although the preface to the hymn book suggests that Újfalvi was not aware of Bogáti's Psalterium. Presumably, the source of the text is a sixteenth-century Unitarian hymn book that is no longer extant, and in my paper I supply new arguments for this opinion.

Based on the textual variants of Bogáti's Psalm 8., there was a common original source on which both the Calvinist hymn book and the Unitarian editions relied. Furthermore, Újfalvi even omits a part of the Psalm which had been the subject of fervent theological debates for a long time. Based on contemporary works on theology and translations, it seems that Újfalvi had every reason to omit the part in question, as it does not conform to the theological views of his denomination. This is another argument for the supposition that the original source is a Unitarian text.

My results not only contribute to the philology of Bogáti, but also shed new light on Újfalvi's editorial practices.

Laczházi Gyula

Az érzelmi hatás elemzése mint a kora újkori magyar költészet olvasási stratégiája (Zrínyi Miklós *Elégiája* kapcsán)*

1. Az érzelmi hatás mint probléma

E dolgozat célja, hogy a kora újkori magyar költészet egy lehetséges, de eddig kevésbé kiaknázott, az irodalomtörténeti elemzésekben csak csekély mértékben megjelenő értelmezési módjára irányítsa a figyelmet: egy olyan olvasásmódra, amely a szövegeket az érzelmi hatás és az érzelmek megjelenítésének szemszögéből vizsgálja. Úgy gondolom, ennek az elemzési szempontnak a következetes érvényesítése hozzájárulhat a kor költészetének alaposabb megértéséhez, s új lehetséges olvasási stratégiát képviselhet.

Az érzelmi hatás kérdése természetesen nem hiányzik a kora újkori tárgyú irodalomtörténeti reflexióból. A korszakra vonatkozó irodalomtörténeti kutatás alapvető tétele, hogy a régebbi költészet retorikai alapozottságú kultúra részét képezi, s megértéséhez e retorikai kultúra s a retorikához szorosan kapcsolódó poétika elemeinek ismerete is szükséges. A retorika a kommunikáció hatásorientált elmélete, olyan technikákat tartalmaz, amelyek a szónokot képessé teszik arra, hogy a közönségre a kívánt hatást gyakorolja; e hatásnak pedig az érzelmek felkeltése is szerves részét képezi. Ez az alaptétel megjelenik a korszak poétikai elméletében is, amelynek egyik alapvonása éppen a költészet hatásorientált elgondolása.¹ Az utóbbi évtizedek kora újkori tárgyú irodalomtörténeti kutatásaiban a retorikai és a poétikai tudás feltárása kitüntetett szerepet kapott. Arra vonatkozóan azonban, hogy ez a tudás hogyan járul hozzá konkrét versek értelmezéséhez, hogyan jelennek meg ezek az ismeretek egyes művekben, aránylag keveset tudunk, mivel a retorika- és poétikatörténeti vizsgálatok a költészet és általában az irodalom érzelmi hatásával kevésbé foglalkoztak.

Ez persze nem csak a kora újkori irodalomtörténetre igaz: általában is megállapítható, hogy az érzelmi hatás kérdése az utóbbi évtizedek irodalomtudományában legfeljebb marginális szempontként jelentkezett. Mint arra Simone Winko tudománytörténeti áttekintésében rámutat, az érzelmek irodalomtudományi meg-

* A szerző a tanulmány elkészítése idején az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásában részesült; a dolgozat az OTKA 120375 pályázat keretein belül készült.

¹ Retorika és poétika viszonyáról lásd: Joachim KNAPE, *Poetik und Rhetorik in Deutschland 1300–1700*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2006, 70–74.

ítélésében három fő szakasz különíthető el.² Ameddig az irodalomértés a beleérzésen alapult, a szerző és az olvasó érzelmeiről való beszéd az irodalomértés szerves részét képezte: az olyanfajta kijelentések, hogy egy költemény a költő szomorúságát fejezi ki, nem tűntek problémásnak, s a versekhez való érzelmi viszonyulás is az irodalom befogadásának magától értetődő része volt. Az irodalomtudományban – a nyugat-európai országokban – az 1970-es évektől megfigyelhető szcientista fordulat következtében azonban az ilyenfajta megközelítés tarthatatlanná vált, s kiszorult a tudományos életből és az oktatásból. Az irodalomtudomány fő irányzatai (a marxista irodalomtudomány, a strukturalizmus, a hermeneutika, a dekonstrukció) a műértelmezés feladatának a művek kognitív tartalmának megragadását, a művekben implikált társadalomtörténeti összefüggések elemzését, illetve nyelvi megalkotottságuk vizsgálatát tekintették. Az újabb irodalomelméleti irányzatok elvetették a művek biográfiai megközelítését, s ennek következtében azt a feltevést, hogy az irodalmi művekben a szerző lelki világa fejeződik ki. A szigorúbb tudományos követelmények következtében a művek által kiváltott érzelmekre való hivatkozás a tudományos életben és az oktatásban tiltottá, a képzetlenség jelévé vált. Az érzelmi hatás vizsgálata csupán a laikus olvasók befogadói tapasztalatait regisztrálni igyekvő empirikus irodalomtudományban kapott helyet. A művekhez való érzelmi viszonyulás ilyenfajta negligálásán lényegében az sem változtatott, hogy az újabb olvasáselméletek egyik jellemzőjének éppen az olvasói aktivitás felértékelődése tekinthető. Értelmezői tevékenységük során a recepcióesztétika képviselői is elsősorban intellektuális tevékenységnek tekintik a művek befogadását. Hans Robert Jauss például Adorno-kritikájában elvetette a frankfurti filozófus által képviselt szigorúan aszketikus értelmezői attitűdöt, s az olvasó érzelmi reakciójának legitimitása mellett foglalt állást, ezt a szempontot azonban saját elemzéseiben sem érvényesítette következetesen.³ Az érzelmek iránti érdeklődés feltámadása a zárt mű eszméjétől elszakadó, elsősorban a diskurzuselemzés által inspirált elméletekben fedezhető fel. Az ilyenfajta, a történeti kontextualizálást előtérbe helyező vizsgálódások előszeretettel fordultak a test és az érzelmek történeti reprezentációinak kérdése felé, elsősorban azt kutatva, hogy az irodalmi művekben megjelenő reprezentációk milyen korabeli diskurzusokhoz kapcsolódnak.⁴ A megélenkülő érdeklődés tehát elsősorban olyan megközelítéseket eredményezett, amelyek az érzelmeket az irodalmi művek tematikus elemeként vizsgálták, az irodalmi érzelm-megjelenítésnek az érzelmekre vonatkozó más tudásterületekkel való kapcsolatát, illetve történetileg specifikus formáit tartva szem előtt.

Az érzelmekre azonban nemcsak tematikus elemként tekinthetünk, hanem az irodalmi kommunikáció részeként mint a befogadóra gyakorolt hatás elemét is

2 Simone WINKO, *Kodierte Gefühle: Zu einer Poetik der Emotionen in lyrischen und poetologischen Texten um 1900*, Berlin, Erich Schmidt, 2003, 9–28. Winko történeti áttekintését a német irodalomtudományra alapozza, a tendenciák azonban a magyar irodalomtudományban is hasonlóak, jóllehet a modern irodalomtudományi iskolák némi fáziskéséssel jelentkeztek.

3 Hans Robert JAUSS, *Negativitás és esztétikai tapasztalat* = H. R. J., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, Bp., Osiris, 1997, 178–210.

4 Például Gail Kern PASTER, *Humoring the Body: Emotions and the Shakespearean Stage*, Chicago, University of Chicago Press, 2004; illetve: *Reading the Early Modern Passions: Essays in the Cultural History of Emotion*, eds. Gail Kern PASTER, Katherine ROWE, Mary FLOYD-WILSON, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2004.

számon kell tartanunk. Ez a hatás azonban nehezen megragadható, elemzéséhez a különböző elméleti iskolák kevés támpontot adnak. Az irodalmi művek által a befogadóban keltett vagy felkelteni szándékozott érzelmek leírása és elemzése ezért egyúttal elméleti feladat is; olyan kihívás, amely újabban több válaszkísérletet is eredményezett.

2. Elmélet

Noha költészet és érzelmek szoros kapcsolata sokáig magától értetődőnek tűnt, az újabb irodalomtudományi érzelmekutatás területén aránylag kevés olyan munka lelhető fel, amely kimondottan a költészet és az érzelmek kapcsolatával foglalkozna. Úgy tűnik, az érzelmek történeti dimenziójú elemzése vagy az érzelmeknek a narratív szövegekben játszott szerepe csábítóbb terepe az ilyen jellegű kutatásnak. A *Journal of Literary Theory* legújabb líraelméleti tematikus számának egy tanulmányában Antonio Rodriguez – a domináns líraolvasási eljárásokkal is polemizálva – a líraolvasás sajátosságaként éppen azt nevezi meg, hogy működésében az érzelmi tapasztalat meghatározó szerepet kap.⁵ Érdekes kérdés, vajon lehetséges-e a líra meghatározása az olvasás során fellépő affektivitás felől, mivel azonban Rodriguez dolgozata a konkrét szövegelemzéshez nem sok támpontot ad, a következő elemzések elméleti kereteinek kijelöléséhez e helyütt fontosabbnak tűnik néhány újabb német munka említése.⁶ Simone Winko az érzelmek modern költészetbeli szerepét vizsgálta igen részletesen.⁷ Az érzelmeket Winko – a szociológiai elméletben uralkodó konstruktivista felfogást követve – olyan összetett jelenségeknek tekinti, amelyeknek van ugyan biológiai alapja, de alapvetően kulturálisan kódoltak: az adott kultúra határozza meg az érzelmek kifejezési formáit, illetve az arra vonatkozó szabályokat, hogy milyen szituációban milyen érzelmek tekinthető adekvátnak.⁸ Winko abból a feltevésből indul ki, hogy az irodalmi szövegekben az érzelmi kódok a nyelv médiumában jelennek meg, s ezért textuális jelenségeként tanulmányozhatók. E megközelítés tehát nem a szerző szubjektív érzelmeinek feltárására irányul, hanem azt vizsgálja, hogy egyes szövegekben milyen módon artikulálódnak az érzelmek. Winko részletesen számba veszi a szövegek azon elemeit, amelyek az érzelmek szövegbeli jelenlétére utalhatnak. Megkülönbözteti egyrészt az érzelmek tematizálását, azaz az érzelmekre

5 Antonio RODRIGUEZ, *Lyric Reading and Empathy*, *Journal of Literary Theory* 11(2017), 108–117.

6 Friedrike REENTS, *Lyrik und Emotion = Handbuch Lyrik*, hg. Dieter LAMPING, 2. Auflage, 169–178.

7 WINKO, i. m. Az elméleti tézisek rövid összefoglalása: Simone WINKO, *Text-Gefühle. Strategien der Präsentation von Emotionen in Gedichten = Wie sich Gefühle Ausdruck verschaffen. Emotionen in Nahsicht*, hg. Klaus HERDING, Antje KRAUSE-WAHL, Driesen, Taunusstein, 2007, 343–359; valamint: Simone WINKO, *Emotionskodes und ihre Vermittlung: Zur pragmatischen Basis von Literatur und Film*, *Montage/AV. Zeitschrift für Theorie und Geschichte audiovisueller Kommunikation*, 11(2003), 122–128.

8 Az érzelmek kódként való értelmezésének szociológiai elméleteiről lásd: Rüdiger SCHNELL, *Haben Gefühle eine Geschichte? Aporien einer „history of emotions“*, Göttingen, V & R unipress, 2015, 765–768.

való reflexiót, illetve az érzelmek prezentálását, azaz érzelmi állapotok megjelenítését. Az érzelmek megjelenítése a legkülönbébb módon, tartalmi, nyelvi és formális eszközökkel egyaránt történhet. 1. Tartalmi szinten a cselekmény elemei, azok motivációjának bemutatása által, vagy olyan cselekvések, illetve helyszínek megjelenítésével, amelyek egy adott kultúrában meghatározott érzelmet hívnak elő (például a temetés szomorúságot, egy virágos kert derűt). 2. Az érzelmek megjelenítése az explicit megnevezés mellett implicit módon is lehetséges (a hangzás, a ritmus révén, lexikális elemekkel vagy retorikai eszközökkel, metaforák vagy metonímiák segítségével). 3. Az érzelmek artikulálódhatnak személyes perspektívában, de ennek hiánya is elképzelhető. 4. A szövegen belüli kapcsolatok jelezhetik az érzelem-megjelenítés helyi értékét a szövegben, például egy szereplő melankóliája mutatkozhat pozitív lelkiállapotnak, de kritika tárgya is lehet. 5. A szöveg egyes elemei információt tartalmazhatnak a kívánatos érzelmi viszonyulásra, a szöveg intenciójára vonatkozóan.⁹

Az érzelmek kódoltságának tézise azt is jelenti, hogy költészetbeli megjelenítésük nem független az érzelmekre vonatkozó történetileg specifikus kulturális sémáktól. A költemények sokszor a meglévő nyelvi és tematikus elemeket kombinálják, vagy a létező kulturális mintákat újfajta nyelvi eszközökkel jelenítik meg; más esetekben a költészetben a kulturális minták módosulása, vagy a korábban az irodalmi ábrázolásra méltatlannak tartott érzelmek tematizálása is megfigyelhető. A költészet tehát felfogása szerint az érzelmek megjelenítése terén sokrétű kapcsolatban állhat az adott szövegen kívüli kulturális sémákkal. Winko kutatásai első renden az érzelmek költészetben megjelenő kódjainak feltárására irányulnak. Munkamódszere alapvetően empirikus, mivel nagy számú vers összehasonlító elemzésével mutatja ki a jellemző érzelmi diszpozíciókat és ezek nyelvi megjelenítésének jellegzetes módját. Irodalomtörténeti szempontból fő céljának azt tekintette, hogy a 19. és a 20. század fordulójának irodalmát az érzelmek kódolása szempontjából tanulmányozva megcáfolja azt az elterjedt vélekedést, mely szerint az érzelmek artikulálása a modern költészetben háttérbe szorul. Tételét igen meggyőzően bizonyítja, munkája azonban a jelen dolgozat szempontjából kevésbé lehet ösztönző. Egyrészt, mert a kora újkori költészet jellegzetességeiről nincs mondanivalója,¹⁰ másrészt pedig azért, mert – noha kétségtelenül igaza van abban, hogy az érzelmek költői artikulálása kulturálisan prefigurált és meghatározott sémákat követ – a versek olvasóra gyakorolt érzelmi hatásának elemzéséhez elméleti alapvetése kevés segítséget ad.

Az érzelmek és a költészet viszonya tekintetében is releváns Burkhardt Meyer-Sickendiek *Affektpoetik* (2005) című monográfiája, melynek középpontjában

9 Az érzelem-megjelenítés lehetséges módjainak rövid összefoglalása: Simone WINKO, *Über Regeln emotionaler Bedeutung in und von literarischer Texten = Regeln der Bedeutung*, hg. Fotis JANNIDIS, Gerhard LAUER, Matias MARTINEZ, Simone WINKO, Berlin, New York, de Gruyter, 2003, 329–348; itt: 338–339.

10 Egy a barokk költészetet is említő tanulmányából mindössze annyi derül ki, hogy az élménylíra konvencióját követő, az érzelmeket egy én kifejezéseként megjelenítő lírai darabok sokkal inkább alkalmasak lehetnek a befogadó érzelmi bevonására, mint a barokk költészet kevésbé személyes darabjai. WINKO, *Text-Gefühle...*, i. m.

11 Burkhardt MEYER-SICKENDIEK, *Affektpoetik: Eine Kulturgeschichte literarischer Emotionen*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2005.

a műfajok és az érzelmek közötti kapcsolat áll.¹¹ A szerző a lírai formák esetében a himnuszt, az elégiát, illetve – némiképp meglepő módon – a románcot tárgyalja; ezek jellemző érzelmének az entuziazmust, a szomorúságot, illetve a büszkeséget tekintve. Az egyes műfajokra jellemzőnek tartott érzelmeket elemezve az érzelmek megjelenítésének történeti változását is igyekszik kimutatni, alapvetően háromosztatú történeti sémát követve, mely szerint az arisztoteliánus affektus-fogalmat a 18. században az érzelem fogalma váltotta fel, majd pedig a *hangulat* vált az érzelmekről való gondolkodás meghatározó koncepciójává. Elemzéseiben azt igyekszik bemutatni, hogy az affektivitás szemantikájának történeti változása az irodalomban, az egyes műfajokban is megfigyelhető. Az elégia szomorúsága esetében például e szemantikai változás azt jelentené, hogy az affektivitás előbb valamilyen külső ingerre adott passzív válaszként, később pozitív etikai értékkel is rendelkező érzésként, majd a külső ingereket megelőző hangulatként tételeződik.¹² A történeti tárgyalás elvileg az ókortól a 20. századig terjed, de – talán éppen a széles időtáv miatt – a kora újkorról kevés mondaivalója van: az elégia esetében például csak Gryphius verseit említi mint a barokk „Lebensangst” kifejeződéseit. E történeti elemzés megválaszolatlanul hagyja azt a kérdést, vajon a szemantika változása egyúttal a megjelenített érzelmek minőségi különbségét is jelzi-e, azaz hogy pusztán azért, mert a 17. században ismeretlen volt a hangulat koncepciója, valóban elképzelhetetlen-e a mai lélektani értelemben vett hangulatok megjelenése korabeli irodalmi művekben. Később Meyer-Sickendiek *Lírai érzék* (*Lyrisches Gespür*, 2012) című könyvében a hangulatlíra fogalmát újragondolva annak leírására tett kísérletet, hogy a – lényegében a romantikával kezdődő – modern költészet sajátos poétikai eljárásai milyen módon képesek a világhoz való affektív viszonyulás megjelenítésére.¹³

Winko és Meyer-Sickendiek elemzésében elszórtan ugyan fellelhetők a költészet érzelmi hatására vonatkozó megfigyelések is, Winko alapvető célja azonban az, hogy a szövegekben megjelenő érzelmi kódok vizsgálatával az érzelem-megjelenítés terén megfigyelhető történeti folytonosságot bizonyítsa, s Meyer-Sickendiek is elveti a recepció aspektusának szisztematikus vizsgálatát. Más elméleti megközelítési módot alkalmaz Katja Mellmann, aki nem az érzelmek irodalmi művekben való megjelenésének elemzését, hanem az irodalmi művek által kiváltott érzelmi hatást állítja a középpontba. Az érzelmi hatás kérdését a 18–19. századi irodalom példáján vizsgálja, s annak elméleti igényű leírására tesz kísérletet, hogy az irodalmi szövegek hogyan hatottak vagy hathattak egy antropológiai modell-olvasóra.¹⁴ Alaptétele szerint a 18. század második felének irodalmát az érzelmi hatás előtérbe kerülése, újfajta érzelmi hatásmódok kialakulása (az élményköltészet, a fenséges vagy a vidámító, illetve a melankolikus költészet) jellemzi. Mellmann az egyes új érzelmi hatásmódokat a 18. századi társadalmi változásokhoz, az individuum változó koncepciójához igyekszik kapcsolni, azt feltételezve, hogy az irodalom újfajta hatásmódjai valamilyen módon az individuum újfajta érzelmi szükségleteire kínálnak megoldást.

¹² MEYER-SICKENDIEK, i. m., 133.

¹³ Burkhard MEYER-SICKENDIEK, *Lyrisches Gespür: Vom geheimen Sensorium moderner Poesie*, München, Fink, 2011.

¹⁴ Katja MELLMANN, *Von der Nebenstundenpoesie zum Buch als Freund: Eine emotionspsychologische Analyse der Literatur der Aufklärungsepoche*, Paderborn, mentis, 2006.

Az érzelmi hatásmódok elemzése természetesen itt is a textuális elemek vizsgálatán alapul, jóllehet Mellmann ennek módját szisztematikusan nem fejti ki; a hangsúlyt arra fekteti, hogy az érzelemszichológiai elméletek mozgósításával, a korabeli recepció és a poétikailag releváns állásfoglalások segítségével kísérelje meg rekonstruálni a lehetséges érzelmi hatást. Elemzéseinek középpontjában az empátia különböző formái állnak. A szöveg mögött rendre valamilyen antropomorf alakzatot (lírai én, szereplői tudat) tételez, s az olvasónak e tudathoz való lehetséges érzelmi viszonyulását igyekszik elméletileg konceptualizálni. A szövegek érzelmi hatásának leírására vonatkozó kísérlet kétségtelenül nem nélkülözi a spekulatív elemeket, ugyanakkor izgalmas új kérdéseket nyit az irodalomtudományi érdeklődés számára. A történeti tárgyalásban hiányérzetet kelt, hogy a barokk irodalom érzelmi hatásával nem foglalkozik, csak a 18. századi racionalista poétikától határolja el az irodalomnak a század második felében megfigyelhető érzelmekkel való telítődését. A 18. század második felének irodalmát tárgyaló monográfia alaptétele szerint e korszak jellemzője az irodalom érzelmi hatásának intenzívebbé válása, aminek az alapját a szubjektív perspektíva és a lírai szubjektivitás, illetve az ezzel összefüggő emotív kifejezési minta képezi. Arra, hogy a 18. századi irodalomban megfigyelt jelenségek mihez képest képeznek újítást, milyen érzelmi hatásmechanizmusok találhatók a korábbi időszak irodalmában, Mellmann könyvéből nem derül fény. Módszere és egyes megfigyelései inspiratívak lehetnek e dolgozat célkitűzései szempontjából is, de a 17. századi magyar költemények tanulmányozásához nem adnak konkrét támpontot. Úgy gondolom, a 17. századi szövegek bevonása az érzelmi hatás elemzésébe azt bizonyíthatja, hogy az érzelmi komponens a barokk költészet esetében nem kevésbé releváns, mint a 18. század második felének irodalma esetében.¹⁵

A befogadó érzelmei állnak a középpontban Tilmann Köppe tanulmányában is, mely ezek árnyalt klasszifikálására tesz kísérletet.¹⁶ Mint azt Köppe kiemeli, kétséges, vajon a szövegek milyen mértékben határozzák meg a befogadó érzelmeit, s ezért fontos különbséget tenni a valós befogadói érzelmek, a szerző által felkelteni szándékozott érzelmek és az ideális érzelmek (azaz az eszményi műveltséggel, tudással, ismeretekkel, érzékenységgel rendelkező hipotetikus befogadó érzelmei) között. A lehetséges befogadói érzelmek változatait a következőképpen határozza meg. 1. A cselekményen, a diegézisen alapuló érzelmi reakciók, melyek között a legfontosabb a reprezentált személyekhez, figurákhoz való viszony. Itt egyaránt lehetséges a projekció, az empátia és a divergencia (azaz, hogy a befogadó érzelme különbözik a szereplőtől; például örül, amikor a reprezentált személy fél). 2. A vers poétikai megalkotottságán alapuló érzelmek (például egy rossz rím miatti bosszúság). 3. A kommunikációs helyzettel összefüggő érzelmek: például, hogy a befogadó csodálja a szerző bátorságát, vagy meghatott annak őszintesége miatt. 4. Az interpretáción alapuló érzelmek: például a téma szórakoztató volta vagy az újítás felismerése okozta

¹⁵ Mellmann koncepciójáról részletesebben lásd: LACZHÁZI Gyula, *Társiasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában*, Bp., Ráció, 2014, 84–89.

¹⁶ Tilmann KÖPPE, *Lyrik und Emotionen*, Zeitschrift für Germanistik, Neue Folge XXII(2012), 374–387.

meglepetés. 5. A vers által előhívott különböző asszociációk, emlékek, vágyak által kiváltott érzelmek. Ezek az érzelmek egy időben, egymással kombinálva is felléphetnek, s alapját képezhetik az ún. magasabb rendű érzelmeknek: az például szégyent érezhet meghatottsága miatt, vagy büszke lehet együttérzésére.

E rendszerezési kísérletben meglepően hat a cselekmény és a szereplő említése – ez arra utal, hogy Köppe a líra érzelmi hatását alapvetően az elbeszélések befogadásának mintájára gondolta el. Ez fölöttébb kétséges, hiszen legalábbis egyes meghatározási kísérletek szerint a líra meghatározó jegye éppen a narratívának való ellenállása lenne.¹⁷ A cselekmény és a szerző fogalmát persze könnyen lecserélhetjük ábrázolt helyzetre és beszélőre, elgondolkodtató azonban, hogy alapvetően Mellmann is, Köppe egy szereplő vagy beszélő által elmondott monológként fogja fel a lírát, s azt feltételezi, hogy a befogadó a szereplővel vagy beszélővel ugyanolyan módon empatizálhat, mint egy elbeszélő mű szereplőjével. Kérdésként merülhet fel, vajon mennyiben szükséges árnyalni ezt az elképzelést, amennyiben azt a felfogást követnénk, mely szerint a líraolvasás meghatározó vonása, hogy a befogadó saját hangját adja a költeménynek.¹⁸ Ezt az elképzelést követve ugyanis a líra befogadása inkább valamifajta *ráhangelődésként* írható le, azaz olyan aktusként, amely során a befogadó a vers szavait, mondatait mint számára értelmezhetőket sajátítja el.¹⁹ Korántsem biztos, hogy e tekintetben minden vers azonos modell szerint értelmezhető: Carlos Spøerhase az aposztrophé Klopstock ódáiban való megjelenését elemezve figyelmeztet arra, hogy a megszólító alakjának megformáltsága befolyásolhatja, a befogadó milyen mértékben mutat hajlandóságot a vele való azonosulásra. A Klopstock ódáiban megjelenő vátesz alakja például aligha lehet a befogadó által képzeletben elfoglalt szerep.²⁰ Érdemes ezért minden egyes vers esetében megfontolni, a vers szerkezete milyen olvasói viszonyulást tesz lehetővé – különösen a kora újkor esetében, hiszen itt a költészet ismert módon jóval tágabb fogalom, mint a modern líra.

E vázlatos kutatástörténeti áttekintésből is kitűnik, hogy a költészet és az érzelmek kapcsolatának elemzése számos megoldatlan, vitatott és részletesebben elemzendő kérdést rejt magában. E kérdések részletes tárgyalása itt nem lehetséges, mindenképpen szót kell ejteni azonban arról a problémáról, vajon a kora újkori költészet sajátosságai mennyiben tesznek szükségessé az alapvetően a modern kori líra elemzésére kidolgozott modellektől eltérő elemzési szempontokat.

¹⁷ Schlaffer megfogalmazása szerint az epikus és a dramatikus formáknak cselekményük van, a költemény azonban maga a cselekmény. Heinz SCHLAFFER, *Die Aneignung von Gedichten: Grammatisches, rhetorisches und pragmatisches Ich in der Lyrik*, Poetica 27(1995), 38–57, 54.

¹⁸ Jonathan CULLER, *Aposztrophé*, ford. SZÉLES Csongor, Helikon 46(2000), 370–389.

¹⁹ J. Mark SMITH, *Apostrophe, or the Lyric Art of Turning Away*, Texas Studies in Literature and Language, 49(2007), 411–437.

²⁰ Carlos SPOERHASE, *Die lyrische Apostrophe als Triadisches Kommunikationsmodell: Am Beispiel von Klopstocks Ode „Von der Fahrt auf der Zürcher-See“*, Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 87(2013), 147–185, 166.

3. Kora újkori sajátosságok

Ha a szakirodalomban a kora újkori költészet érzelmi hatására vonatkozó konkrét megállapításokat keresünk, akkor inkább csak elszórt megjegyzésekre bukkanunk, e szempont következetes érvényesítéséről aligha beszélhetünk. Bán Imre például a barokk irodalom egyik jellegzetes tendenciájaként említi a rémület, a félelem felkeltésére való törekvést, amely többek között Nyéki Vörös Mátyás egyes költeményeiben figyelhető meg.²¹ Klaniczay Tibor Hajnal Mátyás esetében azt emeli ki, hogy Szíves könyvecskéje nem az olvasó értelmére hat, hanem valamifajta érzelmi elragadtatás előidézését tekinti céljának.²² Kovács Sándor Iván arra mutatott rá, hogy a Zrínyi utáni barokk költészetben egyre nagyobb teret kapnak a derűs érzések: az Amade László és Faludi rokokóját meghatározó lágyabb hangnem és vidám hangulat már Esterházy Pálnál felfedezhető.²³ A szakirodalom általában a barokk, illetve a manierista stílus alapvonásának tekinti a gyönyörködtetés, illetve a csodálkozás felkeltésére irányuló szándékot.²⁴

E példák is azt jelzik, hogy az érzelmi hatás szempontját érvényesítve a kora újkori költészet elemzésére többféle mód is kínálkozhat. Elképzelhető lenne egyes műfajok ilyen szempontú vizsgálata, de az egyes irányzatok vagy korszakokhoz köthető jellemző érzelmi hatásmódok iránti érdeklődés is megalapozottnak tűnik.

A kérdést általános szinten tekintve érdemes azonban abból az irodalomtörténeti hagyományból kiindulni, amely a kora újkori költészetet az 1800 körül kialakult modern konvenciókkal szembeállítva jellemzi, s így annak alkalomhoz kötöttségét, retorikai megalkotottságát, az individuális érzésvilág megjelenítésének hiányát nevezi meg legfőbb ismertetőjegyeiként. Az ilyen leírások szerint az 1800 körül kibontakozó modern líra a kommunikatív funkció felmondása és a szubjektum lényegéként értett érzelmek megjelenítésére vonatkozó törekvés által különbözik a megelőző korszak költészetétől.²⁵

21 BÀN Imre, *Aeternitas. Örökké-valóság = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 235–257, 255; BÀN Imre, *A barokk = A barokk*, szerk. BÀN Imre, Bp., Gondolat, 1962, 5–37, 16.

22 KLANICZAY Tibor, *A magyar barokk irodalom kialakulása (Első közlemény)*, ItK 64(1960), 319–341, 340.

23 KOVÁCS Sándor Iván, *Koboz és virginál: Esterházy Pál költészetéről = K. S. I., „Eleink tündöklő sége”: Tanulmányok, esszék*, Bp., Balassi, 1996, 67–76.

24 Lásd: BÀN, *A barokk... i. m.*, 34; KLANICZAY Tibor, *A manierizmus esztétikája = A manierizmus*, szerk. K. T., Bp., Akadémiai, 5–111, 60. A gyönyörködtetés esetében ún. esztétikai érzésről van szó, tehát olyan érzésről, amelynek forrása a szöveg egésze mint műalkotás, s ez különbözik azoktól az érzésektől, amelyeket a szöveg egyes elemei, így a szövegben megjelenő tudathoz való viszonyulás vált ki (erről a megkülönböztetésről lásd: KÖPPE, *i. m.* valamint Ed TAN, *Film-induced Affect as a Witness Emotion*, *Poetics* 1994, 7–32, 13.) A csodálat vagy csodálkozás egyaránt jelentheti a *con-cetto* keltette meglepetést és a nagy hős iránti csodálatot. Előbbi esetében a hatásban a kognitív tényező tűnik meghatározónak, utóbbi viszont olyan érzelmi hatásként írható le, amely utánzásra serkent. A csodálat utóbbi változata az eposzok érzelmi hatásának alapvető komponense.

25 KECSKEMÉTI Gábor, *Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő irodalomtörténet megalapozása*, ItK, 2014, 747–783, 769; Kulcsár Szabó Ernő, *Hogyan s mivégre tanulmányozzuk az irodalomértés hagyományait? (Az esztétikai hatásfunkciók és a történeti irodalomértelmezés)* = K. Sz. E., *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000, 26–53; illetve Kulcsár Szabó Ernő, *Költészet és dialógus (A lírai művek befogadásának kérdéséhez)* = K. Sz. E., *Irodalom és hermeneutika... i. m.*, 134–147.

E modellt követve az érzelmi hatás mint a retorikai kommunikációs modell keretében értelmezhető szándékolt hatáskeltés értelmezhető, ami konvencionális eszközökkel valósul meg. Az érzelmi hatás elemzésének kulcsa így az alkalmazott retorikai eszközök feltárása, a hatáskeltés céljának azonosítása lehet. Ez az elemzési eljárás számos kora újkori vers esetében kielégítő eredményhez vezet. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a kora újkori költészetnek is vannak olyan szegmensei, ahol ez a modell kevésbé szolgálhat adekvát kiindulópontként. Így például aligha szorul részletes magyarázatra, hogy Balassi Bálint szerelmes versei vagy Petróczi Kata Szidónia panaszos versei nem értelmezhetők maradéktalanul a korabeli retorikai elmélet fényében. Mint arra Kecskeméti Gábor tanulmánya is felhívja a figyelmet, a régi magyar irodalomban is vannak olyan művek, amelyek különböznek az irodalmi termékek zömétől, az alkotás terén eltávolodnak az intézményesült normáktól, s így a befogadás terén is egyénibb megközelítést tesznek lehetővé mind intellektuális, mind érzelmi szempontból. Az ilyen művek nagyobb fokú autonómiával rendelkeznek, s akár a posztromantikus esztétikai kívánalmakat is képesek lehetnek kielégíteni.²⁶

A retorika és a költészet kapcsolatáról szólva szükséges megjegyezni, hogy noha a retorikai és a poétikai műveltség kétségtelenül alapvető a régi költők jelentős részénél, s e tudás döntő mértékben meghatározta a korszak költészetének jellegét, ez nem jelenti azt, hogy a költők teljes mértékben a retorika és a poétika szabályait követve írták verseiket. Az iskolai versgyakorlatoktól elszakadva a poétikai előírásoktól eltérő, egyéni megoldásokat is alkalmaztak. A retorikai és a poétikai tudás érvényességi körével kapcsolatban szükséges továbbá megjegyezni, hogy a kora újkori költészet egy jelentős szelete kívül esik ezen szabályok körén: így a szerelmi költészet vagy a vallásos közösségi költészet és a vallásos költészetnek ebből kisarjadó egyéni változatai (például zsoldárok, zsoldárszerű szövegek, könyörgések, imádságok) olyan hagyományokat képviselnek, amelyek jelentős mértékben hozzájárulhattak a személyes hang költészetbeli megjelenéséhez, az egyéni érzelmek lírai artikulálásához.²⁷

Ez a kérdéskör, amely a szubjektivitás költői megjelenési módjának kérdéseként is felfogható, az érzelmi hatás tekintetében is kulcsfontosságú. Megvilágító erejű az az összefüggés, amelyre Karlheinz Stierle mutatott rá a költészet két változatának elkülönítésével. Stierle a szűkebb értelemben vett líra fogalmát, amelynek jellemzőjeként a konkrét pragmatikus funkció hiányát nevezi meg, elhatárolja a használati költészet különböző változataitól, amelyek valamilyen meghatározott, költészetten kívüli diszkurzus realizálásaként értelmezhetők. A líra szubjektumát mint problematikus, saját identitását kereső szubjektumot határozza meg; ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ennek megfelelően a befogadás oldalán a befogadó alany szintén nem értelmezhető sem pragmatikusan meghatározott szubjektumként, akinek cselekvési diszpozíció-

²⁶ KECSKEMÉTI, *i. m.*, 774.

²⁷ Rüdiger ZYMNER, *Literarische Individualität: Vorstudien am Beispiel Johann Christian Günthers = Johann Christian Günther (1695-1723), Oldenburger Symposium zum 300. Geburtstag des Dichters*, hg. Jens STÜBEN, München, Oldenbourg, 1997, 249–288; Volkhard WELS, *„Gelegenheitsdichtung“ – Probleme und Perspektiven ihrer Erforschung = Theorie und Praxis der Kasualdichtung in der frühen Neuzeit* (Chloe 43), hg. Andreas KELLER, Elke LÖSEL, Ulrike WELS, Volkhard WELS, Amsterdam, New York, Brill, 2010, 9–31.

ját valamely diskurzus megváltoztatja, sem pragmatikus szerepként, amelyet a valós befogadó eljátszandó szerepként magára ölthetne. Ehelyett a líra azt nyújtja a befogadónak, hogy belülről tapasztalja meg egy komplex identitás lehetőségeit.²⁸ Ezzel az állásponttal szemben joggal vethető fel, hogy ily módon a líra túlságosan is leszűkített fogalmát kapjuk, amely a modern kori költészetnek is csupán egyetlen szegmensét jellemezheti. Ennek ellenére Stierle megállapítása mindenképpen tanulságos abból a szempontból, hogy a befogadás lehetséges mintázatai és a költői művekben megjelenő szubjektivitás közötti szoros összefüggésre igen pregnánsan mutat rá.

A kora újkori magyar költészetben egyaránt találhatunk olyan példákat, amelyek inkább az egyik, és olyanokat, amelyek inkább a másik lehetséges befogadói viszonyulást teszik szükségessé; éppen ezért a lehetséges érzelmi hatás megállapítására irányuló törekvésben a poétikai konvenciókat éppúgy figyelembe kell venni, mint az ettől való eltéréseket. Ezt a következőkben Zrínyi *Elégia* címen ismert költeményén illusztrálom.

4. Egy példa: Zrínyi „Elégia”-ja

Zrínyi *Elégiája* a halotti sirató egy sajátos változataként értelmezhető. Az érzelmi hatás kérdésével való említése meglepőnek tűnhet, hiszen Zrínyinek e *Syrena*-kötet megjelenése utáni időszakban keletkezett egyetlen hosszabb verse csak kéziratban maradt fenn, s kétséges, bárki is olvasta-e irodalomtörténeti felfedezése előtt.²⁹ Nyilvánvalóan itt csak hipotetikus érzelmi hatásról beszélhetünk. A kora újkori költészet esetében általában is igaz, hogy a korabeli befogadásról nincsenek megbízható információink, s nem tudhatjuk, a tényleges olvasókban milyen érzelmi reakciót váltottak ki egyes művek. Az elemzés ezért csak arra a feltételezésre építhet, hogy az irodalmi szövegek egy adott kultúrában létező, meghatározott ismeretekkel rendelkező olvasó számára bizonyos olvasási módot, a versekhez való konkrét érzelmi viszonyulást sugallnak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ez az érzelmi hatás a versek befogadásakor szükségszerűen fel is lépett, s hogy az egyes olvasók ne viszonyulhattak volna ettől eltérő érzelmekkel az adott szöveghez.

A versről több elemzés is született. Klaniczay Tibor monográfiájában a verset Zrínyi önképével, terveivel összefüggésben méltatta; rámutatott, hogy Zrínyi itt magát olyan hősként prezentálja, aki méltó lenne arra, hogy fia eposzt írjon róla, sőt a versben „felrmlik egy harmadik *Zrínyiász* is: azt remélte, hogy majd Izsák is meg-

28 Karlheinz STIERLE, *Die Identität des Gedichts – Hölderlin als Paradigma = Identität*, hg. Odo MARQUARD, München, Fink, 1992, 505–552, 521–522.

29 A versnek Zrínyi nem adott címet, az *Elégia* megnevezés Széchy Károlytól származik; *Izsák siratásaként*, vagy *Elégia Izsák fia halálára* címen is ismert. A megnevezéssel kapcsolatban azt szükséges megjegyezni, hogy az elégia a kora újkorban meglehetősen tág jelentéskörrel rendelkezett, s egyes változatai átfedést mutatnak az epicédiummal, sőt, az epicédiumot a poétikaszerzők olykor az elégia alfajaként tárgyalják. Az epicédium és az elégia viszonyáról: IMRE Mihály, *A Balassi-kánon első változata (Az 1595-ös bártfai antológia) = Nemzet – identitás – irodalom: A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 66–122, 119–120.

érdemli, hogy róla énekeljenek”.³⁰ Kovács Sándor Iván Klaniczay Tibor azon ötletére építve, hogy Zrínyit Rimay saját fiát sirató verse (Az Úr engem sanyaríta...) inspirálhatta, az *Elégiát* tüzetesebben is összevetette Rimay versével.³¹ Ennek eredményeként megállapította többek között, hogy míg Rimaynál a vers a sztoikus megnyugvás-hit hangoztatásával ér véget, Zrínyinél ez az eszme csak a canzonetta-betétet zárja le (a 7. versszakban), s Zrínyi belső vívódás árán jut el ehhez a gondolathoz.³² Ötvös Péter a saját maga által ortodox retorikai elemzésnek nevezett módszert alkalmazva vette szemügyre a verset, s tett érdekes megfigyeléseket; a legfontosabb talán az, hogy a versben nincs határozott konklúzió, s ez magyarázza a vers számos retorikai sajátosságát.³³ Ötvös Péter elemzése által is inspirálva, azt továbbgondolva készítette el a vers eddig talán legalaposabb elemzését Szilasi László. Szilasi egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a vers rendre lebontja a felkínált vigasztaló szólamokat, s végső soron csak a költészet vigasztalását nyújtja: ez véleménye szerint a hit megingásáról tanúskodik. Másrészt kiemeli, hogy a vers tulajdonképpen nem is Izsák siratása, hanem a költő Zrínyié, azaz valójában az Ábrahám maszkját magára öltő és Ábrahám hangján megszólaló beszélő a halott.³⁴

Az érzelmi hatás kérdése Ötvös dolgozatában jelenik meg: hivatkozik arra, hogy a retorika szerint a legfontosabb a befogadóra tett hatás, és hogy ebben az érzelmek kulcsszerepet játszanak; az elemzésből azonban erre vonatkozóan mégsem derül ki semmi. Ha a verset ebből a szempontból vesszük szemügyre, jó kiindulópontnak mutatkozik az epicédiummal mint az alkalmi költészet jellegzetes műfajával való összevetés, hiszen az *Elégia* témája okán kapcsolódik a halotti búcsúztatónak a kor alkalmi költészetében elterjedt műfajához – jóllehet Zrínyi verse tematikusan is különbözik a korszak tipikus gyászverseitől, hiszen a költeményben saját fiáról szól, ily módon szokatlanul személyes művet hozva létre.³⁵

30 KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1964 (2. kiadás), 624–626, 625.

31 KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 256–260; Uő., *Az író Zrínyi*, Bp., Akadémiai, 2006, 55–59.

32 Ezt a feltevést Pirnát Antal igyekezett cáfolni egy Rimayról szóló tanulmányában. Ebben ugyanis rámutatott, hogy Rimay verse nem a nyilvánosság számára készült, s így nem kerülhetett Zrínyi kezébe; a hasonlóság a témából és a felhasznált közös toposzokból ered. PIRNÁT Antal, *„Az Úr engem sanyaríta” = Klaniczay- emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete – Balassi, 1994, 261–269, 269.

33 ÖTVÖS Péter, *Zrínyi Miklós cím nélküli verséről = Mint sok fát gyümölcscsel: Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére*, szerk. ORLOVSZKY Géza, Bp., ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1997, 34–42.

34 SZILASI László, *„Egyike is kétség”: Az irodalmi Ábrahám-komplexusról = Ötvös Péter Festschrift*, Szeged, 2006, 239–250. Szilasi a verset végső soron az általa Ábrahám-komplexusnak nevezett jelenség allegóriájaként értelmezi.

35 Az irodalomtörténet sokáig nyitott kérdésként kezelte, valós eseményhez kapcsolódik-e a vers, volt-e Izsák nevű fia Zrínyinek. Már Kovács Sándor Iván rámutatott, hogy mivel a beszélő fiát a versben Zrínyinek nevezi, furcsa lenne, ha az Izsák nem valódi név lenne. Valóban, annak felismeréséhez, hogy a verset Zrínyi saját fia halálára írta, nincs szükségünk külső bizonyítéokra, hiszen a személyes érintettség magában a szövegben is jelezve van. Azonban csak a közelmúltban sikerült történeti forrással dokumentálni, hogy a versben a beszélő Izsák nevű, négyévesen meghalt fiát siratja. MERÉNYI-METZGER Gábor, *Zrínyi Miklós elsőszülött fiának születése és halála*, ItK 119(2015), 395–398.

Az érzelmi hatásra való törekvés a kora újkori költészet változatai közül az alkalmi költészet különféle alfajai esetében – tehát a meghatározott alkalomra (például halál, házasság, születés), praktikus céllal íródott versek esetében – a legnyilvánvalóbb. Ezek elkészítésének módjára vonatkozóan a poétikák részletes előírásokkal szolgálnak, s így az érzelmi hatásra vonatkozóan korabeli elméleti reflexióval is rendelkezünk.³⁶ Az epicédium az alkalmi versek igen népszerű változata volt, mely a humanista poétika és az ennek megfelelő költői gyakorlat szerint konkrét eseményhez, valakinek a halálához kapcsolódó és közösségi jellegű műfaj. A befogadók érzelmeire gyakorolt hatása a gyász, a szomorúság érzelmének elcsitítására irányul. E célnak megfelelően épül egymásra három fő része, a panasz, a dicséret és a vigasztalás (lamentatio, laus, consolatio). Scaliger *Poétikája* ennél valamivel részletesebb sémát ad, öt részt különböztetve meg, melyek a következők: laus, iacturae demonstratio, luctus, consolatio, exhortatio.³⁷ Az epicédium szerkezete egy sajátos affektusprogramot, azaz az olvasóra gyakorolt szándékolt érzelmi hatás specifikus módját valósítja meg, amelynek lényege, hogy a veszteség nagyságának érzékeltetése és a fájdalom artikulálása után a vigasztalás elcsendesíti a negatív érzelmeket. Az epicédium a gyászoló fizikai jelenlétén alapuló közösséget vagy a nyomtatott szövegek olvasói által alkotott közönséget célozza meg. Funkciói között nem mellékes az emlékezés, az elhunytnak való emlékéllítés, de feladata nemcsak az elhunyt magasztalása, emlékének megőrzése, hanem az is, hogy a gyászoló közösség érzelmeit a megfelelő mértékűre mérsékelje.³⁸ Ebből következik, hogy az epicédium az érzelme (korabeli terminológiával: indulatok, affectus animi) olyan felfogását implikálja, amely szerint – eltérően a sztoikus koncepciótól – azok nem minősülnek eleve rossznak, kiirtandónak: csupán a megfelelő érzelmi diszpozíció kialakítása, a túlzottan heves negatív érzelmekek semlegesítése a cél.

A kora újkori magyar irodalomban az alkalmi költészet ezen változatára számos példát találhatunk. Az *Elégia* azonban nem alkalmi költemény abban az értelemben, hogy a tényleges gyászszertartás része lenne, vagy valamilyen konkrét, nagyobb közönséget szólítana meg; Zrínyi valószínűleg csak magának, saját fájdalomának artikulálása céljából és a maga vigasztalására írta. A gyászvers műfaját tehát egyéni szomorúság, veszteség kifejezésére használta, de benne nemcsak a veszteség okozta bánat szólal meg, hanem a gyászoló életszemlélete, értékrendje is kibontakozik. Zrínyi *Elégiájában* nemcsak általában egy fiát sirató apa panaszát olvassuk, hanem a fiát sirató Zrínyiét, aki a veszteségről szólva saját reményeiről is vall. A Klaniczay által is kiemelt versszakok szerint a gyászoló nemcsak azt remélte, hogy fia folytatja saját küz-

36 Lásd például Hans-Georg KEMPER, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*, 4/I., Tübingen, Niemeyer, 2006, 77–79.

37 Julius Caesar SCALIGER, *Poetices libri VII*, Paris, 1547, 426.

38 Az epicédiumra vonatkozó alapvető tanulmány: Hans Henrik KRUMMACHER, *Das barocke Epicédium: Rhetorische Tradition und deutsche Gelegenheitsdichtung im 17–18. Jahrhundert*, Jahrbuch der deutschen Schiller-Gesellschaft, 1974, 89–147; Uő., *Lyra: Studien zu Theorie und Geschichte der Lyrik vom 16. zum 19. Jahrhundert*, Berlin, de Gruyter, 2013, 213–381. Részletesen szól a műfaj jellegzetességeiről az 1595-ös bártfai, Balassi halálát gyászoló antológia kapcsán Imre Mihály: IMRE, *i. m.*, 112–120.

delmeit, de azt is, hogy fia maga is költő lesz. Sőt, olyan láncolatot is vizionál a beszélő, amelyben az utód mindig követi atyját a hőstettek terén, és egyúttal megverseli az előd nagy tetteit. Ez nyilvánvalóan rokon a *Szigeti veszedelem* alaphelyzetével, a dédapa hőstetteit megéneklő költő szerepével. A gyászoló és az elhunyt individualitását a versben – megfelelően az individuum kora újkori szemantikájának – a genealógiára, a nemzetségre való hivatkozás biztosítja, s alighanem a szerző arisztokrata volta teszi lehetővé, hogy az individualitás ily módon egyáltalán helyet kapjon a gyászversben.

Ha az *Elégiát* a benne artikulálódó érzelmeket szem előtt tartva olvassuk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az epicédium érzelmi programja itt is felfedezhető. Az elhunyt dicsérete – tekintettel arra, hogy fiatal korából kifolyólag nem volt alkalma érdemeket szerezni – érthetően elmarad, de a lamentatio és a consolatio határozottan kirajzolódik a versben. A halotti vers műfaji konvencióinak megfelelően a bánat nagysága mellett vigasztaló gondolatok is megjelennek benne. A vigasz forrása egyrészt az a gondolat, hogy Izsák a túlvilágon üdvözülni, a paradicsomba jut, másrészt pedig az, hogy halála Isten akaratából történt. Míg a halotti versekben a vigasztalás rendszerint a vers végén áll (így tanították a poétikai kézikönyvek), Zrínyinél ez a vigasztalás – mint arra Kovács Sándor Iván és Ötvös Péter elemzése is felhívta a figyelmet – a vers közepén kap helyet. A vigasztalás után a versben újrakezdődik a panaszkodás, s a vers utolsó soraiban is a veszteség nagysága artikulálódik: ezért kérdéses, a vigasztaló gondolatok valóban alkalmasak-e a bánat elcsitítására.

Az epicédium hagyományos retorikai-poétikai sémáját, melyhez konvencionálisan meghatározott érzelmi hatás társulna, Zrínyi szubjektivizálja, e sémát úgy alakítja, hogy lehetőséget adjon saját bánata megjelenítésére. A vers így – mint arra Szilasi is rámutatott – valóban nem annyira az elhunyt gyermekről, mint az apáról szól: inkább tekinthető egy vigasztalást kereső egyén megnyilvánulásának, önvigasztalási kísérletének, mint halotti siratónak. A versben kódolt potenciális érzelmi hatás szempontjából ez azt jelenti, hogy azt nem magyarázhatjuk kizárólag a poétikai konvenciók segítségével hívásával. A szerző alakja felől tekintve ez a hatás valamiféle önvigasztalási kísérletként értelmezhető, hiszen a versírás nyilvánvalóan hozzájárulhat a veszteség érzelmi feldolgozásához. Ha azonban a kérdést egy elképzelt befogadó szempontjából vesszük szemügyre, úgy a versben megjelenő szubjektív perspektívával, a veszteséget elszenvedett és vigasztalást kereső alannal való érzelmi azonosulás mutatkozhat lehetséges viszonyulási módnak. A retorikai sémától való eltérés szempontjából kulcsfontosságú, hogy a vers az érzelmi megrázkódtatás állapotában mutatja a beszélőt, a bánat leküzdésére vonatkozó igyekezetet viszi színre. A vers elemzők által regisztrált lezáratlansága, a megnyugtató vigasztalás elmaradása is ezzel a sajátosságával függ össze. A szónoki beszéd mintájára elgondolt, retorikai hatásra törekvő gyászbeszéd beszélője ezzel szemben uralja érzelmeit, s pontosan tudja, milyen érzelmi hatást akar elérni a befogadóban. Az *Elégia* példája ebben a megközelítésben arra vethet fényt, hogy a szubjektivitás megjelenése, a konvencionális poétikai sémától való eltérés milyen hatással lehet a lehetséges befogadói viszonyulásra és érzelmi hatásra.

5. Elemzési lehetőségek

A 16–18. századi magyar költészetben számos más olyan példát is találhatunk, ahol a lehetséges befogadói attitűd értelmezésekor nem annyira a retorikai hatás, mint inkább a versben megjelenő szubjektív tapasztalat átélése mutatkozhat megfelelő modellnek. Erre jó példaként szolgálhat az a verscsoport, amelyet Németh G. Béla nyomán önmegszólító verstípusnak is nevezhetünk, és amelynek példáit Balassi Bálint, Wathay Ferenc vagy Petróczi Kata Szidónia költészetében egyaránt megtalálhatjuk.³⁹ A szubjektivitás poétikai jelentőségének hangsúlyozása itt természetesen nem valamilyen modern lírafogalom múltba való visszavetítésének szándékát jelenti, hanem a szubjektivitás történeti alakzatai és a befogadás lehetséges mintái közötti összefüggések feltárásának szükségességét. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a szubjektivitás fogalma felől a korabeli költészetnek csak egy szűk szegmense közelíthető meg, s hogy az érzelmi hatás kérdése szempontjából is csak egyes versek esetében lehet ez releváns szempont. A kora újkori költészet esetében mindenesetre a retorikai hatáskeltés sémáinak feltárása mellett az érzelmeket szubjektív perspektívában megjelenítő példák számbavétele is hozzájárulhat az érzelmi hatás mintázatainak feltérképezéséhez.

A Zrínyi-vers példájából kiindulva az érzelmi hatás és az érzelmelek megjelenítésének további, kiterjedtebb vizsgálatára több út is kínálkozik. Egyrészt elképzelhetők olyan elemzések, amelyek annak feltárására irányulnak, hogy egy adott korszakban egy adott érzelem milyen módon artikulálódik poétikailag és retorikailag különböző módon megalkotott szövegekben. Olyan elemzés is elképzelhető, amely egy adott korszak költészetében megfigyelhető különböző érzelmi hatásmódok számbavételére irányulna. Egy további lehetőség az érzelmi hatásmódok diakrón vizsgálata, azaz olyan költészettörténeti hosszmetsetek megrajzolása, amelyek egy adott érzelmi diszpozíció vagy hatás (például a gyász) történeti folytonosságát, illetve a különböző korokból származó realizációkban tapasztalható különbségeket mutatnák be tematikus és poétikai szempontból. Ez a szempont azért is lehet különösen hasznos, mert (hasonlóan ahhoz, ahogy Winko említett monográfiájában a 18. század második felére helyezte a költészet emocionalizálását) a magyar felvilágosodás irodalmának kutatói körében is elterjedt nézet, hogy az érzelmi hatás csak a 18. század végén került előtérbe. Kritika-, illetve poétikatörténeti szemszögből Szajbély Mihály és Debreczeni Attila egyaránt arra az eredményre jutott, hogy a század második felében a racionalista poétikától eltérő, a hasznosság mellett a gyönyörködtetést és az érzelmi hatást előtérbe helyező álláspontok fogalmazódnak meg.⁴⁰ Azzal a kérdéssel azonban, hogy

39 A verstípusról lásd: NÉMETH G. Béla, *Hét kísérlet a kései József Attiláról*, Bp., Tankönyvkiadó, 1982, 103–168. Németh G. példája Balassi de mit gyötresz engem ... kezdetű verse; további példa lehet Wathay Oh, te én bolond elmém... kezdetű darabja, vagy Petróczy Kata Szidónia Keseredett szívem immár mihez bízol... kezdetű verse RMKT XVII/16., 661 (106. vers).

40 SZAJBÉLY Mihály, „*Idzanak a' magyar tollak*”: *Irodalomelmélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Akadémiai, 2001, 60; DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 136.

az érzelmi hatáskeltésnek a felvilágosodás irodalmában megfigyelhető módozatai miben különböznek a barokk poétika jellegzetes megoldásaitól, illetve mennyiben kapcsolódnak az érzelmi hatáskeltésnek a felvilágosodás előtti költészetben megfigyelhető változataihoz, a szakirodalom eddig nem foglalkozott. Érdeemes lehet ezért a kritikátörténet művelése mellett a költészetet magát is faggatni, a lehetséges befogadói minták feltárására irányuló konkrét esettanulmányokat folytatni.

Ha ilyen kérdésirányt követünk, Zrínyi versét összevethetjük például Csokonainak egy hasonlóképp a halotti sirató műfajához kapcsolódó versével, a *Dr. Földi sírhalma felett* (1801) cíművel. Tipikusnak szintén nem nevezhető ez a darab, hiszen miként Zrínyi, Csokonai is szubjektivizálja a halotti siratót, s így az a gyászoló érzelmeiről és eszményeiről éppúgy árulkodik, mint az elhunyról. Csokonai Földit olyan erényes, a tudományokért lelkesedő polgárként és érző barátként méltatja, akinek tetteit saját kora nem értékeli: éppen ezért válik szükségessé a sirató elmondása. A beszélő reflexiója azonban világossá teszi, hogy magát Földihez hasonló, a rideg külvilág által nem méltányolt egyénként értelmezi: a barát siratásakor a búcsúztató így saját sorsáról, a világhoz való viszonyáról is vall. Arra, hogy Földi halála esetében nem csupán egy partikuláris esetről, hanem az egyedül túlmutató jelentőségű tényről van szó, az „is” szócska kétszeri ismétlése is utal az első versszakban („Mégkönnyezetlen kell hamuhodni hát [...] tenéked is? / Óh néked is”). A szöveg nem tartalmaz utalást arra vonatkozóan, kire vonatkozik az „is”: így más méltatlanul mellőzött erényes egyének mellett a beszélőre magára is érthetjük (aki persze még él, de hasonló sorsra számíthat). A vers tematikus fókuszában nem annyira a barát halála miatti fájdalom, mint inkább a világ közönye miatti felháborodás, harag áll. A beszélő által megtestesített értékrend és érzelmi attitűd az olvasó számára azonosulási mintaként is szolgálhat: ahogyan a versbeli költőben barátja halála szánalmat és felháborodást vált ki, úgy az olvasóban nemcsak Földi, de a költő sorsa is hasonló érzelmeket kelthet. A versből ugyanakkor – a halotti sirató mintájának megfelelően – a vigasz lehetősége sem hiányzik. Vigaszforrásként jelenik meg az a lehetőség, hogy a jövő nemzedékek méltányolni fogják Földi s a költő erőfeszítéseit. Az olvasó, amennyiben osztja a versben megfogalmazott értékeket, s magát is hasonlóan erényes, érző, de a társadalomból kirekesztett egyénként fogja fel, e reményt magára is vonatkoztathatja.

Csokonai versét Zrínyiével összevetve nemcsak azt a szembeszökő különbséget regisztrálhatjuk, hogy Csokonainál a vigaszt nem vallásos képzetek testesítik meg, hanem azt is, hogy itt a beszélő saját helyzetét hasonlóan látja az elhunytéhoz. Ezzel függ össze, hogy a vigasz forrása a Csokonai-vers esetében az olvasó szempontjából végső soron az a felismerés lehet, hogy vannak más meleg szívű, erényes, de az emberek nagyobb része által nem méltányolt s a világból így kirekesztett lelkek is. Az olvasói részvét ugyan az *Elégia* esetében is lehetséges, de ott nem ezen, hanem az isteni akarat elfogadásán van a hangsúly; a *Dr. Földi sírhalma felett* esetében viszont a hatás lényegi eleme, hogy az olvasó magát meleg, részvétre képes lélekként azonosíthatja. Végső soron – eltérően az epicédium hagyományától – nem a negatív érzelmek, a fájdalom, a szomorúság meghaladására való törekvés alakítja az érzelmi hatás dinamikáját, hiszen a *Dr. Földi sírhalma felett* elhangzó gyászbeszédben a szomorúság,

a bánat megléte az erkölcsi érzést bizonyító pozitívumként tételeződik. A versben megjelenő erkölcsi eszményt, amelynek lényegi vonása a részvételre való képesség, irodalomtörténeti perspektívában az érzékenység jellemzőjének tekinthetjük.⁴¹ A fenti elemzés értelmében az érzékeny ember eszménye azonban nemcsak a versbeli költő alakjában testesül meg, de a befogadás során az olvasó maga is azonosulhat vele. E vázlatos elemzésből is látható, hogy a Zrínyi versével – és a halotti sirató poétikai hagyományával – való összevetés egyrészt bizonyos tematikus elemek meglétének folytonosságát mutatja, másrészt viszont a 18. század végén az érzelmek konceptualizálása és azok poétikai relevanciája terén bekövetkező változásokról is tanúskodhat.

6. Összegzés

A 17–18. századi költészet érzelmi hatása még nagy mértékben felderítetlen terület. Az ennek feltárására irányuló elemzések azért is hasznosak lehetnek, mert a kora újkori költészet olvasásának az irodalomtörténetben a megszokottól eltérő lehetőségét is magukban rejtik. A régi magyar költeményeket ugyanis alapvetően két-féle módon szokás olvasni: vagy tematikusan, a korabeli kultúra egyes szegmenseivel való szoros kapcsolatot tartva szem előtt; vagy szövegszerű megalkotottságukat, poétikai, verstani jellemzőiket emelve ki. Az érzelmi hatás szempontja az irodalomtörténetben csak ritkán merül fel, jóllehet feltételezhető, hogy a versek megírásában és befogadásában az érzelmi komponens fontos szerepet játszott. E szempont érvényesítésének célja nem az, hogy a kora újkori magyar költészet egyes darabjairól az eddigiektől gyökeresen eltérő értelmezéseket alakítson ki; hanem csupán az, hogy egyes versek értelmezésének lehetőségeit gazdagítsa, vagy az eddigi irodalomtörténeti megfigyeléseket a versek lehetséges érzelmi hatását szem előtt tartva árnyalja.

Összefoglaló

E dolgozat célja, hogy a kora újkori magyar költészet egy lehetséges, de eddig kevésbé kiaknázott, az irodalomtörténeti elemzésekben csak csekély mértékben megjelenő értelmezési módjára irányítsa a figyelmet: egy olyan olvasásmódra, amely a szövegeket az érzelmi hatás és az érzelmek megjelenítésének szemszögéből vizsgálja.

A kora újkori költészet esetében az érzelmi hatás kérdésének vizsgálata különösen indokoltnak tűnik, hiszen az irodalomtörténeti hagyomány e korszak költészetet többnyire az 1800 körül kialakult modern konvenciókkal szembeállítva jellemzi, s így annak alkalomhoz kötöttségét, és retorikai megalkotottságát nevezi meg legfőbb ismertetőjegyeiként. A retorikai kommunikáció hatásmechanizmusa, az érzelmek szándékolt, célzott s így jól kalkulálható felkeltése mellett oly fajta érzelmi hatásmóddal is számolni kell, amelyben a befogadó nem a kalkulált hatás által kijelölt szerep pusztá betöltőjeként tételeződik. Ennek igazolására a dolgozat részleteseb-

⁴¹ Debreczeni Attila meghatározása szerint az érzékeny ember legfőbb jellemzője, hogy rendelkezik egyfajta erkölcsi érzékkel. DEBRECZENI, *i. m.*, 121–122.

ben elemzi Zrínyi Miklós *Elégia* címen ismert versét, mely halottsirató, ugyanakkor lényeges pontokon eltér az epicédium poétikában rögzített szabályaitól. Az *Elégia* példája ebben a megközelítésben arra vethet fényt, hogy a szubjektivitás megjelenése, a konvencionális poétikai sémától való eltérés milyen hatással lehet a befogadói viszonyulásra és az érzelmi hatásra.

**Analysis of the emotional affect as a reading strategy
of early modern Hungarian poetry
(An example: Miklós Zrínyi's *Elégia*)**

The purpose of this paper is to draw attention to a potential, but as yet unexploited and in literary-historical analyses heavily underrepresented interpretative strategy: a method of reading which examines texts from the perspective of emotional effect and the representation of emotions.

An investigation into the emotional effect of early modern poetry seems to be particularly justified, as literary history traditionally discusses the poetry of this period in sharp contrast to the modern conventions emerging around 1800, and as a consequence, highlights early modern poetry's occasional and rhetorised nature as the most characteristic features. Besides the affect element of rhetorical communication, the intentional, targeted and thus calculable stimulation of emotions, one must reckon with other emotional mechanisms as well, where the receiver's function is more than simply fulfilling a role designated by the calculated effect. The paper supports this point with a detailed analysis of Miklós Zrínyi's *Elégia*, a funeral poem which transgresses several important rules of the poetics of epicidium. In this approach, the example of *Elégia* reveals how the infiltration of subjectivity and a deviation from conventional poetic schemes might affect the receiver's response and the emotional effect.

Bodrogi Ferenc Máté

Csiszoltság-nyomok a klasszikus magyar irodalom korszakának publikációiban*

(Különös tekintettel az *Aurora. Hazai Almanach* zsebkönyveire)

Kis magyar politeness-kresztomátia

Magyarországon olyan nyugat-európai diskurzus jelenik meg a 18. század végén, amely évtizedekig mintázza a hazai művelt közbeszédet, s amelynek azonosítása, feltérképezése már bőven megtörtént a magyar szakirodalomban, az irodalomtörténet- vagy éppen az esztétorténet-írásban.² Mára éppen ezért felesleges is lenne az angolszász *csiszoltság*, magyarországi *csinosodás* témájának átfogó bemutatása; nem is ez a cél. A szándék inkább az, hogy olyan közismertebb és eddig kevésbé reflektált összefüggéseket hangsúlyozzunk a témában, amelyek feltételezett háttérét adják az eddig még nem elemzett 18. század végi, 19. század eleji magyarországi csiszoltság-szövegnyomoknak, a 19. század első felében kiemelkedően jelentős *Aurora. Hazai Almanach* című költői zsebkönyvsorozat számos részletének, illetve ezek közös intertextuális mezejének. A csiszoltság/csinosodás nyelvi fordulatai, az ilyen típusú közlemények rendre megjelennek ugyanis az illető almanachban, ráadásul olyan nagy számban, hogy összességében átfogó jelentéshálózatot alkotnak, önmagában is releváns értelmezési keretet szolgáltatva. A célkitűzés teljesítése egyúttal annak a magyar nyelvű szövegközi politeness-vizsgálódásnak a teljesebbé tételét is jelenti, amely a kutatásokban már jócskán elkezdődött, és jelenleg is tart. E munka az *Aurora* és az egyéb szóba hozott írások adott szempontú kontextualizálásán túl tehát ezekhez a hazai szakmai folyamatokhoz is hozzá kíván szólni szemelvényekkel bőven tarkított megoldásaival, a csiszoltság „kis magyar szöveggyűjteményének” egyik fejezetét is nyújtva.

* A tanulmány az MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre.

² Ennek legfrissebb bizonyosságai: VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*, Bp., Universitas, 2017; „*Politica philosophiai okoskodás*”: *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.

Alapviszonyok (csiszoltság, Bildung)

A témában az első jelentős összefoglalást nyújtó Kontler László³ azt emeli ki, hogy a csiszoltság angolszász perspektívája a műveltség társadalmi haszonra váltásában érdekelt, mely áttételesen politikai: civilizált érintkezési formákat ösztönöz, az államhatalmi felügyeletet a szokást, erkölcsöt, illemet, kellemet, stílust, modort egyaránt jelölő *manner* megújításával oltva át egyfajta civil (ön)kontrollba.⁴ A gazdaságilag is középpontba állított kereskedelem metaforikus kiterjesztéssel az eszmék csereforgalmát is jelenteni kezdi, amely a kifinomultság (*refinement*), az izléses életvitel új ideáljainak katalizátoraként nem csupán a gazdasági hatékonyság ösztönzője, de a társadalmi élet megreformálója is egyben.⁵

A csiszolt ember, a gentleman humanista és hazafi egyszersmind, akit igényesség, munkálkodás, törekvő életvitel és mértéktartó gondolkodás jellemez.⁶ Bár még a csiszoltság angolszász terepe is sokszereplős, azért van egy olyan jellemző (és báziként kezelt) polgári középréteg, akinek egyszerre van lehetősége visszahúzódni a védett magánszférába, illetve a köz javán munkálkodni társaival. Vagyis életvitele – lehetséges létszféráit tekintve – *modulált*: az otthon, a szalon és a piac között oszcilláló, opcionálisan intim vagy szociális.⁷

A tudós–műveletlen, bűnös–erényes oppozícióját a csiszoltság világában a nyersesség–udvariasság, kifinomultság–bárdolatlanság megkülönböztetése váltja fel,⁸ amely a kulturáltságot a civilizációs logikával ötvözi. E kettő különbségét Norbert Elias részletesen elemzi alpművében.⁹ Eszerint a civilizáció fogalma, amelyben a „Nyugat” öntudata fejeződik ki, s amely folytonosan és egyetemesen előrehaladó folyamat, fejlettségi szintet, viselkedésmódot, tudományos fejlődést, szokásokat jelöl,

3 KONTLER László, *Az állam rejtelve: Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*, Bp., Atlantisz, 1997.

4 *Uo.*, 188.

5 *Uo.*, 190–197. Vö. „Bensőséges kapcsolatba kerül kereskedelem és boldogság.” (*Uo.*, 199.)

6 Vö. TAKÁTS József, *A csinosodás politikai nyelve = „Politica philosophiai okoskodás”, i. m.*, 149–160, 152. A nőolvasók, a finomabb „female World”, akiket jellemző módon sokkal kevésbé tárgyalnak a korabeli kommentárok, szintén embereszményként adódnak, a durva férfiasság számára is utat mutatva választékos és szelíd feminitásukkal. Addison például *Spectator* című, igen híres folyóiratának programadó esszéjében beszél a társasági lapokat leginkább olvasó nők jelentőségéről. (HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Esztétikai gondolkodás a felvilágosodás korában 1650–1800*, Bp., Gondolat, 2013, 158. Vö. még: HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A fenséges zsarnoksága: Edmund Burke új esztétikai paradigmájának eszmetörténeti kontextusai = Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, SZILÁGYI Márton, Bp., Ráció, 2011, 45–88, 74–75.) Szécsényi Endre is kiemeli, hogy a csiszoltság a klasszikus régi mellé a civilizált lágyságot, érzelmességet, a „nőiest” helyezi. (SZÉCSÉNYI Endre, *Szépség és szabadság: Eszmetörténeti tanulmányok*, Bp., L’Harmattan, 2009, 14.)

7 Vö. KONTLER, *i. m.*, 199–200.

8 DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 70; FÖLDES Györgyi, *Identitás = Média- és Kultúratudomány: Kézikönyv*, szerk. KRICSFALUSI Beatrix, KULCSÁR SZABÓ Ernő, MOLNÁR Gábor Tamás, TAMÁS Ábel, Bp., Ráció, 2018, 92–108, 95.

9 Norbert ELIAS, *A civilizáció folyamata*, ford. BERÉNYI Gábor, Bp., Gondolat, 2004.

vagyis politikai, gazdasági, technikai, társadalmi tényekre vonatkozik. Ez azonban jellemzően francia és angol felfogás, szemben a szűkösebb lehetőségtérrel rendelkező német alternatívával, amely szerint mindez csak talmi külsőség, amellyel szembehe-lyeződik a szellem, a művészet, a vallás, a morál igazi benső kultúrája, a német büszkeség és identitás (kompenzatorikus) alapformája.¹⁰

A francia–angol civilizációfelfogásra három irányból érkezik válasz. Egyrészt belső reformszándék figyelhető meg, amennyiben az időközben hamissá és kiüresedetté váló civilizációt újra hitelessé kell tenni. Ezt Elias leginkább a franciákhoz köti, de (tehetjük hozzá) az egész angolszász politeness-diskurzus is ekként fogható föl. Másrészt (jóval élesebb reakcióként) megjelenik a radikális civilizációkritika is, amelyet Rousseau neve fémjelez. Harmadrészt megérkezik az előbb említett német felelet, amely másfajta embermodellt, a művelt személyiség, a polgári értelmiség kulturálisát tünteti ki.¹¹

A politeness világlátásában alaptételként adódik a fokozatos (stadiális) haladás-hit, amelyben a fejlődés egyéni és közösségi szinten is fokonként valósul meg a „vadságból kifinomultságba” logikában. Ez a processzus nem specifikus, hanem mindig ugyanúgy megy végbe, s jelent tudás-felhalmozódást, észbeli és erkölcsi gyarapodást, társias kiteljesedést, életmódbeli cizellálódást.¹² Vagyis a prototipikus francia–angol civilizáció és a német kultúrafelfogás csak azok együttes totalitásában értelmezhető igazán. Ez a köztesség a Bildung fogalmában is tükröződik.

A Bildung-fogalom kettős örökségből kapta korabeli jelentéstartományát.¹³ Az egyik forrás a ciceroniánus út a maga kultúra-fogalmával (*cultura animi*), amelyet a gondozás, ápolás, díszítés (*colere*) jelentéstartományában a „vetőmag” metaforája világít meg produktívan.¹⁴ A másik a középkori keresztény misztikus hagyományból eredve a *formatio* fogalma köré sűrűsödik. A *formatio* olyan, megint csak igen reflektív énfomálást jelent, amelyben tudatosan közelítünk Isten nekünk adott képmásához (*Imago Dei*), amely a bűnbeeséskor elhomályosult, de pecsétként ott van bennünk a születéstől, s amelyhez újra hasonlatossá kell válnunk. Vetőmagot vetni (*eruditio*) és pecsétünkhöz idomulni (*conforma*) természetsszerűleg különbözik; neohumanista kontextusban mégis összetalálkoznak a Bildung fogalmában, leginkább a saját élet

10 Rebekka Horlacher monográfiájában külön fejezetben (*Bildung as a National Construct*) tárgyalja, hogy a német intelligenciára való apellálás miként próbálta kompenzálni az angol–francia politikai-gazdasági-tudományos fölényt. (Rebekka HORLACHER, *The Educated Subject and the German Concept of Bildung*, New York, Routledge, 2016, 45–57.)

11 ELIAS, i. m., 95.

12 TAKÁTS, i. m., 151–154.

13 *Theories of Bildung and Growth*, eds. Pauli SILJANDER, Ari KIVELÄ, Ari SUTINEN, Rotterdam, Sense Publishers, 2012, 3–4.

14 E felfogásban a vetőmag potencia, virtuális adottság, amely gondoskodás, ápolgatás által bontakoztatható ki az önmegvalósítás, önművelés segítségével egy mindenoldalú képzésben. (Aleida ASSMANN, *Studia humanitatis: a kulturális elit művelődése*, ford. SZABÓ Csaba, Debreceni Disputa, 2008/7–8, 4–10, 5; HORKAY HÖRCHER FERENC, *Önképzés és közösségépítés – a Bildung-eszmény eszmetörténeti és esztétikai jelentései*, Magyar Művészet, 2014/3–4, 3–9, 4. http://www.magyar-muveszet.hu/upload/userfiles/2/publications/201801/pdf/MM-2014_3-4belivek_kepnelkul_01_horkay.pdf (Letöltés ideje: 2019. augusztus 21.)

tudatos megragadásának és alakításának motívumában.¹⁵ A formatio eleme a politeness-diskurzus egyik atyamesterének számító Shaftesburynél is megjelenik, akinek munkássága a lexikonszintű és a legújabb nemzetközi szakirodalom szerint is a Bildung-történet egyik legfontosabb állomása.¹⁶ Shaftesbury az *inward form* terminusával eredendően bennünk élő „belső lényeg” mellett érvel – hasonlatosan a pecsét-elképzeléshez –, amely az egész világmindenséget áthatja. Vagyis elképzelése szerint e „belső lényeg” nemcsak hogy eleve összeköti az embert az univerzummal, hanem annak pusztá léte jelenti az egyéni fejlődés, a kibontakozás lehetőségfeltételét.¹⁷

A 18. század második felére már a népek, nemzetek Bildungjáról is beszélhetünk. Shaftesbury kapcsán erről általában kevesebb szó esik, de annak ellenére, hogy neohumanista habitusa, műveltségfelfogása a kozmopolitizmus felé mutat, a nemzetek sajátos, egyéni jellegét felettébb fontosnak tartja. Shaftesbury többször nyomatékosan kifejti, hogy a hazaszeretet (*Love to one's Country*) valamennyi közül a legszebb és legemberibb érzelmünk, ám elferdülésnek minősíti, ha valakiben ez az érzelem merőben röghöz tapad (*Patriotes of the Soil*).¹⁸ Meggyőződése, hogy művelődés, humanitás egyébként is csupán társadalmi környezetben lehetséges, hiszen csak a társas interakciókban „csiszolhatjuk le” egymás „durva éleit”. Szemében az állam is élőlény (organizmus), mint a növényzet vagy a világegyetem. *Szubjektum, polisz és kozmosz* így eleve csak egymás által értelmeződhetnek.¹⁹ Úgy látszik, mindez szoros kapcsolatban áll a sztoikus hagyományokkal, amelyek egyébként is ihletői a shaftesburyánus filozófiának. Mint Koselleck kiemeli, a sztoikusok az emberek polgári közösségét párhuzamba állították a kozmikus renddel, s úgy tekintettek a logosztól

15 Ennek a lényegi jellemzőnek a legkülönbélebb terminusokkal ad érvényt a nemzetközi szakirodalom: 'self-formation', 'self-cultivation', 'self-development'. (*Theories of Bildung and Growth*, i. m., 2.)

16 Lásd Ursula FRANKE, *Bildung = Ästhetische Grundbegriffe I*, Hg. Karlheinz BARCK et al., Stuttgart-Weimar, Verlag J. B. Metzler, 2010, 700–703; HORLACHER, i. m., 32–44. Shaftesbury 'formation' fogalmát 1738-ban tudhatóan a bilden szóval, Bildungsként fordították németre ('inward form' – 'innere Bildung'). (Vö. FRANKE, i. m., 703; Rebekka HORLACHER, *What is Bildung? Or Why Pädagogik Cannot get away from the Concept of Bildung = Theories of Bildung and Growth*, i. m., 135–148, 138.) Utóbb idézett munka *concept of self-formation*ként beszél a shaftesburyánus elképzelés óriási német hatásáról. (Uo.)

17 Aki az elsők között ír erről kellő hangsúllyal a magyar szakirodalomban: PROHÁSZKA Lajos, *Shaftesbury: A self-control esztétikája*, eredeti megjelenés: Pantheon, 1947/1, 35–72, online: gond. OROSZ Gábor, 2010, <http://mek.oszk.hu/08300/08326/08326.htm> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 21.)

18 PROHÁSZKA, i. m. (A zárójeles kifejezéseket Prohászka Shaftesburytól idézi.)

19 A szakirodalomban kellően nem nyomatékosított összefüggés, hogy az angolszász politeness, illetve a történetileg nem sokkal rákövetkező német populárfilozófia távlatai között erős kapcsolat van. Garve az embert elsődlegesen természeti beágyazottságában szemlélő holisztikus antropológiája e ponton például szépen mutatja mindezt: koncepciójában a gondolkodó ember a növények és állatok világának kitüntetettje, de nem egy másik, gyökeresen eltérő szféra képviselőjeként, hanem a természetben inherensen meglévő fejlődési lehetőség beteljesítőjeként. Az ember tehát növény is és állat is, amellet persze, ami csak ő – gondolkodó lény. (Lásd FÓRIZS Gergely, *„Álpeseken Álpesek emelkednek”: A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*, Bp., Universitas, 2009, 67.)

áthatott kozmoszra, mint hazájukra, amelynek minden ember részese – a politikai egységeket is beillesztvén e „kozropoliszba”.²⁰ Seneca szerint például szívünkben két haza él: az egyik nagy és közös szülőföld a kozmosz, a másik pedig, amelyhez körülményeink kötnek bennünket, amelybe mintegy véletlenül beleszületünk.²¹ Shaftesbury hozzáállása az organikus (hagyományközösségi) nemzetfelfogás koncepcióit előlegezi, amelyben az egyéni bélyegű szellemiségek összessége az, amely lehetőségfeltételként egyúttal múlhatatlanul továbbvisz az egyetemes emberi „nagy-humanitás” felé, szavatolva egyúttal az egyéni „kis-Bildungok” megvalósítását is. Mindarról, amiről Shaftesbury ennek kapcsán beszél, legnagyobb hatással Herder kezd el gondolkodni a német nyelvterületen; kollektív szubjektumokkal dolgozva, a nemzeti (ön)kibontakoztatás(ok) nagy historizáló távlatába helyezkedve, *Bildungsgeschichte*tet feltételezve.²²

A csiszoltság perspektívája azt látja, hogy ha az állam képes biztosítani polgárai szabadságát, tulajdonát és biztonságát, akkor az emberek bátran élvezhetik tevékenységeik gyümölcsét, s mind az áruk, mind az eszmék „kereskedelme” optimalizálódik.²³ A túlrett kultúra veszélyeire figyelmeztetők ugyanakkor rendre megkérdőjelezik a Bildung elsődleges értelmét, tehát azt, hogy a műveltség, a kifinomultság és a csiszoltság szükségszerűen morális felsőbbrendűséget, erkölcsi erényt jelent. A civilizáció-fogalom ellenfogalmaként értett német kultúrafelfogás jellemzően efféle fenntartásokkal él.²⁴ Shaftesburynél, illetve a tőle sokat kölcsönző német populárfilozófiában azonban a civilizatorikus kiteljesedés csak akkor működhet egyáltalán, ha kultúra, erkölcsi tisztaság és mértéktartó illem, józan gondolkodás kapcsolódik hozzá.

A francia államberendezkedésben a „burzsoá” (*bourgeois*) olyan polgár, aki vagyona révén válik egy közösség egyenrangú tagjává (német változatában körülbelül ez a *Besitzbürger*, *Herrschaftsbürger*), a *citoyen* ellenben az állam ügyeiben aktívan részt vevő polgárideál. A *Bildungsbürger* az a harmadik, német típus, aki nem vagyona, nem is pusztán közösségi aktivitása okán tekinthető polgárnak, hanem műveltsége által válik azzá.²⁵ A Bildung így óhatatlanul a magaskultúra standardjait, kánonjait ala-

20 Reinhart KOSELLECK, *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*, ford. SZABÓ Márton, Bp., József Műhely, 1997, 29–30.

21 *Uo.*, 30.

22 HORLACHER, *i. m.*, 139, PABIS Eszter, *A Bildung mint kulturális emlékezet: a Bildung fogalma a kortárs német társadalomtudományi gondolkodásban*, Debreceni Disputa, 2008/7–8, 112–115, 114.

23 Vö. HORKAY, *Önképzés és közösségépítés...*, *i. m.*, 7–8.

24 HORLACHER, *What is Bildung?...*, *i. m.*, 138–139. Mint írja, a németek rengeteget dolgoznak a „Gymnasium” és az „Akademie” kulturális jelölőivel, míg a franciáknál, illetve az angoloknál rendre a „technology”, a „business”, a „political constitution”, a „trade”, a „sciences” összetettségében gondolkodnak. (*Uo.*)

25 HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Humboldt, Goethe, Márai – A Bildung-eszmény és a művelt polgár közösségi ideálja*, Magyar Szemle, 2015/9–10, 54–65. http://www.magyaraszemle.hu/cikk/20151020_humboldt_goe-the_ma-rai_a_bildung-eszmeny_es_a_muvelt_polgar_kozossegi_idealja (Letöltés ideje: 2019. augusztus 21.)

kítja ki maga körül, vagyis voltaképpen maga is társadalmi különbségeket termel.²⁶ Rebekka Horlacher is kiemeli, hogy a Bildung a kulturális distinkciók és differenciák kategóriája (is), mely elválasztja a németeket a nem-németektől, illetve a „highly educated” németeket a „less educated” németektől.²⁷ Ez a mozgás egyfajta „funkcionális elitet” hoz létre, a nagyközösségek „szolgáltató szektorait” erősíti meg, melyek az osztálytársadalmi érintkezés eszközeinek, a pénznek és az írott szónak a fejlesztésére és kezelésére specializálódtak egy mindenkor városias infrastruktúrában.²⁸ A Bildungsbürger ezen, az egész államgépezet működése szempontjából középpontivá váló konstrukciója egyik legfontosabb forrását pedig a politeness-diskurzusok által újraértelmezett gentleman-eszményből nyeri.²⁹

Ami a szűkebb értelemben vett politikai, állambölcseleti aspektusokon túl kiemelten fontos nekünk, az a csiszoltság proto-esztétikája. Mint Horkay kiemeli, az angolszász csiszoltság-eszmények esetében esztétikai alapon modulált társadalomképről van szó, ahol a helyes viselkedésnek szépsége, a magasabb társadalmi egységet „dekoráló” értéke van.³⁰ Miként kozmosz, polisz és egyén harmonikus organizmusokként tételeződő rendszertényezőők Shaftesburynél, akként *műalkotások* is egyben, amelyek kibontakozásában esztétikum érvényesül, szerves egész jön létre.³¹ Ennek az optimalitásnak a proto-esztétikai kategóriája a *graciotitás*, a báj és kellem bővölete. Aphrodité szerelemistennő tökéletes, makulátlan szépsége szoborszerűségében és emberfelettségében inkább tartózkodást és zavart vált ki, mintsem vonzalmat, ám ha igazán hódítani akar, a mitológéma szerint még ő is kísérőitől, a Gráciáktól kér segítséget. A Gráciák kellemekkel teli bájos szépsége ugyanis elvarázsol és csábít; bár kellemesen harmonikus, sohasem tökéletes, mindig tételez valami nagyon is esendő, ugyanakkor vonzó és izgató „makulát”. De nem is mozdulatlan, hanem dinamikus, „táncoló” jellegű, szintén az ellenállhatatlanság, a bevonódás fenségesen katartikus, (erotikus értelemben is) elragadtatott impulzusaiban.

Ezt a fajta visszafogott, keresetlen, mégis vonzó bájít és harmonikus kellemet (*Gracefulness*) Shaftesbury, illetve a politeness gentleman-eszménye tehát kitünteti, s a legkülönfélébb aspektusokra alkalmazza: számára például még az emberek közötti „szövetkezés vonzerejének” is „bája” van,³² egy finom úriember pedig mindig elragadó, elegáns és csinos (graciózus). A Bildung ezzel összhangban többek között úgy értelmeződik a korszakban, mint ami az egyén belvilágát „esztétikai teljességé” (*aesthetic totality*) harmonizálja,³³ ráadásul azt is lehetővé teszi, hogy ráirányítsa

26 Vö. Assmann nyomán PABIS, *i. m.*, 115. Takáts József kiemeli, hogy a csiszoltság többször szerepel a „konzervatív felvilágosodás” keretei között a nemzetközi szakirodalomban, mely nem éppen ellentmondásmentesen létező eliteket erősít meg hatalmukban. (TAKÁTS, *A csinosodás...*, *i. m.*, 154.)

27 HORLACHER, *The Educated Subject...*, *i. m.*, xi.

28 Lásd ASSMANN, *i. m.*, 6.

29 HORKAY, *Önképzés és közösségépítés...*, *i. m.*; HORKAY, *Humboldt, Goethe, Márai...*, *i. m.*

30 HORKAY, *A fenséges zsarnoksága...*, *i. m.*, 68.

31 PROHÁSZKA, *i. m.*

32 Vö. SZÉCSÉNYI, *Szépség és szabadság*, *i. m.*, 23, 31. jegyzet.

33 HORLACHER, *The Educated Subject...*, *i. m.*, xi.

a figyelmet a művészetnek a közösség vagy a társadalom egészének kiművelésében játszott alapvető szerepére, mélyen a polgári társadalomba ágyazódva.³⁴

Korabeli közhely, hogy kulturált élet csakis polgári állapotban (*status civilis*) lehetséges, mely állapotot az államnak kell garantálnia.³⁵ A polgári habitus magyar nyelvű szótári jelentése mindmáig hordozza ezeket a jelentésrétegeket, hiszen rendre városlakóként, a társas élet műveltségével élőként, a szelidebb, finomabb mentalitás reprezentánsaként definiálódik, a polgárosodás folyamata pedig gyakran jelenik meg a vadonbeli, elszórtan élő népekből viselkedésükben és külsőségeikben egyaránt fokozatosan civilizálódó és urbanizálódó, egymással szövetségre lépő embercsoportok kibontakozásaként.³⁶ A szelidség, nyájasság folytonosan visszatérő jelzői a durvaság, a fajankóság ellenében válnak identifikációs jelölökké; az *épület, építmény* kimondatlan, de vissza-visszatérően felsejlő modellje pedig szintén jelentékenynek mutatkozik. Az építkezés inkább implicit jelentésbokra azért felettebb kifejező, mert felmutatja a differenciáló kánon hatalmának relevanciáját (a *kanón* közismerten a kőművesek vonalzóját is jelenti, amely kijelöli a felépítmény milyenségét), a politeness legjellemzőbb korabeli magyar alakváltozatoként számon tartható 'pallérozottság' fogalmát megelőlegező *pallér* építésvezetőként betöltött szerepét,³⁷ valamint azt a távoli, mégis találonak tetsző nézőpontot, amelyben Ong szerint a gondolkodás, a világgaloktatás tulajdonképpeni metaforája nem a *látás*, hanem az *építkezés*.³⁸ Beszédes, amikor maga Shaftesbury is úgy ír, hogy az igazi humanitás ott érvényesül, ahol az ember saját élete „építőmesterévé” (*Architect of his own Life*) válik.³⁹

34 HORKAY, *Önképzés és közösségépítés...*, i. m.; HORKAY, *Humboldt, Goethe, Márai...*, i. m.

35 Vö. Márkus Pufendorf-hivatkozását: MÁRKUS, i. m., 18. Kontler László megvilágításában: a *polite* (udvarias) vagy *polished* (csiszolt) magatartás egyúttal *political* (politikai, közéleti) is, a *civilized* (civilizált, kiművelt) pedig egyúttal *civil* (polgári) is. (KONTLER László, *Egy mértékadó periféria*, Budapesti Könyvszemle, 1997/2, 138–147, 141.)

36 A polgárosodás fogalmához kapcsolódó csinosodás, csiszoltság alakváltozatok szótárbeli jelentéstartományai teljes összhangot mutatnak: művelődés, szellemi fejlődés, finomság, a műveltség pályáján való előrehaladás, tetszetősség, ízlésesség, rend, mód, hajlékonyság, jómodor, kiforraltság, kiműveltség, választékosság.

37 Pallér: az építőmester tervének végrehajtója, munkafelügyelő, sőt: bizonyos művet, műtárgyat finomabbá, célirányosabbá idomító, csinosító, polírozó személy; pallérozott: kiművelt, tanult, finomabb ízlésű; palléroz: csiszol, kiművel, simít, finomít, fényesít, políroz. (Szótárak: *A magyar nyelv értelmező szótára, A magyar nyelv szótára [Czuczor-Fogarasi], Magyar Etimológiai Szótár, Történeti Etimológiai Szótár*)

38 Ong okfejtése szerint az aurális érzékelés hegemoniájától a vizuális tapasztalati tér felé haladva sajátos módon nem a látás metaforái lesznek a tudás igazi nyelvi bizonyosságai, hanem a betűk mint téglák, a könyv mint ház relevanciáiban a mozgatás, építkezés szóképei, melyeket a magyar változatok is szépen visszaadnak: megragadni, kiemelni, megalapozni, megerősíteni, elrendezni (a tudást). (Vö. Walter J. ONG, „*Látom, amit mondasz*” – az értelem érzékanalógiái, ford. SCHREINER Orsolya = *Szóbeliség és írásbeliség: a kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. NYÍRI J. Kristóf, SZÉCSI Gábor, Bp., Áron Kiadó, 1998, 167–188.)

39 PROHÁSZKA, i. m. (Shaftesburyt idézi.) A német populárfilozófusok öngondolkodás-felfogását jellemző módon úgy magyarázza Fórizs, hogy az a közösségi szinten halmozódó tudásgyarapítást, a nemzedékeken átívelő kulturális hagyományozódást jelenti; az öngondolkodás itt tehát „építkezés, melynek során az építőanyagok a szemünk előtt válnak épületté”. (FÓRIZS Gergely, *Kontextusok az Uránia programszövegeinek képzési modelljéhez*, It, 2015/2, 119–145, 135. kiemelés tőlem – B. F. M.)

Visszhang-szövegek, Big Data (pallérozottság)

Bár a magyar nyelvű csiszoltság-beszéd nyomokban talán már Mikes Kelemen vagy Faludi Ferenc írásművészetében is felhangzik,⁴⁰ monográfiájában Szilágyi Márton azonosít több olyan szerzőt és szöveget, amelyekben már konkrétan előfordul a csinosodás/pallérozottság fogalma, a politeness leginkább német áttételű horizontjaival (ausbildenként, Bildungként, vagyis egyfajta kultúrevolúcióként, civilizálódás-ként, mindenoldalú művelődés-ként).⁴¹

Minél korábbi egy szövegmű vagy szövegrészlet a korszakban, annál nehezebb megállapítani, van-e köze a 18. század eleji-közepi angolszász gyökerű, akár német (ez a legvalószínűbb), akár francia, akár más transferek révén hozzánk érkező politeness „kis episztéméjéhez”. A döntéshozatalkor ráadásul még az a szakmai közhely sem ad érdemi felmentést, hogy ezek és a hasonló típusú közéleti nyelvezetek mindig keverték, mindig mixtúrát alkotnak más alternatív közösségi beszédmódokkal. Így a cél csupán e komponensek arányainak, vagyis a szöveg ideologikus-frázisos határátlépéseinek relációanalízise lehet, sohasem a pusztán besoroló megnevezés. Így nem is az lesz a kérdés most, hogy az alább játékba hozott szövegek egy az egyben a csinosodás nyelvét beszélik-e, hanem hogy reflektált avagy reflektálatlan módon használják-e ezt a kurrens hagyományt mint lehetőséget, illetve hogy ennek a diszkurzív részhalmozatnak milyen helyi értéke, hatalmi státusza lehet a többi között. Az egyre jobban kiépülő elektronikus adatbázisok korában kulcsszavas keresések (pl. 'csinosod[ás]'/ 'tsinosod[ás]'; 'palléroz'; 'gráci[a]'/ 'gráci[a]') segítségével az eddig feltárt magyarországi politeness-jellegű szövegek, szövegrészletek többszörösére lehet bukanni. A *Magyar Történeti Szövegtár*, az *Arcanum*, illetve a *Hungaricana* keresőit használva⁴² a következő kép rajzolódott ki.

Azon írások, amelyek a 'csinos nyelv' vagy éppen a 'nyelv pallérozása' kifejezéssel élnek, jócskán megjelennek már az 1780-as években is, a vizsgált korszak egészét tekintve (kb. 1780-tól kb. 1840-ig) pedig olyan mennyiségben fordulnak elő, hogy minden bizonnyal dobogós helyen állnának a korabeli bevett közhelyek versenyében.⁴³ Ám messze nem minden, csupán a nyelv pallérozását, csinosítását követelő

40 Bővebben erről, illetve a lehetséges kezdetekről: BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve: Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 175–188. Vö. még: HORVÁTH HÖRCHER Ferenc, *Az udvariasság diskurzusának hazai, magyar nyelvű megjelenése*. <https://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/11140/az-udvariassag-diskurzusanak-hazai-magyar-nyelv-megjelenese> (Felvétel dátuma: 2015. május 29. Letöltés ideje: 2019. augusztus 21.)

41 A szerzők, idézett műveik évszámával: Sándor István (1803); Baróti Szabó Dávid (1792); Decsy Sámuel (1790); Horváth Ádám (1791); Kovács Ferenc (1792); Endrődy János (1792); Kölcsey Ferenc (1808); Faddy Kristóf (1821). Pontosabban: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániaja*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 404–425.

42 *Magyar Történeti Szövegtár*: <http://www.nytud.hu/hhc/>; *Arcanum*: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/>; *Hungaricana*: <https://hungaricana.hu/hu/> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 21. A korabeli idézetek kurzív kiemelési minden esetben tőlem származnak – B. F. M.)

43 Csak egyetlen példa, mely egy igen tekintélyes szerzőtől, s egy igen fontos munkából származik: „[A magyar napkeleti nyelvként is tud mindent], valamit a *kényes ízlésű világ egy Pallérozott-Nyelvben kívánhat*”. (FÖLDI János, *Magyar Grammatika*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1912 [1790], 15.)

írás tartozik vizsgálati tartományunkba. Vagyis a 'csinosodás', a 'pallérozás' frázisai messze nem mindig tarthatók politeness-fogalmaknak. Másrésről ugyanakkor – mint az összegzésben még lesz szó róla – úgy látszik, az autentikusabb magyarországi csiszoltság-beszédeknek ez általában meghatározó ideológiai aspektusa, diszkurzív eleme.

Hogy mennyire lehetetlen eldönteni, mi az, ami *már* magyar csiszoltság-termék, Bessenyei György szövegeiben szépen megmutatkozik. Lehetséges kapcsolata az európai morális hetilapokkal, ezen belül is a *Spectator*ral, Pope-fordítása vagy bécsi magyar testőr-körének műveltségszerkezete ugyanis mind arra utal, hogy elviekben közelebb kerülhetett a csiszoltság világlátásához, ám ennek bizonyítására nem állnak rendelkezésünkre egyértelmű adatok.⁴⁴ Amikor Wielandról, az egyik legnagyobb és legjelentékenyebb német Shaftesbury-követőről azt írja a *Magyarságban*, hogy ha őt magyarul lehetne olvasni, „egynehány esztendő múlva az asszonyoknak is több tudományok, értelmek lenne, mint most sok doctusnak van az országban”,⁴⁵ kritikus mértékben felhangozni látszik egyfajta csiszoltság-nyelvezet, az elsők között Magyarországon. A nők és dajkák szerepének hangsúlyozásában, az új, penna-típusú nemesség (*vera nobilitas*) konceptusának átsajátításában, mobilizált, *ambitio*-alapú társadalom- és társiasságézményében, illetve az általános, művelődésen alapuló haladás általa oly sokat hangoztatott elvében valami nagyon hasonló artikulálódik, mint a csinosodás világlátásában. Ugyanakkor sem államfelfogása, sem tudományfelfogása, sem nyelvfelfogása, sem tudásfelfogása nem egyeztethető össze az adott angolszász fejleményekkel. Az 1779-es *Holmiban* mindamellettt így ír: „De ellenben cáfolhatsz talán azzal, hogyha *szelídek, tiszták erkölcsök*, ugyan azonban *együgyűek, vadak, manér nélkül valók és szennyesek* is tanulóik azoknak a német ruhás magyar professzoroknak. Megvallom, hogy *bárdolatlanság* találtatik köztök, de hát ha nem lehet nálok *világi manért, tiszta erkölcsöket együtt* fenntartani és megegyeztetni? Melyik jobb, az-é hogy a *gálántságot* ki tiltsák közülök, vagy hogy el fogadják erkölcsöknek feláldozásával? Lehetne mégis talán a deákoknak *több tsinosságot* engedni”.⁴⁶ A fentebbi idézetben az erkölcsromlás ellenoldali (luxus)kritikája, a civilizált–barbár oppozíció, illetve annak hite, hogy jómodor, kifinomultság és valódi erény igenis korrelálnak és harmonikusan összeegyeztethetők, egyaránt kifejezni látszik az illető hatástörténeti kapcsolatot, ráadásul a „manér”, illetve a „tsinosság” vezérfogalmaiban. Ugyanakkor a „gálántság” még jellemzően a barokk reprezentáció galantériájának szellemében kezeltetik,⁴⁷ amelynek szintén van erényfelfogása, de olyan, melyet épp

44 A kapcsolatot Bessenyei és a politeness-hagyomány között már Prohászka is hangsúlyozta, újabban pedig Vaderna Gábor (*VADERNA, i. m., 73–75.*) és Takáts József (*TAKÁTS, A csinosodás politikai nyelve, i. m., 154, 158–159.*) nyomatékosítja.

45 BESSENYEI György, *Magyarság = BESSENYEI György Válogatott Művei*, kiad. Bíró Ferenc, Bp., Szépirodalmi, 1987, 587–593, 592.

46 BESSENYEI György, *A Holmi = BESSENYEI György Válogatott Művei, i. m., 287–466, 246.*

47 Mint Bíró Ferenc írja, a „nemesség” a gáláns regényekben mindig kiválóságot is jelent, erényt, virtust, bölcsességet szerelemben, államvezetésben, hősiességben, a hősöknek pedig erkölcsösségükön túl jellemzően eleganciájuk is van, mindig ugyanazt a társadalomképet mutatván meg. (BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1998, 198–200.) Mindez azonban nem az angolszász viszonyok horizontja, bármennyire mutat hasonlóságokat több ponton is.

meghaladni kíván a shaftesburyánus hagyomány. Mindez pedig végeredményben együttesen színezi a csinosság jócskán ellentmondásossá tehető fogalmát.

A politeness magyar változatát leginkább 'csinosodásként' említi a hazai szakirodalom, jórészt annak egyik alapszövegére, Kármán József *A' Nemzet' Tsinosodására* utalva, részben pedig relatív gyakorisága okán.⁴⁸ A 'pallérozódás' alakváltozata azonban a mintanyerés tanúsága szerint még elterjedtebb. Takáts József szerint ez csupán „hasznó jelentésű”, mint a csinosodás,⁴⁹ de végigtekintve az egész általunk ismert anyagon, semmilyen konzekvens különbség nem mutatkozik közöttük, ha csak az nem, hogy egyes szerzőknél a pallérozottság inkább a kulturáltság külsőségeit jelenti.⁵⁰ Beszédes, hogy a művelődési, nemzetépítési távlatok, valamint az erkölcsnevelő traktátusok mellett⁵¹ a legmarkánsabb kontextusai e fogalom korabeli használatának mezőgazdasági és mesterségbeli szövegösszefüggésekben, illetve egészségügyi-egészségnevelési diskurzusokban lelhetők fel. Az első kettőben pozitív előjellel – mint különlegessé csiszolt drágakő, polírozott, lecsiszolt faipari termék, illetve mint tökéletesített agrokulturális rendszer⁵² –, a harmadikban pedig leginkább

48 Ehhez vö. még például a *Bétsi Magyar Musa* Henriás-laudációjának egy részletét: „Ide számlálom méltán a' Magyar Henriást a' melyben olly *sima*, *tsinos*, igaz és tökéletes Magyarságot találtom mellynél szebbet lehetetlen kívánni”. (Bétsi Magyar Musa, 1788/10, 96.)

49 TAKÁTS, *A csinosodás politikai nyelve*, i. m., 151.

50 A német populárfilozófus Moses Mendelssohn a magyar szakirodalomban is kiindulási ponttá tett megkülönböztetésében a képzés (*Bildung*) elméleti oldala a felvilágosodás (*Aufklärung*), gyakorlati vetülete pedig a kultúra (*Kultur*). A helyes képzést mindig csak e kettő, teória és praxis harmóniája teremtheti meg. (Bővebben: FÓRIZS, „*Álpeseken Álpeseke...*”, i. m., 56–57.) A kultúra külsőségei jelentik a *Politúrát* Mendelssohn gondolatrendszerében. (Vö. SZILÁGYI, i. m., 410.) Megjegyzendő, hogy olyan magyar variáció is létezik, amelyben egy kis szövegrészleten belül egyszerre használják a csinosság és a pallérozottság kifejezést. Mátyási József egyik 1790-es költeményében Pestet úgy dicséri, mint ahol van „illő *tsinos*ság, Nemzeti, a' millyent javall az okosság”, illetve ahol „a' szép társalkodás betses portéka”, az a kevés szerelmespár pedig, akik szemérmetlenek, olyanok akik „*pallérozódás* által el-romoltak”. A versbeszélő ezt követően hitet tesz a parasztság mellett, mert ők legalább romlatlanok, s tudatja, hogy ő már benézett az ifjakat álnokul megcsaló „Manérnak áll-ortzája alá”, s látja a „bárdolódás” hiteltelenségeit. (MÁTYÁSI József, *Verseinek folytatása*, Vác, Gottlieb, 1798, 140.)

51 Ezen alapkontextusoknak tipikus megfogalmazódásai például: „oskolánkat mostani nyomorult állapotjából *felemelni*, s ezáltal is *nemzetünk palléroztatását*, s vallásunk virágzását eszközteni”. (Az *utolsó szögig: A Sárospataki Református Kollégium gazdálkodásának átvilágítása 1815-ből*, szerk. UGRAI János, *Acta Patakina*, Sárospatak, 2009, 13.); „Mátyás királyunk [...] meg-értvén az előbbeni Méltóságoknak iparkodássokból: hogy azokat a' *Pogány Magyarokat ki-pallérozni* hasznos dolog lenne”. (DUGONICS András, *Szittyiai történetek, Második Könyv, A Magyar útban történtek*, Pozsony-Pest, Fűskúti Landerer Mihály, 1808, 256.) Az egyik erkölcsnevelő munka különösen jellegzetes: „[A fiatalok] légyenek hát jó karakterű és szívű, 's az emberi természetet esmérő, *világban tapasztalt, pallérozott, és a' köz jót és igazságot kedvélő, s igazi Ízléssel bíró, 's eleven élő adású* emberek [...] A' *Természettől adott tehetségeinket pallérozni, és magunkat tökéletesíteni kötelességünk*”. (TÓTH Ferencz, *Keresztyén erköltstudomány*, Pest, 1817, 318.)

52 Vö. „A' Gyémántot valamint különböző módon pallérozzák, úgy különböző mind a' neve mind az árra.” (ZAY Sámuel, *Magyar mineralógia avagy Az ásványokról való tudomány*, Komárom, Wéber, 1791, 158); „Az asztalosok, esztergálosok [...] simítják vagy pallérozzák-ki a' magok munkáikat[.]” (*Természethistória a' gyermekeknek, mellyet Raff György Kristián göttingai tanító után [...] kiadott és kinyomtatott Fábíán Jósef, Veszprém, Számmer Mihály, 1799, 1468*); Pethe Ferenc munkájának már a címe is informatív: *Pallérozott mezei gazdaság*, Sopron, 1805.

kritikailag, a luxusbíráló, a morális hanyatlás felrovásának jegyében.⁵³ Csinosodás és erkölcs viszonya, a célt tévesztett, túlhajtott kifinomultság morális alapú kritikája, belső és külső csiszoltság éles megkülönböztetése egyébként is minduntalan előtűnő elem a vizsgálati mintában.⁵⁴ Ennek a csiszoltság lényegiségével egyébiránt ellenkező, szembefordított kétosztatúságnak különféle nézőpontjai lehetnek. Barcsay Ábrahám például arra szólít fel, hogy most már ne a nemzet „romlottságát” sirassák a kortársak, hanem a fiatalok „pallérozottságában” bízzanak.⁵⁵ De jellemzőbb az az alakzat, amikor az addig inkább csak a vitézségben jeleskedő, ám jóra való magyarok más, pallérozottabb nemzetektől való lemaradásának ledolgozására ösztönöz a szöveg,⁵⁶ vagy éppen szánva és dorgálva nyomatékosítja e különbséget.⁵⁷ Az utolsó lehetőség az a jellemzően nemzetlekesítő, öntudatos beszédváltozat, mely szerint lehetett bármilyen bárdolatlan is a magyar nép a múltban, még a legkifinomultabb nemzetek számára is példaértékűvé tudott válni nagy tettei által.⁵⁸

53 Vö. „Meg-vallom, hogy Parisban és Olasz országnak sok fő városiban-is, a' Lakosok, az ágyban és asztalban való gyönyörűséget egész erejeből igen ki-pallérozták, és valóban a' bújjaságban és étkek pompás készületiben igen sokra mentenek.” (BENKŐ Sámuel, *A fekete epés mértékletnek és az alatt el-rejtett számtalan tündéres betegségnek leírása*, Pest, Trattner, 1791, 12); „Minden ember a' ki tsak valamiképen esmérni tanulta a' nagy világot, az emberi boldogságot leg-inkább keresi, és leg-bizonyosabban el-éri a' házasságbéli nyájas társaságban. Ezen társaságot ohajtja minden pallérozot ifiú, és leányzó, mint jutalmát erköltsőségének.” (BENE Ferenc, *A himlő veszedelmei ellen való oktatás*, Pest, 1800, 30); „[A] Románok helyett a' diaeticus írókat olvasnák: úgy bizonyára szerentsébbek lennének mind magunkra, mind a' társaságra nézve. Még pedig annál szükségesebb volna ez az oktatás, mennél mesterségesebb pallérozottabb életet élünk.” (CSORBA József, *Hygiastika vagy is orvosi oktatás, mit kell tenni az egészség fenn-tartására, és a' betegség gyógyítására addig is, míg orvos érkezik*, Pest, 1829, 1.)

54 Ezen aspektusok jelentőségéről: TAKÁTS, *A csinosodás politikai nyelve*, i. m., 150, 158.

55 BARCSAY Ábrahám, *Tudományok' nevelkedéséről, budai ferdőbenn* = BARCSAY Ábrahám, ORCZY Lőrinc, *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*, Pozsony, Löwe, 1789, 206–209, 207.

56 „Nem kell a' Magyaroknak, mind-untalan, tsak hadakozó férjfiaknak lenni, hanem szükség, hogy vérekkal keresett szabadságokkal, 's tsendességekkel élvén, a' magok erköltsi tziemes tulajdonságokon, valami javítást tégyenek, és Európának több nemzettségeivel, a' tudományokban, a' pallérozottabb íz érzésben, gustusban [ti. ízlésben], ugyan vetélkedjenek.” (N. N., *Mérő-serpenyő mélyel a fejedelem és a papság hatalmát öszve-mérte*, 1790, 56.); „Ebben a nemes igyekezetben a több pallérozott nemzetek között Európában csak a vitézségéről és nemes gondolkodása módjáról dicséretes magyar nemzet maradott hátra; az a nemzet, melynek talám legnagyobb szüksége ke-rekségén, kiváltképpen pedig Európában a sok hatalmas elágazott és népes nemzetek közöt.” (*A nemzeti nyelv kiművelésére tett javaslat = Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, kiad. JANCsó Elemér, Bukarest, Akadémiai, 1955 [1791], 124.)

57 „Már régtől fogva vádoltatik, söt gyaláztatik a' mi Magyar Nemzetünk, azért, hogy a' Könyvek' olvasására nem sok kedve vagyon: leg-alább bizonyos-is az, hogy arra még eddig nintsen olyan közönséges hajlandósága, mint más jól pallérozott Nemzeteknek. Az Anglusok, Frantziák, Németek, Belgák, és egyszóval, egész Európának majd minden egyéb Nemzetei.” (TORDAI Sámuel, *Svétziai grófné G**né aszszony élete. Elöl-járó Beszéd*, Kolozsvár, Református Kollégium, 1772, I.); Dugonics Andrásnál még a honfoglaló idők Morvaországa is „pallérozottabb nemzetség”, mint Árpád népe. (DUGONICS András, *Szittyiai történetek, Második Könyv, A Magyar útban történtek*, Pozsony-Pest, Fűskúti Landerer Mihály, 1808, 78.)

58 „[M]ég a' régi időkben-is nem volt a' Magyar Nemzet oly durva, hogy jeles tselekedetei, a' leg pompásabb és pallérozottabb kényes Nemzeteknek-is, például ne lehetett volna.” (BÁRÓCZI Sándor, *Kassandra. Elöl járó beszéd*, Pest, Trattner, 1793, XIV.)

Más „pallérozott Nemzetek” példájára, a kifinomult, szelíd csinosodottságra hivatkozik politikai szónoklat, egyházi prédikáció és raboknak szóló keresztény erkölcsnevelő irat egyaránt,⁵⁹ de a nők jelentőségteljes szerepe is szépen kirajzolódik a korpuszban, mely téma kapcsán az egyik találat – a stadiális fejlődést tükröző polc-metaforával, illetve a méltóság, csinosodás, szelídülés, illendőség, társiasság frázisaival – rendkívül kifejező: „Az újabb kor-szellem, még magasabb polczra emelé a nőnemi méltóságot. Általános csinosodása ’s szelidülése az erkölcsnek, valami magasabb, illendőbb szellemet ada, kivált a két Nem, egymással társalkodási körének”.⁶⁰ A jakobinus kultúrreformer Laczkovics János egyik jegyzettöredéke még ennél is koncentráltabban mutatja fel a diszkurzív logikát és a fő motívumokat: „a’ manufacturák’ fel-állítására, fabrikáknak számosítására, kereskedésnek el-terjesztésére, más hasznos mesterségeknak gyakorlására, és a’ szép tudományoknak ki-pallérozására több idomos ’s alkalmatos emberek vállyanak”.⁶¹ A kérdés megint csak az, hogy az „idomos ember” – miként pár évtizeddel később Kis János fordításában a „kisikárlott világ’ embere” – rokona-e itt a műkedvelő, széles látókörű, árukkal avagy eszmékkal kereskedő brit gentlemannek.

A csinosodás jóval egyértelműbben azonosítható nyelvezete a nagy politikusok közül elsősorban Széchenyi István nevét jelenti.⁶² Kissé váratlanul megjelenik azonban a nagy politikai rivális, Kossuth Lajos is az adatbázis vizsgálati mintájában, egy meglepően adekvát ifjúkori szövegrészletében: „Közép s nyugoti Asia és Aegyptus volt a pallérozottság s csinosodott erkölcsök jókori bölcsője. De amidőn ezen nemzeteket esmérni tanuljuk, már az erkölcsök puhasággá változtak. Görögországot, Siciliát és Italiát úgy írja le a historia, mint barbarus és pallérozott jövevények egyes lakóhelyét.

59 LACZKOVICS János, *A Magyar-ország gyűlésiben egyben-gyűlt méltóságos és tekintetes nemes rendekhez 1790-dik Esztendőben tartott Beszéd*, 1790, 180; FEJÉR György, *Mostani idők’ szükségéhez alkalmaztatott vasárnapi, ünnepi, és alkalmatosságbeli beszédek*, I., Pest, 1818; BÍRÓ Márton, *Erköltsi keresztény oktatások különösen a fenyítő házakban raboskodóknak remélhető meg-jobbításokra*, Kolozsvár, 1819, 452.

60 KOVÁCS Pál, *A’ nevendék nőnem*, Pest, 1833, 8. Egyéb példák: „Minden pallérozott nemzet az aszszonyi nemet örökké nagy betsületben tartotta[.]” (N. N., *Mindenes Gyűjtemény*, Komárom, Wéber, 1789, 78.); „Mihellyt az Útas Austriát el haladja, a’ népet szemlátomást pallérozottabbnak, és barátságossabbnak lenni tapasztalja: kivált az Aszszony-nem igen emberséges, társalkodó, tsinos, és a’ szolgálatra serény[.]” (MÁTYÁSI József, *Ötvenkét jó napból mulatságos egy óra, vagyis: Frankfurti utazásom*, Szeged, Széphalom Kör, 1927 [1792], 82.)

61 LACZKOVICS János, *Jegyzetek = A magyar jakobinus mozgalom iratai I.*, kiad. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1957 [1791], 155. Az ezekben az időkben a jakobinusokhoz közelítő radikalitással gondolkodó, az államelmélet kérdéseit illetően is felettebb lelkes ifjú Kazinczy egyik *Orpheusbéli* fordítása szintén sokatmondó: „Végezetre úgy vélném hogy a’ még vad Népnek kemény Törvényekre vagon szüksége: a’ szelid, tudományos, pallérozott Nemzetnek pedig lágyra.” (KAZINCZY Ferenc, *Folytatása a prussz kiraly elmelkedéseinek a törvény-szabásról*, Orpheus, Kassa, Landerer, 1790, 353.)

62 A *Hitel* (Vö. TAKÁTS József, *Metaforák, elbeszéléssémák és politikai nyelvek a Hitelben* = T. J., *A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok*, Bp., Osiris, 2014, 111–134.), újabban a *Hunnia* (Vö. VELKEY Ferenc, *A nemzet szabadsága és/vagy csinosodása: Széchenyi Hunniájának érvszerkezete = „Politica philosophiai okoskodás”, i. m., 259–266.*), de saját kutatások szerint egyéb művei, főként a *Pesti por és sár*, és egyáltalán egész életvitele kivételesen szépen mutatja az összefüggéseket. (Bővebben: BODROGI Ferenc Máté, *Széchenyi István és a gentlemanek nyelve*, It, 2011/2, 150–176.)

Azonban ezen tartományok, kiváltképpen Görögország, nemsokára az Asiát elkényeztetett puhaság s az éjszaki vadság közt fekvő *gyönyörű középhelyeztetésbe* látjuk, hol az atticus pompa *bájolóvá teszi a valódi férfiúságot*. Imitt amott a Földközi tenger partjain Európában és Ásiában *mívelt nemzetek* laktak, a többi világ egészben barbarus volt.⁶³ Egyben van itt szinte minden: a művelt–barbár ellentét vezérfogalmi (csinosodott, pallérozott, mívelt vs. vad, barbarus), az elpuhultság-narratíva luxus-kritikája, illetve a mértékteljes középhelyzet esztétikája, mely a férfiasságot finoman és szelíden kellemtelivé, erlagadóvá, vonzóvá, vagyis „bájolóvá” teszi. Az ifjú Kossuth e megfogalmazása egyben rámutat a *graciozítás* csiszoltságbeli alaptényezőjére is.

A korabeli folyóiratcikkekkel illetően Kármán József *Urániája* és a *Mindenes Gyűjtemény* mindenképpen megemlítendő. Az előbbivel – különösen és természetesen benne is *A' Nemzet' Tsinosodásával* – már bőven foglalkozott ilyen szempontból is a kutatás,⁶⁴ utóbbi szövegbázis felfedezése pedig, noha újabb fejleménynek számít, szintén jól tükröződik a friss szakirodalomban.⁶⁵

A *Tudományos Gyűjtemény* már 1817-es első lapszámának előszavában a Magyar Nemzet „csinosulásáról” értekezik (IV–V.),⁶⁶ a rögtön erre következő első, *A' Nemzeti Culturáról közönségesen 's a' Magyar Nemzet' Culturájáról különösen* című tanulmány szerint pedig a nevelés, a vallásosság mellett a kereskedelem a legfontosabb eszköze a nemzetszintű csinosodásnak,⁶⁷ mely által más nemzetek a „kimíveltetés” magasabb

63 Kossuth Lajos, *Összes Munkái VI., Ifjúkori iratok 1819. július 5 – 1837. május 3., 14. [1825–27?]* Kelet nélkül: Kossuth egyetemes történeti munkájának töredékei, kiad. BARTA István, Bp., Akadémiai, 1951, online: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Kossuth-kossuth-lajos-osszes-munkai-1/kossuth-lajos-osszes-munkai-vi-AC0D/ifjukori-iratok-1819-julius-5-1837-majus-3-AC2E/14-182527-kelet-nelkul-kossuth-egyetemes-torteneti-munkajanak-toredekei-B2E3/az-ovilagi-tortenetek-a-teremttestol-a-nepvadorlasig-B2EA/masodik-idoszakasz-a-nemzetek-felallasatol-nagy-sandor-halalaig-vilag-teremtese-1809-ik-esz-tendejetol-3360-ikig-B2F2/pallerozodas-cultura-B2FF/> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 21.)

64 A legátfogóban, a többi alapvető szakirodalmat illetően is iránymutatólag: DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, i. m., 429–487. *A' Nemzet' Tsinosodásában* Főríz Gergely a populárfilozófia (organikus) kultúrevolúciós távlatát pillantja meg, a szerves kifejlődés programját, melyben az öngondolkodás a szerves felvilágosodás formája, s melyben az eredetiség-elgondolás sem nem valamiféle romantikus, sem nem tartalmi eredetiséget, hanem populárfilozófiai jelent. (Bővebben: FŐRÍZS, *Kontextusok...*, i. m., 135, 142, 145.)

65 Kovács Ákos András regisztrálja, hogy a lap tárgyal a luxusról, a kereskedelemről is, az egyik cikk címe pedig *A' Magyar Nemzet' pallérozásának felsőbb léptsőji* címet viseli (Kovács Ákos András, *Volksaufklärung és politikai nyelvek Magyarországon a 18–19. század fordulóján = „Politica philosophiai okoskodás”, i. m., 175–192, 188.*) Takáts József szintén közelíti a periodikát a csiszoltsághoz, kiemelve Kovács Ferencnek a magyar nemzet pallérozási programjáról írt cikksorozatát. (TAKÁTS, *A csinosodás politikai nyelve, i. m., 156–157.*)

66 A hivatkozott oldalszámok a továbbiakban minden korabeli idézet után zárójelben, a kurzívált kiemelések minden esetben tőlem – B. F. M.

67 „A' külömbféle Szerzés nem külömben fő eszköz a' nemzeti Kimíveltetésre. Ez által gyűjtik össze leg többnyire a' polgár társok az ő élelmekre, öltözetekre, 's lakásokra szükségeseket [...] A' kereskedés tulajdon képp' nem szerzés, hanem a' szerzeteknek csere által, vagy pénzért való *közösítése*. A' kereskedés *nemzeti kimíveltetés'* fő eszközének esmértetett minden időben. [...] a nemzeti kimíveltetés főképp' elősegittetik a más nagyra mentt nemzetekkel közösülés által. [...] A' *más csinosult nemzetekkel közösödés* a' karakternek némünémü hajlékonyságai, az erkölcsöknek és szokásoknak némelly módosulást is szerez, 's így a' nemzeti kimíveltetésre igen alkalmas.” (23–26.)

„poltzára” juttathatják a magyart. Horvát József Elek két évvel később megjelent cikkében⁶⁸ szintén alkalmazza a polc-metaforát, alaptézise pedig, hogy minél inkább „palléroztatik valamely Nemzet, mennél magasabbra lép a cultura állapotjában, annál csinosabbnak kell lenni nyelvének.” (54.)

Alsó Szopori Nagy Pál Mendelssohn Bildung-felfogásának kétosztatóságára emlékeztető, ám azt jócskán felforgató módon különválasztja a *politúrát* (*Politura Moralis*) mint „erkölcsi hajlékonyságot”, „dísz”, „fényt” a kultúrától (*Culturam Intellectus*), mely a „tudományos csinosodást” jelenti nála.⁶⁹ A német kompenzatorikus logikát idéző okfejtés szerint a magyar „bátran megmérkezhetik akár mellyik Európai *cultus*, *csinosodott gebildet* Nemzettel”. (43.)

Faddy Kristóf *A' Vitészség csak a' Nemzeti Csinosodás által dicsőíti meg a' Nemzetet tökéletesen* című írásában abból indul ki, hogy a „vitézség” csak a kultúra (*Cultura*) által léphet olyan fokra („magosra”), hogy egy nemzetet „nevezetessé” tegyen. (46.) A felvilágosodással szövetkezett csinosodás nála „vadságszéllesztő” hatású, mely kizárólag a testi és lelki erők „czélarányos” kiműveltetésével létesülhet, „egyarányos és szelíd folyású, tsendes” boldogságot ajándékozva. (47, 49.)⁷⁰ Az anyanyelv kultúrát és csinosodást hordozó szerepe nála is lényegi, jelentőségének megfogalmazása pedig gráciás retorikával történik.⁷¹

Kis János az *ízlésről* értekezve fogalmazza meg a csinosodás gondolkodásmódjának koncentrált kivonatát,⁷² Grynaeus Aloyz pedig a társias emberre apellálva figyelmeztet az „udvariság” és „manérosság” elengedhetetlen, nemzet-szintű szerepére, mely a „vadat” megkülönbözteti a „mívelttől”.⁷³ A *Tudományos Gyűjtemény* utolsó kiemelő tanulmányában Bene Ferentz egy már emlegetett sajátos kontextusban,

68 HORVÁT József Elek, *A' Nemzeti Csinosodásról*, TGY, 1819/XII.

69 ALSÓ SZOPORI NAGY PÁL, *Érdeket a' Magyar Nemzeti Csinosodásról*, TGY, 1823/XII.

70 Érvvezetésében „[a] tökéletesedés az a nemes tulajdona az embernek, mely öt megkülönbözteti minden más állati valóktól, és egy hatalmas rugó által kényszeríti szüntelen minden ereinek *kiformáltatására*. Márpedig a' józan észnek oktatásaiból tudjuk, hogy a' valódi *csinosodás* avagy *kiformáltatás* legfőbb disze 's becse legyen az emberi nemzetnek, ez pedig nem a' hiú ragyogást, nem a' pazarló luxust, nem a' minden egyebet láb alá tapodó nagyra vágyást, nem az országokat 's nemzeteket lerontó, és igába döntő hatalmat, hanem egyedül az észet és szívet ügyeli.” (46.)

71 „[V]ajha a' Magyar jelesebb Szüléktől származó Kisdedek már életek zsengejében Anyanyelveket megismérni, és gyengye ajakikról tisztán 's tökéletesen ömledeztenni tanulnák! nem sokára annak *kellemeitől egészen megbájtattván* sokkal nagyobb ragaszkodással simulnának Honnyokhoz 's Nemzetekhez.” (52.)

72 „[S]zükségtelennek tartom említeni, hogy itt tsak olyan emberekről lehet szó, kiknek ízlése ki van mívelve, kik tsinos és virágzó polgári társaságokban 's olyan időben élnek, midőn az erkölcsök kipalléroztattak, 's az ízlés a' tudományok által megtisztított.” (Kis János, *Az ízlésről*, TGY, 1825/VIII., 86.) Kis Jánosról szóló, témánk szempontjából releváns, friss és nagyívű tanulmány: HÖRCHER Ferenc, TÓTH Kálmán, *The Scottish Discourse on Taste in Early 19th-Century Hungary = Anthropologische Ästhetik in Mitteleuropa 1750–1850*, Hg. BALOGH Piroška, FÓRIZS Gergely, Göttingen, Wehrhahn Verlag, 2018, 253–290.

73 GRYNÆUS Aloyz, *Az Udvariságnak, és józan Manérosságnak szükséges voltáról*, TGY, 1827/IV., 58–61.

az egészségnevelés távlatából beszélve fejt ki a higiénia és a csinosodás kapcsolatát⁷⁴ egy különösen plasztikus metaforasor segítségével.⁷⁵

A *Felső Magyar-Országi Minerva* 1825-ös előszava a „helyes ízlés’ csinos köntöséről” értekezik, az ezt követő, *Az Ízlésről* című közleménynek pedig alaptézise, hogy „kimívelődésről”, „csinosodásról” az ízlés fogalma nélkül aligha beszélhetünk. (14.) A csinosodás „lépcsőiről” van szó itt is a stadiális szemlélet jegyében, melyen a „kisikárlott ízlésű nemzetek” más-más fokon állnak. (21.) Egyik végkövetkeztetése, hogy az ember az ízlését a természettől kapja ajándékba (vö. inward form), ezt pedig „azon mérték szerint, mellyel nekünk adatott, kicsinosíthatjuk”. (23.)

Balajthy József a kereskedés általa is kulcsfontosságúnak tartott gyakorlatáról,⁷⁶ Varga István pedig a tökéletesedésről gondolkodva beszél immár ismerős módon;⁷⁷ a fontosabb, mások által is kiemelt⁷⁸ traktátust azonban Magda Pál jegyzi.⁷⁹ *A’ Culturáról* című hosszas írását Magda azzal kezdi, hogy nincsen tiszteletre és szeretetre méltóbb a „humanitás méltóságát” viselő embernél, akinek ellentéte az az ember, aki minden nevelés és műveltség nélkül „elvadul”, mert „eltávozik a’ természettől”. (562.) Az organikus természet tehát itt is eredendő benső lényegként áll elő, amelyet ki kell teljesíteni magunkban, akinek pedig ez sikerül, az „az egész emberi-nemzetnek díszére szolgál”, vagyis kvázi-műalkotásként ő maga lesz közössége dekoruma. Testi és szellemi erők „harmonice” kifejtésében itt a praktikus életbölcesség értelmében vett,

74 „[A] mivel életnek szoros egybekapcsoltatása a’ Hygieia’ előmenetelével, melly a’ társaság’ alsóbb poltzán alig ösmeretes, a’ mivelődés által pedig a’ tudományok’ és mesterségek’ előmenetelével együtt fejlődik ki.” (Ifj. BENE Ferentz, *A’ Miveltség (Civilisatio) befolyása a’ Közönség’ élete és egészsége fentartására*, TGY, 1833/II., 45.)

75 „[L]átjuk, miként gyarapodnak az álatok, sőt plánták is nevelés, *megszelidítés* által, úgy annyira, hogy idővel tsak a’ természet’ tanult bűvárja ösmerheti meg azoknak eredeti fajait. [...] az álat’ nagysága és színe megváltozott, husa megpuhult és emészhetőbbé lett a’ házi nevelés, a’ fajak vegyítése, a’ nyöstények’ elválasztása, a’ kanok’ kiheréltetése, külön eledel és ital által. Hasonlóul jól tudja minden kertész, mi módon változik a’ kőkény mézes szilvává, a’ fanyar vad alma finom gyümölttsé, és a’ mérges plánta, mint a’ földi alma, nemzeti eledellé.” (46.)

76 Balajthy az ókorból hoz modellértékű párhuzamot: „Még akkor a’ pallérozatlanság’ durva állapotjába volt Afrikának nyugoti része [...] a’ kereskedő Fenícia pedig közli az írás- és néphez alkalmaztatott számolás’ mesterségét a’ nemzetekkel, és ez által a’ pallérozódásra leghatalmasabb eszközöket nyújt. [...] mesterségek, tapasztalások, bölcességek, a’ főniciaiak miatt a’ görögöknél sebes lépésekkel ment-elő a’ pallérozódás”. (BALAJTHY József, *A’ Kereskedésnek a’ régi Nemzetek’ kippallérozódásokra való befolyásáról*, FMM, 1827/3, 1107–1108.) A cikk arra jut, hogy egy nemzet csak háború és kereskedés által „közölheti a’ maga interesszjét” más nemzetekkel, ezek közül pedig nem vitás, melyik a’ követendő út. (1113.) Ugyanebben a’ számban Terhes Sámuel is azzal dícséri Németországot – amely „maga elég volna egy pallérozott világnak” – hogy ott a’ „kereskedésnek minden ága virágzik”. (TERHES Sámuel, *Hazafiúi szó, idegen nyelvű Lakos Társaimhoz*, 1366.)

77 „Nem lennének vad és durva, csinos és pallérozott Nemzetek, ha az Emberi-nemzet a’ tökéletesedés útján nem állana.” (VARGA István, *A’ Tökéletesedésről*, FMM, 1827/3, 1243–1245.)

78 MILBACHER Róbert, *A’ „nemzeti v. egyetemes” kérdés fölvetése mint csapdahelyzet*, Litera, 2017. július 29., <http://www.litera.hu/hirek/milbacher-robert-a-nemzeti-v-egyetemes-kerdes-folvetese-mint-csapdahelyzet> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 21.)

79 MAGDA Pál, *A’ Culturáról*, FMM, 1826/2.

tehát *fronétikus* „okosság” (olykor „ügyesség”, „hasznos ismeret”) a legfőbb támasz,⁸⁰ mely az ízléssel, vagyis az emberi lélek „esztétikai kultúrájával” is kölcsönhatásban áll, „nyájas urbanitást”, erkölcsöt, mértékletes önkontrollt (*modestia*) eredményezve. (565.) A cikk a pásztorról, szántóvetőtől, mesterembertől, katonától, paptól és kereskedőtől ugyanazt kívánja: művelődjön, és így váljon érdemes tagjává („Bildungsbürgerévé”) a közösségnek: váljon *cultus* [kulturált] pásztorrá, *cultus* katonává, *cultus* kereskedővé.⁸¹ Magda a „míveltség” három „léptsőjét” különbözteti meg: az alsón állnak a „vad-emberek”, a másodikon haladnak a „civilizátus-emberek”, a harmadikra pedig az „erkölcsi-emberek” jutnak fel. (573.)⁸²

Periodikák szintjén alighanem az az *Erdélyi Muzéum* a legjelentősebb a magyarországi politeness-recepció és -adaptáció tekintetében,⁸³ amely valóságos pedagógiai szakfolyóiratként minden számában több, szorosan a csinosodás diskurzusához tartozó cikket, sőt fordítást is tartalmaz. A legmarkánsabb téma e lapban a nevelélmélet.⁸⁴ Az 1815/3-as számban Kis János egész blokkot készít a csinosodás szellemében, amelyben érdekes módon jócskán hangsúlyt kap a német típusú kompenzatorikus „ellenbeszéd” újabb magyar applikációjaként a nyers és darabos, ám erkölcsös és őszinte magyarság apológiája, de a kereskedelem fontossága is jellemzően előkerül itt is.⁸⁵

80 Magda – a pusztá elméleti tudás (*szófia*) ellenében – a fronézis egész kis definícióját adja a „hasznos okosság” általa használt kifejezését taglalva, amennyiben az „a’ tapasztalás, oktatás, olvasás, és elmélkedés által gyűjtött esméretekben áll. Hogy okos légyen az ember, nem éppen szükség, hogy sokat tudjon, hogy tudós legyjen. — Sok tudós ember van, a’ kinek okossága nincs – a’ ki sokat tud, de haszontalan dolgokat.” (567.)

81 Utóbbihoz lásd még: „A’ Cultus kereskedők nem csak azt tudják, a’ mit a’ közönséges kereskedő is tud, mit, hol kell jutalmasan venni, milyen árron ’s mi módon haszonnal eladni; hanem az alkalmatosságot is tudják használni a’ Culturának és a’ megvilágosodásnak elterjesztésére”. (572.)

82 Megjegyzendő, hogy Mendelssohnra emlékeztetően elkülöníti egymástól kultúra és pallérozottság fogalmait, amennyiben utóbbi egyfajta „külső kultúrát” jelent csupán, egyfajta „csillámló fényt”. (563.) Magda munkája végén egy Kant-fordítást közöl, mely jellemzően arról szól, hogy az ember csak nevelés által az, ami. (576.)

83 Kis János összeállításban például a *Spectator* („Az anglus Szemlélő”) című angol folyóiratból közöl folytatásos kivonatokat (1817/7; 1817/8.), bemutatva szerkesztőiket is, Steele-t és Addisont. A szintén fontos Hume írásainak egyes részleteit is parafrázeálja.

84 Szász Mózes cikksorozatban értekezik az ókori nevelési módozatokról (Szász Mózes, *Egyiptomiak’, perzák’, görögök’, és rómaiak’ nevelése módja*, EM, 1816/5, 1817/6.); Szilágyi Ferenc az intézményi és a házi magánnevelés összehasonlításakor írja, hogy az iskolák az „emberiség műhelyei”, melyek nélkül „vadi állapotban, vagy a’ hoz igen közel, maradott volna az emberi nemzet.” (SZILÁGYI FERENCZ, *A’ közönséges iskolai nevelésnek, a’ háziival összehasonlítása*, EM, 1817/6, 110. Vö. még: „Az embernek ez életbeli rendeltetése az, hogy ügyes, hasznos, és önnön helyére illő társasági tag legyjen. Az iskola maga is egy kisdud köztársaság, mellyben a’ nagy társaságnak tartozási kicsinyben gyakoroltatnak.” (115.)) Fontos adalék, hogy külön szerkesztői jegyzet emeli ki a téma fontosságát: „A’ kiadó nagyon örvend, hogy ezen Czikkelynek érdemes Írója, közöttünk a’ Nevelés iránt felszóllalt.” (137.) A szerkesztői megjegyzés jegyében külön cikk szól például a fiúgyermek neveléséről: Gróf Mikó György, *Rövid megjegyzések, egy férjfi-gyermek’ neveléséről*, EM, 1817/7.

85 *A Mit nyerneik ’s kicsoda veszedelemben forognak a’ nagy városi lakosok?* című cikke (EM, 1815/3, 11–13.) markáns erkölcskritikát fogalmaz meg, de ehhez hasonlóan luxuskritika szervezi a következő írást is (*Hová lett a’ magyar nyájasság*, EM 1815/3, 15–16.). *A’ hazaszeretetről* címűben Kis János a helyes kereskedelem alapvető jelentősége mellett érvel, amennyiben a „szorgalmatos” és kereskedő nemzetek a maguk urai. (22.) A munka a gyarapodás és a „csinosodás” záloga egyéni és

Buczy Emil a *tónusnak*, vagyis egyfajta identifikáló erejű stílusnak a fogalmát elemezve mondja, hogy „a mívelt tónus a kisebb elméket is fényre segíti” (104.), s kifejti, hogy a nemzeteknek is van, szerencsés esetben, „csinos” tónusa. (105.)⁸⁶ Horváth János a becstületes emberről bölcselkedve a grácia konceptusát és retorikáját alkalmazza,⁸⁷ Szász Mózes pedig újabb cikkében az okos élet szabályairól értekezik, ahol az „okosság” az egész lapra is egyöntetűen jellemző fronétikus tudásként, széles látókörű talpraesettséggént, gyakorlatias, ám igényes tájékozottsággént értelmeződik.⁸⁸

A csinosodás diskurzusának korabeli átfogó érvényét jól mutatja, hogy még Molnos Dávid látszólag teljesen más, földrajzi érdekeltségű publikációjában is beszédtényező,⁸⁹ a Múzeum utolsó publikált írása pedig jellemző módon egy neveléseméleti bölcselkedés.⁹⁰ A szerkesztő Döbrentei Gábor három legfontosabb cikke egyformán árasztja az illető világlátást, sőt, a politeness-társiasság és -kritika körüljárásával messzebbre is jut kortársainál. *A' társalkodásról* című írás olyan „megvilágosodott elméjű”, „hajlékony karakterű”, „díszes és kellemes pallérozottsággal bíró” személyekről szól,⁹¹ akiknél a társalkodás valóban hitelesen tud működni, s akik másoknak „tetszenek, gyönyörűséget hoznak”. (167.) *A' míveltség' becse, 's a' haza' szeretetének nemes volta* című közlemény egyetértő nyílt válaszlevél a *Felső Magyar-Országai Minervát* szerkesztő Dessewffy József magánlevelére: „Az a' társalkodási felsőbb csínosság, az életet kedvesebbé tevő kimívelt érzése a' Szépnek, mellynek illő kifejtésével a' szép Művészségek a' Jó iránt is bennünket érzőbbekké tesznek; mind ezek mennyivel kívánatosabbak, a' vad hajlékonytalan miveletlenségénél.”⁹² A kritikáról

nemzeti szinten is, ebből jön a „hazafiúi indulat is”. (23.) *A' magyar nyereség és darabosság* című közlemény szerint bár „durva” és „bárdolatlan” a magyar a külföldiek szemében, de „lélek erejének” és a „hazafiúi indulatnak” ezek a gyámolai, tehát a kritika voltaképpen dicséret, a köznépi szilajsága pedig „egyesen szívűségének” és „jó lelkűségének” a jele. (28–29.) *A Miért szükséges a' tudományokat és szép mesterségeket virágoztatni?* című cikk az ép testben ép lélek igazságát idézi fel, s leszögezi, hogy az „elpuhulás” ellen az újabb idők „kimívelődése” tett sokat Európában. (38.) A helyes kereskedés fundamentális jellege ebben a szövegben is kiemelt nyomatókat kap: „Csak okos és értelmes szorgalmatosság által lehet a' fábrikákbeli és egyéb kézműveket megneemesíteni 's a' kereskedést messzebb terjeszteni. Az Európai pallérozott Nemzeteken a' tudományok lelke nyugszik.” (39.)

86 Buczy Emil, *Értekezés az elmének magasb kifejtődése körül, az ízlés' munkájában*, EM, 1817/7. A tónus e fogalmáról bővebben: S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 373–381.

87 Vö. „Vajha bájoló vonási annyi szíveket hassanak-meg, mint a' mennyi szemeket vonszhatnak magokra!” (HORVÁTH János, *Betsületes Ember' Képe*, EM, 1817/8, 131.)

88 Szász Mózes, *Okos élet' Reguláji*, EM, 1817/9.

89 Vö. „A' földszíne ismeretének kelleme, szüksége, és vonzó ereje a' mívelődéssel együtt kezdődik. A' míveletlen ember' ismerete csak azon helyre terjed-ki, mellyben lakik, 's legfennebb még a' szomszédságra, mellyel vagy vadászó, vagy legelő kerülete' nagyságáért verengett, 's minthogy a' mívelődés későre kezdődik, innen a' földszíne' ismeretének első okai a' hadakozás és kereskedés. A' pallérozódás mellett is ezek a' legfőbb okok.” (MOLNOS Dávid, *Rövid előadása, micsoda lépések tétettek eleitől fogva a' földszíne' megismerésére, mennyit ismerünk abból, és mi vagyon még hátra?*, EM, 1817/9, 117.)

90 TELEKI József, *Gyermekeim neveléséről való gondolataim*, EM, 1818/10.

91 DÖBRENTÉI Gábor, *A' Társalkodásról*, EM, 1817/6, 166.

92 DÖBRENTÉI Gábor, *A' míveltség' becse, 's a' haza' szeretetének nemes volta*, EM, 1817/8, 47. Döbrentei a civilizatórikus, mintakövető politeness távlatából némileg meglepő, ám az organikus politeness tekintetében érthető módon kiemeli, hogy a pillanatnyi magyar „cultura” jórészt „hamis”, mert a külföldit utánozza megfélekedve saját gyökereiről. (50, 75.)

értekezve azt írja, hogy a „vad zsenialitást” a kritika és ízlés „simítja ki”,⁹³ illetve, hogy a jó kritikának „csinos érzés, megtisztult értelem ismertető jele”. (168.)

Aurora-politeness

A csinosodás további, közvetettebb szövegnyomainak lajstromozását, ezek további szétszalazását célszerű e ponton lezárni.⁹⁴ A fentebb elővezetett szemelvények a vizsgálati kérdésfeltevést tekintve önmagukban is megállják a helyüket, ám itt és most azért kellett, hogy együttesen megrajzolják az *Aurora. Hazai Almanach* című nagyhatalmú szépirodalmi évkönyv transztextuális világát. Az *Aurora* közvetlenebb peritextusainak csinosodás-jellegéről máshol már szóltunk,⁹⁵ e tanulmányon belül pedig a benne megjelenő szépirodalmi szövegek nyelvi csinosodás-kódjait, tematizációit vesszük sorra. A szóban forgó, 1822-től 1837-ig évenként megjelenő szövegtörzset leendő papír alapú és elektronikus forráskiadásának (*editio minor*) sajtó alá rendezőjeként a szövegkritika szintjéig meg kellett ismerkedni az anyaggal. E munka közben gondunk volt arra, hogy az egyértelmű és látványos csinosodás-szöveghelyeket egybemásolva narratív tartalomelemzés alá vessük e gyűjtést. Az analízis során a következő kulcsszavak kerültek elő leginkább: *finomság, báj, kecs, méltóság, kellem, polgár, ízlés, úriember, pallérozottság, csinosodás, művelt, grácia, nyájas, szelíd*. Ezeket az itemeket végigfuttatva aztán az egész feldolgozott szövegbázison, s kigyűjtve a benne foglalt locusokat, láthatóvá vált a – legalábbis megközelítően – teljes nyelvi politeness-dimenziója az *Aurora* textusok összességének. Az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport elektronikus szövegkiadási elveinek egyik alapfogalma a *szövegmező*, mely az egymással tartalmi kapcsolatban álló szövegforrás-részletek, önálló szövegforrások összességét jelenti.⁹⁶ E kapcsolaton túl a narratológiai analízis általunk alkalmazott kulcsszavazós technikájával megképződött tehát egy annak itemjeit kiegészítő sokszerzős *szómező* is, diszkurzíva jellegű

93 DÖBRENTEI GÁBOR, *A' Kritikáról*, EM, 1817/9, 161.

94 A továbblépés előtt még annyit érdemes kiemelni, hogy a korszakban éppen megszülető magyarországi esztétika tudományágának szintén kiemelten fontos összetevője a politeness-hagyomány. Az úttörő Szerdahely György Alajos esztétikájában a humán művészetek beszédes jelzővel *nyájas* és *csiszolt* művészetek, amelyeknek egyértelműen a humanizáló, civilizáló hatásuk a lényeges. A csiszoltabb emberré, erényes polgárrá válás itt a társadalom ügyeiben való tájékozottságot feltételezi, vagyis politikai módon értelmeződik. (Vö. FÓRIZS Gergely, *Szerdahely György Alajos Aestheticájának alapelvei*, It, 2013/2, 191–196.) Mint Fórizs meggyőzően bizonyítja, mindezen forrása a 18. századi angol–skót kritikai hagyomány mellett a filozófiai eklekticizmus antikvitásig visszanyúló öröksége, illetve ennek korabeli újrafogalmazása, a már többször emlegetett német populárfilozófia. Amivel módosíthatónak véljük Fórizs álláspontját, csupán annyi, hogy talán felesleges annyira kettéválasztani az angol–skót távlatot a populárfilozófiától, mint ő teszi, hiszen igen komoly hatástörténeti kapcsolatok tapinthatók ki közöttük.

95 BODROGI Ferenc Máté, *Az Aurora: Hazai almanach mint (zseb)könyvtárgy*, Alföld, 2017/2, 67–84, 75–78.

96 Vö. http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/fogalmak.php (Letöltés ideje: 2019. augusztus 21.)

globális koherenciát körvonalazva. Mindez pedig nemcsak a minta egészére, hanem az egyes évfolyamok kisebb szövegegységeire külön-külön rávetítve is igaz. A végeredmény egy meglepően nagy szemelvénygyűjtemény lett, amelynek teljes publikációja papíralapon szokatlan és nehézkes lenne. Így e lapokon „csupán” egy válogatást adunk közre, minimális kontextualizálással, mivel éppen az a lényeg, hogy ezek a citátumok pusztán létük által sorolhatók bizonyos eszmetörténeti tradícióba.⁹⁷ Tesszük ezt azon legjellemzőbb aspektusok szerint, melyek egyúttal csoportosítják, rendezik is a kapott konglomerátumot – annak bizonyosságaként, hogy miként például az *Erdélyi Muzéumnak* vagy az *Urániának*, akképp az *Aurorának* is az egyik legfontosabb értelmezhetőségi horizontja valamiféle transzformált/adaptált politeness-hagyomány.

Bár Zentai Mária reformkori város-motívumot elemző tanulmánya arra jut, hogy a város szépirodalmilag megjelenített helye még inkább a luxus- és erkölcskritika tárgya, s nem válik a főhősök autentikus életterévé az *Aurorában* sem,⁹⁸ a mintánk felmutatja az urbanizációs civilizálódás ünneplésének – iróniát nélkülöző – reprezentációit is, jellemzően a ’kellem’, ’ízlés’, ’csinosság’ jelzői által.⁹⁹ Az ízlés fogalma, mely az iménti aspektushoz is kötődik, az egyik leggyakoribb laudatív szövegszervező elemet jelenti a korpuszban. A három, talán legkifejezőbb példából az első a fenséges, ám nem hivalkodó ízléses kellem polgári megvalósulását dicséri: „Gyönyörű út vezet az erdőbe, két felől terepélyes fasorok a’ gyalog menőknek hives lugosúl szolgálnak, középen a’ kocsí-út széles, ’s egyenes, jobb ’s balról a’ polgárok kertei finom ízléssel mívelve; ünnep-napokon itt körül belül pezseg a’ sok nép, de most minden körülmény olly csendes vala. Hallgatok arról, milly *felső* sétálás esik itten.” (A33, 151.). A második az ízlés érzékenységgel való szerves kapcsolatát mutatja fel: „[vannak akik] a’ vígnemben találnak gyönyörűséget, ámbár sokat lehetne felhordani annak megmutatására, hogy a’ *magasabb ízlésnek, képzett szívnek és tisztult érzéseknek* bizonyosabb jelét adja az, ki a’ csendesen borongó Musa’ keserveinél ellágyul és könnyez, ’s által engedi

97 A kontextualizálást ugyanakkor annyiban mindig elvégezzük, hogy az adott citátumok tényleg azt mondják-e nekünk, amivel szembesülünk, vagy netán például ironikusak, mint Kisfaludy Károly, amikor Kazinczy *Bácsmegey* c. levélregényét parodizálja: „Tegnap ismét a’ várhegyen valék; már nem tudom, a’ *szelid alkony* e, kísérve madarak’ zengzetitől, vagy más valami titkos előérzés *lányított* e meg: de minden tárgy életet nyere hevült képzetimtől.” (Aurora, 1825, 27.) A továbbiakban az Aurora-hivatkozások rövidítése: A25, 27.

98 ZENTAI Mária, *A város szerepe a kora reformkori magyar irodalomban*, ItK, 1999/3–4, 335–344.

99 Példái: „A’ két barát utazásra volt menendő, *műveltségi körét gyarapítani*; azért jövének a’ városba” (A30, 160.); „A’ rakpiactól az elég tágas, egyenes, hason magosságu ’s *kellemes stílusban* épült házakból álló, Dorottyautca a’ téres játékszínpiaczra vezet.” (A34, 248.); „Ugyan Pollak ur’ műve a’ Ludovicea’ nagy palotája is, egyszerű *nemes ízlésben*.” (A34, 249.); „[A Ludovika katonai akadémia angolkertje] folyóival, gyönyörű helyzetű tavával, szigeteivel, függő hidjával, mulató házaival, népjátékaival, ’s a’ belé vivő hosszu ’s téres, ’s két felől magányos lakók’ szebbnél szebb kerteivel díszlő fasorjával a’ *legkellemesb* mulatóhelyek’ egyike” (A34, 251.); „S melly hatásu lehet e’ tündérhajlék, midőn a’ világok’ ezrei mellett a’ két város’ színe fiatalság, *kellem ’s a’ fényűzés’ pompájában* tolong benne fel ’s alá!” (A34, 261.); „Pestnek legfényesebb nyilvános helyét csak tegnap láthatám, értem a’ városi hármás táncztermet. Nagyság, forma, márvány és aranyzás egész a’ feccsérlésig, ’s *még is ízléssel* ’s nem halmozva: egy olly *gyönyörű egész*et adnak, millyenhez hasonlót aligha láttam.” (A34, 261.); „Maga a’ színház kisebb ugyan a’ városi nagy játékszínél [...] de a’ *legnemesebb ízléssel* épült.”

magát azon édes kínos érzelmeknek, melyeket egy bús elegia festeget, mint a' tréfák' 's nevetés' barátja". (A33, 339.) A harmadik pedig az ízléses nyelvhasználat érvényét nyomtatékosítja, jellemzően elitista felhangokkal: „itt nem nógrádi vagy dunántuli, szegedi vagy erdélyi szőejtést hallani, hanem azt a' tiszta, válogatott nyelvet, mellyet írónk irnak 's a' *szébb izletű társaságok* beszélnek. A' hős itt nem betyár, az erő nem durvaság, a' méltóság nem affectatio.” (A34, 267.)¹⁰⁰

A kellemnek és méltóságnak a grácia fogalmában egyaránt benne lévő ereje szintén kiterjedt hálózatot alkotva jelenik meg az *Aurorában*, melynek politeness-dimenziója abban is megmutatkozik (hiszen nem feltétlenül kellene ezeknek a régebbi esztétikai jellegű kategóriáknak a csinosodás nyelvét beszélni), hogy a méltóság jelzője nagyon sok esetben össze van vonva a szelídség, mértékletesség dekorumával.¹⁰¹

(A34); „a' viziváros' házait jobb állapotban, utczáit tisztábbaknak, 's a' császárfürdőt, melly ismét régi magyar „alhévviz” nevét viseli homlokán, egy részt újra 's igen *csinosan* felépülve” (A34, 241.); „Felmenénk a' két casinót nézni. A' kereskedőké *csinos*” (A34, 256.). Példa a haladás-szemponitú kritikára: „Maga Buda' városa, mióta utolszor láttam, *csinosodott* ugyan, 's alvárosai valamivel kiterjedtebbek is, de a' *haladás* nem feltűnő.” (A34, 260.); „váltott lovakon felértem Pestre, az óriás léptekkel haladó városba, mellynek szokott porfellegeit, most egypár napos esőzés kellemesen enyhíti vala.” (A35, 189.); „Más nap több katonatiszt estelizedt egy debreczeni kávéházban, – így neveztetted legalább az a' füstverem, mellyben ültek.” (A36, 132.)

100 További példák: „Pedig kétséget szenved: ha ezen tulajdonságok az *ízlésre*, 's ennél fogva a' szép művészségre alkalmasok e?” (A22, 282.); „Lehet valakinek jó szíve és nagy tudománya, még is rossz *ízlése*.” (A24, 276.); „*Szép ízlésű* ruhája, bár kaczer inkább, mint szerény, mind e' mellett kellemes magaviselet” (A25, 158.); „Én pedig elviszlek tenger' szigetébe keletre. / Szózatossabb ott a' csalogány, és berke virítóbb, / Lengedezőbb a' szél, szebben tündöklik az ég is, / 'S kis csemetén *nemesebb ízlés'* almái pirulnak.” (A26, 152.); „Vilmos hölgyénél jobbat nem nyerhetett; a' mi pedig szépségét illeti: Nagyságod' jó *ízlését* ismervén, bizonyosan tudom hogy tetszeni fog.” (A28, 135.); „mennyire tetszik Vilmosomnak a' fejér szín, hímezete *szép, izletes*.” (A28, 20.); „Louiset jó *ízlésű* de egyszerű ruhában az ablaknál leltam, a' tiszta őszi napot üdvözleni, és a' városi zavaron [forgatagon] semeit legettetni.” (A29, 331.); „Ebéd után Szegfy – Ottilia' gyámtya – látogata-meg bennünket 's kikocsiztunk a' hegyek közé, hol Várkonyi' szőlőkerte van, 's egy *ízléssel* készült borháza, vagy inkább őszi mulatója.” (A33, 329.); „Vagyon' tekintet', *ízlés', társalkodás' és barátság' kellemeim* kívül egy szívet mondhaték enyémnek” (A34, 199.); „A' casinói báloknak nincs párja! ott az ember egészen honn leli magát, még is fény és *finom ízlés* áradoz mindenén.” (A36, 41.); „De csak a' magam csekélyebb személyével. Illy bohó magyar lyányka hogy' bírna tetszeni a' komoly *angol ízlésűnek!*” (A37, 187.)

101 „A' Hős, *csendes méltósággal*” (A22, 97.); „Kinizsi szeme, diadalban gyönyörködő tekintetet villámlék 's meg el csendesedett, mint a' *hallgató méltóságu* Duna Visegrád alatt.” (A22, 133.); „Csattog az ég háborúja, de a' tetőnek cédrusa fenn áll 's *méltósággal* néz-le száz törzsök-re” (A22, 138.); „Maga Árpád, ki egyébbkor fénygöz nélkül, de még is *méltósága* feltartásával, szokott a' köz gyűlésekben részt venni” (A22, 332.); „a' Király' tekintete, ki *tiszteletparancsló felséggel* lovaglott” (A24, 51.); „*szelid méltósága* 's nyájas de komoly tekintete által mindenek szívét megnyeri.” (A23, 51.); „*Szelid méltósággal* fogadá el Tihamér a' díjt” (A25, 114.); „a' Király állott *szertesugárzó méltósággal*” (A26, 246.); „S a' hadat intéző *szép méltósággal* imígy szól” (A28, 1.); „A' legnemesb, tüzesb 's kevélyebb Római lélek lakott e' testben, melly *szépségre, méltóságra* és *fennségre* azon istennék közé látszott tartozni, kiknek képszoبراikat Rómában csodálja a' világ.” (A28, 215.); „a' nagy Balaton' sima tükrébe szemlélhesse, melly ezüst szinnel voná-be a' *méltóságos* tó nagy felületét” (A33, 23.); „Azon hatás, mellyet *méltóságos*, deli alakja, fekete szemének tüzes, keresztülható pillantata, 's a' domború, nemesen büszke homlokán ülő komor

A szelídség, nyájasság, báj, kecs, kellem vadságot és bárdolatlanságot ellenpontosító tulajdonságjegyei a legnagyobb elemszámú almintát jelentik a vizsgálati mezőben, lépten-nyomon előforduló jelzőkként szervezik a karakter-, vagy éppen a táj-megjelenítéseket.¹⁰² Leginkább a nők ábrázolásakor használatosak,¹⁰³ de jellemző például – az érzékenység rokonnyelviségével jócskán keveredve – a Holdról való beszédben

felhők, *kellemes* járása, idegenszabású szűk öltözete, mindenkire, de leginkább a két leányra teve, nem lehet semmi más, mint felette kedvező” (A33, 86.); „Komoly ’s *nyugott méltóságban* ül egy koronás fejű asszony’ képében a’ haza Virág’ mellszobra előtt, ’s azt az érdem’ füzérével koszorúzza-meg.” (A34, 269.); „E’ beszéd, *nemes méltósággal*, a’ mi Coriolánnak olly nagy mértékben tulajdona vala” (A35, 141.); „Az utasok’ vezére egy *komoly, de eleven méltóságú* ifjú vala” (A36, 284.); „azon magas *nyugalom*, melly *méltóságos* arczán elterült, ’s szemének *szelíd* aggodatlan tekintete, nem inkább Hellas’ valamelyik régi bölcsét gyanítottatta volna velem” (A37, 26.)

102 „Mit is kívánhatna a’ szem *bájolóbbat*, mit kívánhatna a’ szív *kellemetesbet*, mint Fürednek környéke?” (A22, képleírás); „Még bámúlt Rózika szerte szét a’ *bájos vidék’* gyönyörűségétől eltelve” (A29, 86.); „Int szelíden *bájvidékem*” (A29, 166.); „sötét fákból körülborongva az *alkony’ bájos fényében*” (A32, képleírás); „*csínos fekvésű domb*” (A35, 17.)

103 „szíveket *bájoló* szép Nem” (A22, 322.); „a’ *bájoló* Asszony kellemetes tekintete” (A23, 54.); „Auróra *nyájas* tekintettel ’s *csendes méltósággal* szövétneket és Rózsafüzért tartván kezében, fellebeg a’ föld’ színére.” (A23, VII.); „az *angyali-kellemű* Olíviának szelíd lelke mindég a’ jelenlét’ örömeihez *bájoló* a’ sötétlő visszaemlékezést” (A23, 187.); „a’ szertelen hév, melly a’ természetből *szelidre* alkotott asszonyisággal olly annyira ellenkezik” (A23, 175.); „Magyarország’ Geniusza és *szelíden bájleplett* lebbinti-el a’ szép művészetek’: tudniillik költés, muzsika’ és rajzolás’ geniuszairól.” (A24, V.); „Rátholt’ egyetlen leánya, hölgyek’ virága, *kellemeinek* ezer *bájaival* kívánt a’ szíven diadalmaskodni” (A24, 143.); „Halomfy Íza’ *csendes kellemeitől megbájtoltván*” (A24, 171.); „s *elbájolva* a’ leány’ csuda szépségétől, szivhódító *kellemeitől* magas lángba csapongott indulatja” (A24, 261.); „Napról napra szokottabbá lön környülményeihez, napról napra bámulhatandóbb tulajdonok fejedeztek rajta, ’s főkép a’ magas asszonyisággal párosult *lágyszerzés*, ’s *nyájasság, szelíd* ábrándozatú fellengéssel szövetkezve *kellemesíték* őt.” (A24, 170.); „Mert hol keményhez *szelíd* járúl, / Hol *finom* az erőssel párúl, / A’ hang ott *bájoló kellem*” (A25, 216.); „szemérmes pirulással ’s *bájoló édességgel*” (A26, 247.); „a’ mennyet *lebájoló* sötétkéek szemek” (A26, 29–30.); „ki a’ *jól nevelt* leány’ *nyájas*, lelkes társaságában csak hamar sejdíté az útát, mellyen a’ katona is *érzékeny* ember, ’s erkölcsisztelő maradhat” (A26, 22.); „az emberi kép centruma minden szépnek, onnan sugárzanak ki minden *kellemek*, az a’ mágnés, melly után fordul a’ szem, onnan kap élelmet a’ képzelet” (A27, 238.); „A’ legfrisebb ifjuság’ *legbájasb* szépség’ ellenállhatatlan *kecse* ömlött-el ezen arcvonásokon, ezen alakon” (A28, 204.); „*Kellemmel* tánczola ’s a’ legkitetszőbb kedvteléssel.” (A28, 34.); „Meg akará csókolni, de az asszony magát *bájoló kegyvel* elvonta” (A28, 164.); „Julia’ *kecsei*, tündöklők, lelánczólo megjelenése már hatott reája” (A29, 308.); „Férfiak, vagy asszonyokban lehet e inkább remélni, hogy találhassuk ezen erős ’s mégis *gyengéd* érzést, ezen tündér *kecsét* az életnek, mely szenvedéseket enyhít, ’s kettőzteti a’ boldogságot?” (A31, 74.); „Az asszony, kinek vonásaiból *szelíd* lélek és jószág sugárzott, *nyájasan* köszöntvén az idegent” (A32, 343.); „Nincki, – így hívták a’ leányt – elmentemkor *nyájas udvarisággal* köszönt” (A33, 153.); „azon *szelídség*, melly egész képén, azon *báj*, melly egész alakján előmlött” (A34, 82.); „Elméd *szelíd* volt mint a’ reggeli napfény, tested *gyöngéd* mint a’ nyári harmat a’ virágok’ levelein” (A35, 234.); „Klára mindeneket *elbájtolt* szépségével, kik őt látták, ’s örvendett létének a’ férfiszem, melly *kellemein* andaloghatott” (A36, képleírás); „asszonyi *kecsek* által lebilincseltetve” (A36, 105.); „Ebből képzelheted a’ *báj-özönt*, melly e’ leányt égi fénnel környezi” (A36, képleírás); „*kellemes* társnéja *kellemeibe* mélyebben volt merülve” (A37, 69.); „Testi *kellemeit* pedig lelkei látszának emelni.” (A37, 320.)

is.¹⁰⁴ Számos esetben nem is e helyettesítő alakváltozatokkal, hanem magával a 'grácia' szóval élnek a szövegek, amely maga mögött hagyva a kegy, kegyelem korábban bevett jelentését a vallási kontextusokban, illetve köszönőformulákban; átpoetizálódva/átesztétizálódva és valóban közéleti, pedagógiai, civilizációs kategóriává válik. A gráciák mitológiai alakjai az igényes, kifinomult, diszkrét, mégis vonzó női szépségeszményen túl mindezt az úriemberekre, az államra, a művészetekre kiterjesztve is kezdik tehát jelölni.¹⁰⁵ Az *Aurora* szövegvilágában ezzel összhangban az eszményi férfiak is gráciások,¹⁰⁶ a „nyomos és tiszta gondolkodásnak” „szelíd órái” vannak (A34, 190.), az ifjúságnak „legbájasb szépsége” és „ellenállhatatlan kecsé” (A28, 204.), az uralkodóknak szelídsége, a társaságnak kelleme – a csinosság pedig szintén hangsúlyos minősítő jelző.¹⁰⁷

E „csinosodottság” ugyanakkor nem csupán esztétikai értelemben szerepel oly sokszor a publikációkban, hanem a politeness alapjelentéseként (graciozitás, kifino-

104 Vö. „A' holdnak szomorgó lesietésén függének a' nagyszívű Hös szemei, *szelid komolysággal*” (A22, 97.); „a' hold *szelid* fényvel tündérkedett” (A28, 217.); „a' hold' fénye eléggé tiszta volt Gusztávval e' *bájalak' kellemeit* láttatni” (A30, 163.); „Csenededik minden fényednél *kellemetes hold*” (A31, 250.); „fél éjekig ábrándozik a' hold' fényében, 's egy *kellemetes* tájnak látására olvadoz érzeményekben” (A31, 312.); „maga azonban *andalogjon* bizvást a' *szelid hold'* fényében” (A31, 340.); „Kél Lúna 's felszáll *nyájas* orczájával” (A32, 238.); „A' *nyájas* holdat látván közelíteni nyugothoz” (A33, 71.); „*Nyájaskák* mint a' hold” (A35, 420.)

105 Vö. „A' te kebleden lehet pihenni. Te képes vagy a' mennyei érzések elfogadására. Oh, azok a' föld fíjjai. Ők többnyire érczből vannak alkotva! Csak azon szív doboghat vissza melegen, melyet a' *Gráziák* varázsló vesszejekkel megillettek!” (A22, 267.); „Te képzeteknek *nyájas gráziája!* / 'S a' szív felolvad rajzod' bájjain” (A23, 314.); „A' *Gráziák* *nyájas* tánczal Varázsolnak bennünket” (A27, 131.); „Ő azon angyali vonások, azon *grácia* kép mindennek kellemet kölcsönöz.” (A29, 303.); „figyelmük inkább a' csillogó táncz-terem *Gratiáit* 's Adonisait lesvén tomboló vigalmak között” (A35, 65.)

106 „Te *bájlád* Hunniánk' hajdanti nyers fiát” (A24, 198.); „Bajnoki tüzzele szikrázó szeméből, mintszinte arczának erő 's *kellemmel* tölt vonásiból *nemes szelídség* 's jószívűség csillámla, mely a' hőst leginkább *díszesíti.*” (A24, 230.); „Én Királyi vadász vagyok, Miklós nevem; hát neked mi neved gyönyörűm?” kérdé *nyájasan* a' vadász” (A28, 163.); „A' vadász, kifejtőzvénn önnönei közül, az idegenhez fordult 's *nyájasan*, 's olly arcczal, mely őszinte lelkét mutatá, kezét nyujtva üdvözle őt” (A32, 351.); „Kissé több mint közép magasságú, *deli* termetű férfi volt; ábrázata *kellemes* [...] Az a' *mérséklet*, mely tekintetében, szavain 's minden mozdulatán előmlött, szeretet' és tisztelet' érzelmeit egyiránt gerjeszte a' nézőben.” (A32, 332.); „Uj conductorunk piemonti volt, de tisztai álláspontja *simulékonyá, nyájassá* tette. Nekem az ember első pillanatra megtetszék” (A32, 213.); „kedveltető *nyájassággal* üdvözli a' szép lovag” (A23, 177.); „Dezsőnek természeti szép tulajdonságai a' *jobb társalkodás – finomabb életmód*, és a' gáncstalan példalátások által *kiműveltetvén* olly irányt nyertenek, melyre eljutván, önitélete szerént megkülönböztetésre is számot tarthata.” (A27, 99.); „Arczán, mely férfiúi szépséggel teljes vala, tiszteletet gerjesztő *méltóság* ült [...] Elméje, azon időhöz képest, tudományok által kitünőleg *művelt*, melyeket a' mint fáradhatlan szorgalommal űzött, fáradhatlan buzgósággal is ápolt. *Nyájas* szív, vidám kedv, valódi magyar barátság[.]” (A32, 36–37.)

107 Vö. még: „A' Fogadós *csinos* szobába vezetted” (A26, 206.); „Legelől néhány csoport katonaság lovagolt *csinos* rendben.” (A26, 260.); „Már másod ízben szóltalak a' trombiták, midőn két *csinos* küzdő állott meg a' kapuknál” (A26, 275.); „alkotott ő is férjével együtt egy házat, melyben szokás vala: szorgalom és munkásság, szelídség és jámborság, rend és *csinosság*” (A35, 83.); „Előbb a' galériában egy *csinos* vízfestékű tájkép függött” (A32, 131.)

multság, simultság, polírozottság, pallérozottság alakváltozatokban) a műveltség, a civilizációs haladás és a kultúrevolúciós Bildung értelmében is (vö. *Bildungsbürger-tum*), több esetben kontrasztív ellenfogalomként. Ezek között a következő a legbeszédesebb: „Mit nem tehet meg itt idővel a' szorgalom, gondolám, az alacsony gerendás szobákban sétálva jószágomon 's kitekintve az étellel dús, messze terülő boldog lapályra, 's mit nem tehet egy mivelt, egy lelkes magyar nő, édes hangzatu honi ajakkal édesgetve hontársait a' nemzeti csinosodásra, a' nemzeti szorgalomra!”¹⁰⁸ A műveltség, csinosodás tematizálásakor, elenyésző mértékben bár, de magának a polgári habitusnak a megkülönböztető jegye is megjelenik, olykor a neohumanista világpolgárság (vö. *Weltbürgertum*), olykor a saját nemzeti örökség kontextusaiban.¹⁰⁹

108 A33, 36. További példák: „A' magyar Ős' csinosult szülöttje” (A23, 27.); „Két hetekig kellett Rácz 's Bolgár földön utaznom. Vad népek. Szilaj állatokat gondolna mozogni A' csinosult ember, két lábra felállva. Tetétül Talpiglan műveltelenül csupa szőr födi testek.” (A24, 164.); „Nem vad azért még is; látszik csak lenni szilajnak: Mert eleven. *Csinosultt* lelkű Fejedelmei raktak / Fölséges palotát” (A29, 93–94.); „Rögecsiné' házánál minden feltalátatott, mi egy *finomabb* világi ifjú' vágyainak édes élelményül szolgálhatna. Fény és *nyájasság*, vendégszeretet, magasabb társalkodási kör még is egyszerű barátság” (A33, 6.); „Linkának viseletem napról napra inkább tetszék, dicséré *finomságomat, miveltségemet*, mellyel jelenkorunk' ifjait annyira felülmulom” (A33, 32.); „a' bécsi *nevelés* különös vonzó erővel munkálódik a' gyöngye lány' szívében” (A33, 135.); „a' külföldet járta, isméri, *nevelése* igen *finom*” (A33, 145.); „Természettől szépen *idomítva*, 's *kimívelve* a' grófi udvar' *finomabb nevelésében*” (A33, 281.); „A' gavallérok nálunk több félek: némelyek ész, mások pénz, 's legtöbben ész, 's pénz hiával vagynak, 's ezek leghatalmasabbak; ők vonják magokra a' közönség' figyelmét, az érdemet, 's kinevetetést ők osztogatják, 's a' kik nem cselekesznek kivánságok szerént, azok a' *pallérozódás'* alsó lépcsőin állnak.” (A33); „Az ember, édes barátom, mi az ember? – Lelke' *műveltségében* melly közel áll az istenséghez 's a' nélkül hasonló, sőt alantabb van a' mezőnevelte baromnál.” (A33, 313.); „Ez okból Krisztinka is, hogy lelkét *művelje* leginkább leányának, kinek külsején a' természet úgy is megtette a' magát, oktató, és *finomító* olvasásra szoktatá azt” (A34, 145.); „Jusztin árva leány, amazok fényes polczon ragyogó kisasszonyok, 's így külön, *finomabb nevelés* illeté őket.” (A35, 48.); „Az ifjú' tüzes lelke pedig hamar fölfogott mindent, 's az együgyű pariából lassanként *kimivelt* bramín lőn” (A35, 224.); „Mivel vagyunk mi különbek a' pariáknál? Azzal, ha *okosabbak, miveltebbek, erkölcsösebbek* vagyunk.” (A35, 234.); „A' most leírt pesti, egy *finom művelt* úr, kinek magas karakterét felfoghatni hosszú idő, szelíd lelkével rokonulni csak pillantat kívántatik” (A36, 230.); „Megvetvén divatban lévő *műveltetésünk'* félszeg, elkorcsosító irányát, nemzetileg az egész embert – teste és lelket súlygyenben – a' nagy régiek' példájára akará bennem kifejteni” (A37, 7.); „*Műveletlenül* hagyád magadban a' belső embert, 's midőn tisztséged' leple rólad lehullott, árván, elhagyatva állál, mint pusztá semmi, e' széles világon, szellemileg elhalva még élő testtel.” (A37, 18.); „a' *kimivelt* 's ügyesen használt ész legnagyobb hatalom e' világon.” (A37, 20.); „A' *valódi*lag *művelt* ember' örömei ellenben nem olly könnyen kimeríthetők; midőn az érzési világban enyésznek, emelkednek a' szellemiben.” (A37, 41.); „Emberek teszik a' hazát, 's a' miveltségnek azon óriási haladása, a' szorgalomnak sokszoros kényelmei, a' *társalkodás' gyengédsége*” (A37, 204.); Magyarok? igen is! elevenek, szívesek, pajzánok, villogók – a' mint akarod, barátom; de vesd hozzá Amelia' bájait, mellyekhez hasonlókát magában Angliában sem láték! Oh az angolné egészen más teremtmény! Az a' nyájassággal vegyült komolyság; az az erő és határozottság minden szavában, mozdulatjában.[.]” (A37, 207.)

109 Példák az *Aurorából*: „minden *polgárban* egy testvért ölelni” (A22, 343.); „ismét világba kell lépned, Hazádat megismerned, hogy annak *hasznos polgára* lehess. Szép mondani: én is követém a' század' irányait, 's nem utolsó tagja valék a' szabad nemzettestnek.” (A23, 108.);

A gráciás szépség megjelenítésének egyik típusa, amikor egy-egy leírás annak leírhatatlan és megmagyarázhatatlan, „tudom-is-én-micsoda-szerű” (vö. *je ne sais quoi*) aspektusára hívja fel a figyelmet: „Az asszony mintegy harmincz évű vala, de a’ kor épen nem szedett-le róla minden hajdani kecsket, ’s azon művelt udvariság, mellyel fogadott, ’s nyelvünk’ különös bájú gördülete ajkairól, *nem tudom mi varázssal haták-meg szívemet.*” (A37, 42.)¹¹⁰

A másik lényeges típus, amikor egy-egy szöveg a grácia éppen tökéletlen szépségében rejlő hatalmáról, a „makula” delejező esztétikai hatásáról beszél: „azon utánazhatlan nyájas szelídség, melly mosolyodtába, pillantatiba vegyűlten ömlik-el arczán, teszi őt bájolóvá. Szava olly nyájas, mint tekintete, lelke olly átható, mint külseje. Beszédén a’ németes kiejtés észrevehető, de ez magyarságát, melly azért tisztább sok született magyar nőknél, *épen úgy kellemesíti, miként egy kis szeplő néha a’ síma arczot.*” (A36, 207.)¹¹¹

A legtöbb gráciás szépség-leírás ugyanakkor az elragadóan harmonikus összhangot emeli ki, ami mintegy légiessé teszi az alakot, szinte mindig belső, lelki csiszoltságot is feltételezve: „Arcza’ tökéletes oválján olly vállak felett, mellyeket csak egyszer kelle látnom, hogy örökre vampyrjok óhajtsak lenni, valami kimondhatatlan báj lebegett. [...] mind ezen kecskék különvéve nem, hanem megfoghatatlan egybeolvadások az egészbe, az a’ lelki élet, melly mind ezekben mutatkozik, az a’ leányiság, melly ártatlanság, vágy, és rejtőző hévből alkotva a’ leány’ minden ereit és egész valóját átfutá: ez tetszett, ez ígézett a’ bájos alakon”. (A32, 162.)¹¹²

„Minervának szent hajléka Általad milly fényben áll! Hol a’ Nemzet’ ivadéka Bölcs *világpolgárrá* vál” (A26, 43.); „Gyermekét hazaszerető *jámbor polgárrá* nevelé” (A26, 140.); „Így juta a’ hivatalok után soha nem kapkodó Kohári a’ *polgári* fénynek csaknem legmagasabb fokáig ’s nem gazdagság és nemzetségbeli szövődések, nem hizelkedés ’s udvari cselszövények’ segítségével, hanem a’ hadi és *polgári* körben szerzett érdem, hűség, állhatatosság által; szóval, a’ rény’ örök díszű pályáján.” (A32, 32–33.); „*szelid polgári* életbe épen úgy nem valók, miként békés nyáj közé vad farkas nem illenék.” (A36, 221.)

110 További példák: „Annyi kellem volt előntve rajta, olly bájoló szellemi kedvesség pihent arczain, hogy a’ legmiveltebb művész’ ecsete elsikeretlenülne festhetésén, ’s minden, kit szerencsés vagy szerencsétlen csillaga e’ tünemény’ élébe vitt, kénytelen vala megvallani: hogy egész lényének bájkecskei *nem ismételthetők, hanem egyedül a’ szív’ mélyén érezhetők.*” (A24, 51–52); „S aztán annyit mondhatok neked felőle, hogy nem szép: de nincs olly szépség, mellyet felül ne haladna az a’ valami, *az a’ szóval ki nem fejezhető*, a’ mi az ő minden tettein, szaván, mozdulatán elümlik.” (A33, 344.); „Az infansné’ szépsége elegendő is vala egy lovag’ figyelmét felgerjeszteni; középszerű nyulánk termete, fekete haja ’s az éj’ pompájával lángoló szemei, vonásainak felséges karaktere, *leírhatatlan méltóságot* adának neki, míg viruló ajkai, bájoló mosolygása, ígéző tekintete, ’s egész valójának nyájas élénksége, őt a’ legszelídebb és gyengédebb hölgyé tevék.” (A36, 306.)

111 További példák: „*Ő nem volt szép, az én Emiliám: de több vala mint a’ mit ennek nevezünk.* Mindnyájan, kik látták, meg fognák vallani, mennyi vonszó volt a’ kedves leány’ képében; a’ kik pedig valaha vele társalkodtak ’s eléggé miveltek valának őt érteni, elragadtatva fognak szólani azon angyali jószágáról, melly lelkét bélyegezte.” (A36, képleírás); „Nelli egy azon alakok közül, kiben nem tudunk megegyezni, szép e’ vagy nem? *Arczvonásai nem szépek, de bájosan össze-hangzóok*, termete kicsiny, de mozdulati könnyűk; nem akarva tartják fogva a’ szemet.” (A25, 37.)

112 További példák: „De majd kevés vártatva Beatrix, a’ legragyogóbb asszonyi-gyülekezeti sorai előtt jelenék meg [...] ’s minden mozdulatján ’s egész alakján kecsgetető báj és kellem

Fontos még kiemelni egyrészt a konverzációs, fronétikus tudástípus laudáló tematizációit, amely nem elvont és haszontalan teória (miként a *Bildung* sem *Wissenschaft*), ám nem is üres fecsegés, hanem optimális gyakorlatias közép, amely sokszor egyben a több tekintetben rokon populárfilozófiai gondolkodásmód reprezentációja is.¹¹³ Másrészt figyelemre méltók az önuralom, a mértékvezérelt kontroll jórészt neosztoikus relevanciái is: „vissza ijeszteni a' vétkeket 's óltalmazni a' rényt – a' mérsékletet, nyugalmasan ellenállni a' vágyások zabolátlan rohanásának, a' szenvedelmek zivatarinak, és a' szelíd szerénységet, egy szegeletben a' rény, 's a' dicsőség ékesítésével foglalatoskodva”. (A31, 197)

Noha olvashatók a zsebkönyvben a magyarországi lemaradást regisztráló, mintakövetést sürgető kritikák,¹¹⁴ ezzel ellentétesen a külföld túlzó követésének elmarasztalása is számos alkalommal artikulálódik a magyar nyelvűség szellemében; jellemzően konzervatív színezetben, ugyanakkor még mindig a csinosodás diskurzusán belül maradva: „még inkább elbusíta a' gondolat, hogy szépeink – a' magasabb rangukat értem – illy gondolkodás mellett melly győzhetetlen gátokat vetnek a' nemzetiség' haladásának! Ők dicső helyzetökön, kiknek hódol a' férfiúi büszkeség 's szelidülve simul-le lábaikhoz a' törhetetlen vadság, kik bájpillantataikkal gazdag virágzásra vihetik a' gyenge törekedést, és kiknek kegyülte ajkikon lant-zengéssé válik a' durvább hang is, ők miket nem tehetnének, ha a' nemzeti eredetiség'örökös becsét érezve külföld' utánazóivá nem alacsonyulnának, s büszkék volnának honi nyelven

és kedvesség a' legszerencsésb öszvehangzásban ömlöttek el.” (A26, 252.); „Alkalmat találá, midőn finomabb körben Juliával megismerkedett, ki részszerént szépsége, kedves maga viselete, és tetszetős idomjai miatt, részszerént vagyonos szülei miatt is dísze vala a' jobb társaságoknak. [...] magos kellemes alakján, és minden mozdulatin gracia és könnyűség látszott [...] Társalkodása sok oldalú níveltséget 's ismereteket mutatott; minden jártossága mellett a' literatúrában, a' honi 's idegen mesterművekben, minden festési ügyessége 's a' klaviron szerzett művészége mellett is, beszédben olly finom fogással élt, melly által, a' nagyobb társaságokban megjelenő asszonyok olly kellemessé, olly tetszetősökké lesznek”. (A29, 308.)

113 Vö. „Első, kivel az idegenek közül itt öszve ismerkedém Várkonyi vala. Egy szeretetre méltó ember, kinek művelt lelkét szerencsés külsők is ajánlatossá teszik. Nekem vele annál könnyebb vala egygé lennem, minél kevésbbé lehet rajta csak nyomát is észrevenni azon könyvgőznek, melly sokakat ez osztály' jelesbjei közül is kúrnyúl vészén. Vele napokig lehetsz, a' nélkül, hogy lelke' felsőbbbségét kedvetlenül éreztetné. Ő, hacsak kényszerítve nincs, nem szokott mélyebb fejtegetésekbe ereszkedni. A' dolgokat úgy adja elő, mintha most támadtak volna fel fejében, mintha a' jelenlévők' beszédeiből tanulná a' mit mond, 's érdeme egyedül abban állana, a' mi egy jó compileré, hogy az idegen találmányokat illő rendbe szedte.” (A33, 319.) Ugyanabban a szövegben máshogy: „Ismeretségeim nevednek 's az itteni emberekkel mind inkább meg vagyok elégedve. Vannak közöttük is, mint mindenütt, önhitt szélfejúek, kik azt akarnák, hogy a' világ előtt azok tartassanak vezér-maximáknak, miket ők kávé melletti üres fecsegéseik alatt kicsináltak [...] Vannak sok fél tudóskák, kik egy óra alatt előzavallják, minden valaha olvasott és hallott ismereteiket; mellyek rendszerint a' magok helyén tökéletesek lehettek, de keresztül menyén fejük' főző katlanán, most mind lábbal ég felé forogva jőnek szemeid elébe[.]” (A33, 323.)

114 Például: „szépeink nem igen állják-ki a' hasonlítást a' francia és angol szépekkal. Nem értenek a' sentiment des convenances-hoz, nem ismerik a' fashionable illedelmeket” (A37, 201.)

szólni, melly utósó kicsinosítását egyedül, és csak az ő rózsákkal nyiló ajkaiktól várja!” (A33, 34)¹¹⁵

A csinosodás buktatóira, tévútjaira, elitizmusára való figyelmeztetés megfogalmazódásaira szintén van példa: „Csak most tudok azon örvendeni, hogy legalább tizenhét esztendőös koromig úri nevelést vevék; mert ez által nem csak könnyű birtokába juthat az ész és szív legnemesb legdrágább kincseinek, hanem egyszersmind az a’ simultság, az a’ biztos és könnyű fellépés is járul a’ szépre és mindennemű társaságba jó korán szoktatott ifjúhoz, melly mai világunkban fájdalom! az üres kobakot is előbbre tolja, holott a’ szögös, idomtalan viselet a’ való érdeiteinek, ’s legszebb tehetségnek is ártalmára van.” (A32, 147.) A csinosodás ellenbeszéde, egyfajta republikánus konzervativizmus nyomokban még a vizsgálati mintán belül is megmutatkozik, pedig a kulcsszavazás módszere nem ennek a találati mezőnek kedvezett.¹¹⁶ Nyilvánvalóan nagyobb ennek a kontrasztív közéleti nyelvezetnek a súlya az *Aurora* szövegkorpuszának egészében, mint amit a keletkezett szövegmátrix mutat – a saját textológiai olvasás tapasztalata is ez –, ám a csinosodás-beszéd alternatívája egyértelműen uralja az illető almanachot.

Hosszan lehetne sorolni ennek bizonyítékait más nézőpontokból, magasabb szövegegységek szintjén is. Például már az első, 1822-es szám két fontos politeness jellegű programírást tartalmaz (*A magyar asszony törvényes tekintetben*, illetve a *Szépség tudománya* címűeket).¹¹⁷ De a harmincas évek utolsó számaiban is egyértelműen ez a civilizációs kontextus uralja a metszetanyagot a nőportrékat és a városi látképeket illetően. Arról nem beszélve, hogy kulcsszavazós módszerünk gyarló, hiszen számos potenciális találatot kihagy. Csinosodás van ugyanis akkor is a szövegekben,

115 Vö. még: „Csak még a’ nyelv lehetne valaha egyforma fővárosunkban, úgy tán nem irigyelném a’ büszke ángol’ roppant Londonát, mert egyesült akarat és erő minket is fölemelhetne legalább oly kis polczra, honnét szomszédink létünket észre vehetnék. De még most a’ nyelv valóban sokféle nálunk; itt diák, ott franczia, általában német, szokatlanul magyar – ’s ez fölötte nagy gát! – Álarczos bájainkban leginkább mulatom magamat. Az e’ nemű tréfás incognitók ideáljai az én társalkodási kívánatimnak. Karczolhat a’ vidor elménczség, a’ nélkül hogy sértene; szúrhat a’ komolyabb gúny, a’ nélkül hogy fájna.” (A36, 23.) Nem jelentéktelen adalék, hogy az idézet második fele a politeness egyik alapelveinek, a derűs élcelődés társalkodó filozófiájának egyik magyarországi megfogalmazása is egyben.

116 „De ezt nyeri az ember avval a’ menykő galanteriával! még a’ neve sem jó, mert nem magyar. (A31, 31.); „Mit tesz, ha mingyárt, mezei élete’ következésében, némelly tudományokban szükölködik [...] Szív itt a’ fő dolog, ő legmélyebb, legtisztább, legnemesebb érzettel birhat a’ nélkül hogy a’ Conversatiói-lexicont kívül tudná.” (A29, 295.)

117 Az első címet illetően ismét nyomatékosítandó, hogy a nők szerepe a csinosodás világlátásában középponti helyzetbe kerül, még akkor is, ha sokszor úgy tűnik, egy gentleman tulajdonságait ünneplik őket eszményítve. Az *Uránia* például, mely főrendi hölgyeknek szóló ajánlásában már a felütésnél színre viszi a csiszoltság több lényeges alapelemét, programjában a nőket is bevonó szélesebb „Bildungskonzeptnek” nyit utat, jól feltételezhetően egy kortárs német női szerkesztésű magazin hatására. (BALOGH Pirokska, *Ars scientiae. Közéletek Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2007, 172.) A második hivatkozás szerzője, Schedius Lajos a göttingeni egyetem közvetítésével dolgozhatta fel a politeness különféle hatásait; az *Aurora*-ban megjelenő tanulmánya a brit–német csiszoltság-távlatokkal való jelentékeny hasonlóságokat mutat, csakúgy, mint számos egyéb esztétikai nézete.

amikor valaki „kigyalúlt” vagy „simúlt”, tehát ezek az alakváltozatok is részesei szómezőnknek; az ellenfogalmak számbavételéről (amikor valaki – szintén egy csinosodás-beszédben – bárdolatlan, „szögletes”, pallérozatlan, nyers vagy éppen vad) már nem is szólva. Mindazonáltal úgy tűnik, akkor járunk el legcélravezetőbben, ha az efféle, gyakorlatilag minden lényeges aspektust tartalmazó szöveghelyek globálisan is meghatározó diszkurzív státuszára hívjuk fel a figyelmet az *Aurorát* illetően: „Meg fogunk győződni ennek igazsága felől, ha fontolóra vesszük, miképpen céljaink’ elérésére testi ’s lelki ereink egyedüli eszközök, következésképp, hogy rendeltetésünk’ előmozdítására annál alkalmasbakká kell válnunk, minél tökéletesben fejtjük ’s miveljük ki ezeket. Az ép ’s erős testű, felvilágosult fejű, nemes érzésű és gondolkodású ember minden hasonlításán túl ügyesebb élete’ fenntartására, ’s annak az elemek ’s ellenséges indulatú emberek ellen védelmezésére, sőt a’ külső javak’ ’s polgári részvevő segítők’ megszerzésére is, mint a’ testileg ki nem művelt ’s lelkileg tudatlan és gonosz ember, ki tehetetlenségében ön állás nélküli, másokra szoruló, lelki békében szűkölködő, ’s ki van téve a’ lábbal tapodott természettörvény’ boszújának. Azon nemzet pedig, melly ép, erős, felvilágosodott hazafi polgárokból áll, ’s kifejlett értelmessége mellett ipar által meggazdagult, nem boldogabb ’s bátorosabb e a’ maga jóllétében ama’ tudatlan, romlott, szegény ’s erőtlen népnél, melly minden értelmesebb ’s erősebb szomszéd népnek zsákmányává válhatik, ’s mellynek ön magában pusztulni kellene, ha azt kiállhatatlan szenvedései végre jobb útra vissza nem térítenék?”¹¹⁸

Vélemények metszéspontján

Az angolszász csiszoltság és a magyarországi csinosodás nyelvezetének kutatása kifejezetten tartalmasnak mondható a magyar nyelvű szakirodalomban, nemzetközi kontextusban pedig hatalmas anyaggal kell számolnunk. Ennek tudatában jelen dolgozat nem is vállalkozhatott valódi újdonságok elővezetésére, csupán a téma hazai feldolgozottságát igyekezett – leginkább intertextuális értelemben – gazdagítani. Néhány ponton ugyanakkor, egészében végigtekintve az anyagon, illetve az adott szakirodalmi álláspontokon, alkalom adódik a saját vélemény pozicionálására, ami talán szintén gazdagítja a további gondolkodás lehetőségeit.

Debreczeni Attila az egyébként angolos orientáltságú *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztőinek tudás- és izlésfelfogását, tudomány- és társadalomképzését eltérőnek tartja a csinosodás kontextusától.¹¹⁹ Ezzel együtt a korábbiakban már idézett kutatók a *Mindenes Gyűjtemény* számos szövegét hozzákapcsolják a politeness kis-episztéméjéhez. Az általuk már bővebben elemzett szövegeket végigolvasva valóban gyanús,

¹¹⁸ A37, 34. Vö. még: „így minden tekintetben visszont meg érdemli a’ Haza, hogy azt szeresse, nyelvét, ügyét, Nemzetének csinosodását, természettől nemére halmozva mért kecséinek, tehetségeinek minden erejével fel-serkentse, elő-terjessze.” (A22, 19.)

¹¹⁹ DEBRECZENI, *Tudós hazafiak, i. m.*, 175–240.

hogy ezek a publikációk az illető szövegmezőbe–szómezőbe tartoznak. A kérdés ugyanaz, mint Mikes vagy Bessenyei esetében: beszélhet-e egy szerző olyan nyelvet, amelynek előfeltevéseit voltaképpen nem osztja, mert még nem is érti igazán (neohumanista erényelgondolását, fronétikus tudáseszmenyét, stadiális fejlődésméletét, organikus nemzetfelfogását, ökonomista társadalommodelljét, holisztikus kultúra-képzetét)? A válasz lehet igen, hiszen lényegét tekintve nem mond mást, mint a későbbi csinosodás-szövegek; eltérő evidenciáik pedig nem összeegyeztethetetlenek egymással. Miként a tudós hazafiság gyakorlatilag a csiszoltság egyik legfontosabb előzményét jelenti Debreczeni modelljében, akképp a *Mindenes Gyűjtemény* cikkei is olyan ideológémák bázisaként tarthatók számon, amelyek inkább belül, mintsem kívül vannak azon a tradíción, amely a prekoncepciók alapjait majd csak hozzávetőleg Kármán József írásaitól kezdve lesz igazán hiteles itthon. Mindettől azonban ezek a korpuszok még nem említhetők egy lapon *A' Nemzet' Tsinosodásával* – amely ráadásul maga sem vegyítizta csiszoltság-szöveg –, még akkor sem, ha a tematizációk, a fogalom- és jelzőhasználatok, a fő hangsúlyok, az alapmotívumok és a nyelvi megoldások már itt is rendkívül ismerősnek hatnak.

Ha ugyanakkor mégsem tudnánk lemondani az eredet (amúgy lehetetlen) fürkészésének vágyáról, fogalmazhatnánk úgy, hogy Mikes, Faludi, Bessenyei, a *Mindenes Gyűjtemény* vagy az általunk szerepeltetett 18. század végi iratok előzmény-szövegekként értelmezhetők a magyarországi politeness történetében. De rögtön felmerülne a kérdés, hogy pontosan minek az előzményeiként? Annyi mindenestre tisztán látható, hogy a magyar nyelvű csinosodást tárgyazó szövegek elsősorban aufklérista szövegek, s csak egy pont után válnak csiszoltság-szöveggé is, minden hasonlóságuk ellenére. Ennyiben a „magyar csinosodás” nem valamiféle jólformált politeness-diszkurzív szólam konstituál, társadalmi rétegzettségét tekintve is igen heterogén módon.¹²⁰ De ha már mindenképp origót keresünk, a legszerencsésebb Kármán sokat emlegetett programját annak tekinteni, mert a diszkurzív koherencia itt lépi át a kritikus mértéket, s az elemző szakirodalom is e pont után válik igazán meggyőzővé.

Az is világos, hogy a magyarországi csinosodás minden egyes megvalósulásában nagyon más, mint az angolszász (*Politeness*) vagy mint a hozzánk azért jóval hasonlatosabb német (*Verfeinerung, Geschliffenheit, Politesse, Politur*).¹²¹ Jellemzően más a nyelvfelfogásuk, mert itthon ennek teljesen más tétjei vannak. A magyarországi csinosodás-textusok döntő többségükben ugyanis az ún. *nyelvkérdés* fókuszpozíciójában vannak, a nemzet csinosodása – mint láttuk is – szinte mindig egyet jelent a

120 Vaderna Gábor a magyarországi „refinement” igazi terét például egyértelműen a főúri réteghez, a magyarországi arisztokráciához köti. (VADERNA, *i. m.*, 244–247, 356.)

121 A kulcsfogalmak tekintetében többek között Ludwig Christoph Heinrich Hölty 1776-os Shaftesbury-fordítása mutatja koncentráltan és szépen a megfeleléseket: *Verfeinerung* [kifinomultság], *Politur* [csiszoltság], *neue Höflichkeit* [új udvariasság], *Verbesserung* [kb. tökéletesülés], *Bildung des Geschmacks* [ízlelésfejlesztés], *Grazie* [grácia, kellem] stb. (Vö. *Des Grafen von Shaftesbury philosophische Werke. Aus dem Englischen übersezt von Hölty, Erster Band*, Weygandschen Handlung, Leipzig, 1776.) Ugyanakkor, mint e lapokon is bővebben volt szó róla, nyilvánvalóan nem ugyanaz az angolszász és a jórészt belőle megtermékenyülő német út sem. Vö. pl.: „The Philosophy of Politeness as Language for Bildung.” (HORLACHER, *i. m.*, 32.)

nyelv csinosításával, a nyelvfelesztéssel, a sztenderdizáció osztársadalmi ügyével. Noha Gadamer Eliasszal összecsengő emlékezetes fejezetei óta szokás kidomborítani a különbséget a német politeness-recepció depolitizált jellegét illetően a brit ellenében,¹²² az általunk felvonultatott szemelvények is azt igazolják, hogy Magyarországon a németes irányokhoz egyébként közelebb álló jellege ellenére a politikai dimenzió (a *haladás*) nagyon is fontos, már csak a történelmi sajátosságok miatt is. Az egyéni csinosodás, a művelődés, a kultúra mindig a nemzet-szintű fogalmiságba érkezik meg, mindig nagyközösség-képzetek kontextusában artikulálódik már a 18. század végén is. Másfelől ugyanakkor elmondható, hogy még a reformkorban oly divatos életkorok szerinti (herderiánus–organikus–stadiális) nemzetelgondolásnak is van politeness-érdekeltsége.

A különféle korabeli, általunk jórészt nem szerepeltetett (de szövegmátrixunkba teljességgel bevonható) magyar csinosodás-szövegeket elemző tanulmányok szerzői közül Kovács Ákos András arra hívja fel a figyelmet, hogy a hazai csinosodás-beszéd az „igazi felvilágosodás” ismérveként reprezentálódott a helyes pallérozottság, mértékletes bölcsesség, a fennálló társadalmi és politikai rend fenntartásának hangsúlyában.¹²³ Nálunk ugyanakkor kiemelten jellemző az illető beszédrend elpuhultságához, sőt erkölcsi bukáshoz vezető útként történő megjelenítése, amely ebben a kontextusban már nem a felvilágosodás szinonimája: „a haladáselv itt felszínes, hamis módosítás, a romlottsággal társult a konzerválás ellenében”.¹²⁴ A kereskedelem felemelkedésének, a jólétnek és a kényelemnek morális elkorcsosulást jelentő veszélye állandó diszkurzíva, ez a fajta luxuskritika tehát állandó kihívást jelent az adott világlátással szemben, aminek jelentőségére többek között Takáts József is figyelmeztet.¹²⁵ Úgy látszik, a csinosodásnak e leginkább a republikánus–konzervatív (eredetközösségi) diskurzus felől érkező kritikai kihívása valóban állandó, sokszor védekező mintázatot eredményez; főleg, hogy láttuk, más kultúrákban is megfigyelhető ez az aspektus (az egész német kompenzatorikus beszédmódnak is ez az egyik mozgatórugója). Akár „belső” kritikaként is, tehát hogy a csiszoltság érvényét nem tagadva intenek óvva attól a teoretikusok – például Mendelssohn¹²⁶ vagy akár maga Shaftesbury is –, hogy a „külső csiszoltság” aránytalanul eluralkodjon a „belső csiszoltság” felett. Az összeurópai (benne a magyar) politeness tehát, miként ellennyelvei őt, folytonosan figyelni önmagát is az egyéni és közösségi fejlődés fontosságának hangsúlyozása, megéltése közben – már csak azért is, mert a kontroll az egyik legfőbb alapelve. Csakhogy azzal a különbséggel teszi ezt, hogy szentül hisz abban, „külső” és „belső” harmo-

122 Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Osiris, 2003, 58–62.

123 KOVÁCS, *i. m.*, 185.

124 *Uo.*, 186.

125 TAKÁTS, *A csinosodás politikai nyelve, i. m.*, 150.

126 Vö. „Él az a nemzet, amelynek politúrája az igaz kultúra és a felvilágosodás folyománya, és amelynek külső fénye és csiszoltsága bensőséges, erőnyes alaptól ered!” (MOSES MENDELSSOHN, *Über die Frage: was heißt aufklären?*, Berlinische Monatsschrift, 1784, IX., 195. saját fordítás – B. F. M.)

nikus arányú, fegyelmezett összjátéka egyszerűen nem torkollhat hanyatló, negatív tendenciákba.¹²⁷

Kovács Ákos András Szűcs Zoltán Gáborral közösen jegyzett másik, nagyívű dolgozatában a politika aspektusain szándékosan kívül helyezkedő beszédmódnak titulálja a magyarországi „csiszoltsághoz”, modorossághoz, neveltséghez kötődő diskurzusokat.¹²⁸ Ezek az aspektusok azonban, amelyek e tanulmányban „apolitikusnak tűnnek”, már eleve a politikai mező részei. A „nemzet csinosodásának” nagyon hasonló, ugyanakkor részleteikben különféle magyar nyelvű programjai már mindig is nagyközösségek szintjén gondolkodnak a kultúra, a művelődés érvényéről és hasznáról. Hogy sokszor kerülnek elő ezekben a beszédrendekben látszólag oda nem illő elemek, mint például a „vaskos etnicitás”,¹²⁹ az tulajdonképpen nem rendszerhiba, mert efféle felhangok mindig is kísérik e korszakban még a csinosodás nyelvezetét is. Magyarországon a tisztán neohumanista, kozmopolitista hangsúlyok jóval kevésbé relevánsak, mint az organikus, hagyományközösségi szemléletmódot megelőlegező, mindig is nemzetben – vagy ami még látványosabb, s az imént emlegettük is: a magyar nyelv sztenderdizációját áhító „művelődéspolitikai” ajánlatokban¹³⁰ – gondolkodó verziók. A lényeg itt az, hogy – bár az idézett szerzőpáros maga is úgy látja, hogy ez az apolitikusság csupán látszólagos, s hogy a „valóságban” ezek az elemek nagyon is súlyos politikai konnotációkat hordoznak – a magyarországi csinosodásnak eleve van „nemzetpolitikája”. Miként az angolszász csiszoltsághoz Shaftesburynek, vagy miként a német filozófiában Herdernek; hogy a magyar változatban oly hangsúlyos „mintaországok” makrostruktúráinak saját gyökerekre támaszkodó követési igényéről, ennek nemzetspecifikus jellegéről ne is beszéljünk.

Gere Zsolt a *Csongor és Tünde* csinosodás-dimenziójáról értekezve írja, hogy az a 19. századi nemzeti kultúra egy fontos átmeneti, a vad és a civilizált korszakok közötti váltást az irodalom eszközeivel újrafogalmazó, újraértelmező folyamatként jelenik meg.¹³¹ Amit ehhez a definitív meghatározáshoz a *Csongor és Tündén* túl hozzá-

127 Ebből a szempontból korrigálandó Nagy Ágoston összegzése a luxus fogalmának kettős kódolásáról a csinosodás programját illetően. (Nagy Ágoston, *Republikanizmus és csinosodás között. A nemzeti viselet és a politikai nyelvek 1790 körül*, Korall, 2014/55, 22–45, 40.) Amikor arról ír ugyanis az 1790-es évek elejének politikai diskurzusaira hivatkozva, hogy a „luxus” olyan hasznos dologként áll elő ebben, amely „pallérozza az embereket, finomítja korábbi vadságukat és kiegyengeti darabos erkölcsüket”, valószínűleg arra gondol, hogy a (kulturális) eszmék és a dologi javak kommerciális csereforgalma teszi mindezt, az önszeretet társszeretetté transzformálásának egyebek mellett éppen hogy a mértékletesség vezérfogalma által irányított lehetőségfeltételeként, ami nem a „luxus”. (Vö. pl. Takáts, *A csinosodás politikai nyelve, i. m.*, 150.)

128 Kovács Ákos András, Szűcs Zoltán Gábor, *Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát?*, Korall, 2009/35, 147–174, 159.

129 A tanulmány Kármán A' *Nemzet' Tsinosodása* c. írásának egyik részletét hozza fel – kivételése, irreleváns volta miatt – nem feltétlenül a legáltalános példaként. (Vö. *uo.*)

130 Osztyuk Hőnich Henrik nézetét, mely szerint a csinosodás könnyedén felhasználható az anyanyelv fontosságának megalapozására, mivel az „egymáshoz csiszolódás metatörténetében kiemelt szerep jut az emberi kommunikációnak” (Hőnich Henrik, *A nyelv tétje: Fogalmak és beszédmódok 1790–92-ben = „Politica philosophiai okoskodás”, i. m.*, 170.), mely a „mintaországok” tekintetében már optimálisan működik saját (organikus) nyelven.

131 Gere Zsolt, *Szebb idők: Vörösmarty epikus korszakának rétegei*, Bp., Argumentum, 2013, 17.

tehetünk, az az, hogy nem csupán az irodalom eszközeivel történt meg a csinosodás meglelt jelentőségének, folyamatának korabeli feldolgozása, hanem tágabb esztétikai, antropológiai és közéleti szinten is. Az „átmenet” szóhasználata a vadság–civilizáltság dimenzióban teljesen helyénvaló (hiszen az átmenet pusztá megtörténe az érdem), használatörténeti értelemben azonban mindenképpen kérdéses, hiszen a csinosodás, művelődés, civilizálódás hangoztatásának diszkurzív ereje hosszú évtizedekig az uralkodó szólamok közt marad, egyre inkább a gentleman, a Bildungsbürger magyar megfelelőivel (jellemzően körülírásaival) a középpontban.

Milbacher Róbert szerint a reformkor civilizációs felzárkózásprogramjával összefonódva folyt ugyanekkor egy kulturális tökéletesedési program is – Milbacher ez utóbbit nevezi meg csinosodásként (pallérozódásként), bár szerintünk a két általa szóba hozott projektum együtt az, pontosabban a politeness tekintetében ugyanaz –, mely Magda Pál általunk is elemzett munkájára hivatkozva egyfajta kantianus alapozottságú tökéletesedés-koncepciót jelent.¹³² Noha Magda valóban közöl traktátusának végén egy Kant-szöveget, amely harmonizál előzetes mondandójával, saját gondolatfutamaiban, azok kulcspontjain nem Kant a fő referenciája, hanem Platón, Horatius, még inkább Seneca és Cicero.¹³³ Csupa olyan klasszikus hivatkozási pont, amelyekre oly szívesen utalt vissza Shaftesbury is, illetve sok más prekantiánus politeness-szerző. Milbacher tulajdonképpen az organikus nemzetfejlődés nyelvezetében ír a magyar csinosodás reformkori útjáról, miközben sokatmondóan az „önkontrollon alapuló tökéletesedés mintaműveként” nevezi meg Arany János *Toldiját*.¹³⁴ Cikkében felvázolja az 1848 utáni csinosodás-tendenciák lehetséges változásait is, melyek során az idegen (osztrák) civilizáció és a saját (magyar) kultúra szembenállásának fényében körvonalazódik kultúra és civilizáció csinosodásbéli testvérfogalmainak ötvenes évekbeli szétválása.

Egy bekezdés erejéig még a szorosabb történelmi távlatoknál maradvá fontos idézni Dobszay Ambrus meglátásait, melyek szerint a sérelmi politizálást 1832-től a reformellenzékiesség váltja fel, és mely átírja a politikai szótárat, újratematizálja a közéletet. Az udvar és a rendek hagyományos szembenállása helyett a társadalmi és politikai reformhoz, annak mértékéhez, végrehajtása módjához való viszonyulás, vagyis egyfajta általa meg nem nevezett csinosodás-távlat válik a politikai élet tagoltságának szervezőelvévé. Ebben a perspektívában a rendi öntudat polgárvá tágítható, a polgári normákat pedig a rendi nyilvánosság konszenzuson alapuló evidenciájává lehet emelni.¹³⁵ Dobszay figyelmeztet annak veszélyére, hogy a „haladás beszédmódját” csupán a rendiséggel való szembehelyezkedés eszközének tekintsük, amivel egyet is érthetünk, ám nem biztos, hogy – mint mondja – az illető haladás-elv kizárólag az általános felvilágosodással kötendő össze (főként a harmincas években), sokkal inkább

¹³² MILBACHER, *i. m.*

¹³³ Vö. MAGDA, *i. m.*, 563, 565, 568, 575.

¹³⁴ Erről részletesebben: MILBACHER Róbert, „Szeresd a magyart, de ne faragd le”: A csinosodás-program kiterjesztése és visszavonása (?) a Toldiban és a Toldi estéjében, Verso, 2019/1, 5–20.

¹³⁵ DOBSZAY Tamás, „Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához”. A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban, Századvég, 2008/47, 113–150, 113, 116.

az abból is bőven részesedő csinosodás-távlattal. Az epochalizmus, az emberi jogi érvelés, a civilizáltság igénylése, az általa idézett „míveltebb század szelíd szelleme” kifejezés is egytől egyig inkább a csinosodás alakzata, mely szemben áll az elavulttal, barbárral, feudálissal.¹³⁶

Takáts József utóbb úgy revideálta saját álláspontját, hogy a csinosodás és a republikanizmus politikai nyelveit már nem opponáló ellennyelveknek tartja, hanem csupán eltérő nyelvi kereteknek, amelyek ugyan másféle kijelentéseket tesznek lehetővé, ám megengedik a mindenkori másik politikai nyelvbe való átjárást is.¹³⁷ Ezzel összhangban a 18–19. század fordulóján született szövegeknek a csinosodás szótárát (is) használó szerzői intencióját abban ragadja meg, hogy azok nem felváltani, hanem korrigálni, kiegészíteni, esetleg újraalapozni kívánták a politikai beszéd republikánus szótárát.¹³⁸ Ennek kapcsán a *Magyar néző* című írást elemzi, s megállapítja, hogy benne Bessenyei a csinosodás fogalmai nélkül bár, de a „vadságból szelídségbe” sémáját állítja szembe a harcias republikánus érveléssel, arra a következtetésre jutva, hogy a szelídülés, a műveltség új társadalma összeegyeztethető a vitéség hagyományos, republikánus erényfelfogásával, melyben a műveltség szelídítő ereje teszi elviselhetővé, emberiesebbé az így átalakított erényt.

Szécsényi Endre elemzései nyomán tudható, hogy még Shaftesbury eszmefuttatásaiban is akad republikánus gondolat, sőt a klasszikus republikanizmushoz olykor igen közel áll csiszoltságfelfogása.¹³⁹ Arra is figyelmeztet, hogy a politeness-diskurzus egyik központi fogalma, a *manner* a republikanizmus konzervatív világlátásában is központi szerepet játszik¹⁴⁰ – vagyis van itt bőven keveredés. Csakhogy jelentékeny különbségek is, hiszen a republikánus-diskurzus a *mannert* nem modernizálni, hanem konzerválni kívánja, a szokások megújítása helyett a szokások megőrzésének szándékától hajtva.¹⁴¹ Nem vitás, hogy a fogalmi kontextualizálás interferenciái állandó rendszerzajként jelentkeznek e nyelvek elhatárolási kísérleteiben, aminek végén mindig ugyanaz a belátás körvonalazódik, miszerint nem csupán a szövegművek szólamai, frázisai, diszkurzívái, de még a fogalomhasználat szintjén sincsenek vegytiszta megvalósulások. Mindazonáltal talán furfangosabb a narrátor az előbbi Bessenyei-példában (is), mint gondolnánk.

A Takáts által kiemelt szövegjelenséghez kapcsolható Bessenyeinek *A' Filozófus* című színjátéka elé helyezett, a „nemes magyar ifjúsághoz” írt ajánlólevele, melyben saját nemességfelfogásának propagálásával szembesülhetünk. Az egyébiránt jóval mélyebb gyökerekre is visszavezethető kétosztatóság¹⁴² fényében Bessenyei már nem a kard (kvázi-republikánus), hanem a penna (kvázi-csinosodott) nemességében, a *vera nobilitas* eszményében hisz. Ezt így fejezi ki az ajánlólevél első felében: „igye-

136 *Uo.*, 122, 123.

137 TAKÁTS, *A csinosodás politikai nyelve*, i. m., 150.

138 *Uo.*, 159.

139 SZÉCSÉNYI, *Szépség és szabadság*, i. m., 28.

140 SZÉCSÉNYI Endre, *Társiasság és tekintély: Esztétikai politika a 18. századi Angliában*, Bp., Osiris, 2002, 88–89.

141 A problémát összegzi: DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, i. m., 92.

142 *Vö. Uo.*, 206–207.

kezzünk valósággal nemesek lenni. Higgyétek el nékem, hogy nincsen e világon egy ifjú részről dicsőségesebb dolog, mint ha az nemes erkölcsökkel és arany elmével bír [...] Légyetek, ti férjfiak, nyájások, nemesek és igazak. Ismerem szíveteket, tudom, minden jóra hajlandók és alkalmasok vagytok”.¹⁴³ A nemesség tehát valójában nem az, ami *van*, hanem amit el kell *érni*: arany elme (műveltség), nyájasság (udvariasság) és igazság (erkölcsösség). Ehhez képest a közvetlen folytatásban ezt olvashatjuk: „Adjatok új életet és dicsőséget magyar hazátoknak, melyért érdemes s dicső emlékezetű eleitek annyi nemes vért ontottak, és amely haza a ti véreteknek érte való feláldoztatását is érdemli. Ah! halhatatlan Hunyadiak, szerencsés azon magyar ifjú, ki életét azon földnek oltalmazásáért feláldozhatja, melyben a ti hamvaitok nyugosznak!”¹⁴⁴ Az intim, familiáris hangvétel patetikus dagályba csap, a nemesség az utóbbi szekvenciában már az ősi eredet-logika uralta vér nemessége, és az önfeláldozó hazaszeretetet dicső konzervatív erénye kerül piedesztálra.

Az idézett sorokat lehet olvasni logikai mellérendelésként is, vagyis úgy, hogy itt a kétféle elgondolás egyeztetése, sőt magától értetődő összekapcsolása történik meg. Ám egy másik lehetséges olvasat szerint Bessenyei az első esetben buzdít, retorikai *suasiót* alkalmaz, a másodikban viszont ironizálva *vituperál*. Ebben az értelmezésben nem történik meg a szövegben a kétféle felfogás összehangolása; két eltérő kontextussal találkozunk. Az egyik a penna nemességének új felfogása, a másik a kard régi nemességéé. Két prototipikus nemesség-felfogás áll tehát egymással szemben, kétféle „nemes ifjúhoz” szól a szónok egyazon bekezdésben. Az egyik személyes hangvételű modernizációs programnak, a másik elavult szlogennek számít, az irónián túl talán cenzurális ügyeskedésnek, a kötelező lecke topikus felmondásának, a *captatio benevolentiae* propagandisztikus célú ösztönzésének, szabad függő beszéd formájában. Az a típusú harmonizáció, amelyről Takáts beszél, mindenestre ekkor nemigen valósul meg, de az általa felhozott példában sem biztos, már csak azért sem, mert lényegét tekintve ezek a nemesség- és erényfelfogások kontrasztív elképzelések. Eleve adott erényképzete ugyanakkor a politeness-gyökerű magyar szólamoknak is van, melyről már bőven szó esett e lapokon is. Mindazonáltal ehhez képest a Magyarországon jóval bevettebb republikánus–konzervatív erényfogalom még megkerülhetetlen. Bessenyei felidéz valamit, hogy másról beszélhessen. Nem egyeztet, hanem túllép. Mindezek folyományaként úgy gondoljuk, Takáts régebbi koncepciójának még mindig legalább akkora érvénye lehet, mint módosított változatának – nevezetesen, hogy a csinosodás-beszéd mégiscsak a republikánus szótár alternatívája, nem pedig újraalkotása.¹⁴⁵ Persze csak akkor, ha tényleg e kettő szembenállásáról van szó, mert még az sem biztos, hogy itt valóban a „csinosodás politikai nyelve” a republikánus módozat kihívója, mint inkább egyfajta speciális aufklérista beszédmód.

143 BESSENYEI György, *A' Filozófus* = BESSENYEI György *Válogatott Művei*, i. m., 211–284, 213.

144 *Uo.*, 214.

145 Vö. a következő Aurora-idézettel: „Egyedül mi maradjunk e hátra? Barátim, az idők változtak. Már mi is valahára tanulni kezdjük tollainkat is forgatni, mint hajdan fegyvereinket, 's ha ti, szeretett hazámiai, könyörületlen társasági szabályaitokban megátalkodtok, ezután drága pénzen fizettetjük-meg veletek azt, mit eddig ingyen sem akartatok hallani.” (A37, 46.)

Velkey Ferenc bevallása szerint a „politikai nyelv” terminusa helyett szívesebben használná a „politikai beszéd mód” kifejezést, mert kérdéses, lehet-e bízni abban, hogy valamiféle nyelvértékű koherencia tényleg uralja a jelöleteket. Mint finoman utal rá, félő, hogy a vizsgálódások során túl sok ilyen múltbéli nyelv született és születik még.¹⁴⁶ Jogos aggodalma a csinosodás „nyelvének” tekintetében kiváltképp indokolt. Szépségfelfogásában, államfelfogásában, emberfelfogásában, a kereskedelmet, műveltséget, udvariasságot tárgyazó szerteágazó szólamaiban ugyanis kérdéses, hogy koherens nyelviségről beszélhetünk-e, vagy pedig – egységes ideologikuma ellenére is – csupán egy lazán összetartozó tematikus és motivikus háló mindig valamiféleképpen megvalósulásáról. Kérdéses, hogy mindig csinosodás van-e ott, ahol az iskola, a baráti társalkodás, a haladás, a jómodor vagy éppen a kereskedelem szükségességéről beszélnek az iratok, különösen annak fényében, hogy a 19. század elején a ’csinosodás’ gyakorlatilag a ’kultúra’ szinonimája volt.¹⁴⁷ A válaszról már előzetesen elméltünk, s most sem tudunk pontosabbak lenni. Az előbbieken megidézett kutatók által górcső alá vett, illetve az általunk felvonultatott szövegrészletek közös mátrixa a maga hatalmas konglomerátum-jellegével mindenesetre felmutatja a dilemma összetettségét, ha az identifikálható, jól felismerhető közös stílust, tónust, szótárat, diszkurzivitást, tematizációt, érvvezetést, kulcsfogalmakat, téziseket és következtetéseket talán nem is – hogy pedig mindez nyelv-e vagy sem, az tudományos metaforizáció függvénye is.¹⁴⁸

Velkey azt is mondja, hogy a politikai nyelvek rendszeres feltérképezéséhez a másod- és harmadvonalbeli politikai nyelvhasználók szövegeinek elemzése nyújthat támpontokat, hiszen ott mutatkozhat meg, hogy valóban megtartja-e a „politikai nyelv” minimális koherenciáját.¹⁴⁹ Csak remélhetjük, hogy sikerült felmutatni a különféle direkt publikációkban, illetve az áttételesebb, vulgarizáltabb változatokban, a másodlagosabb-harmadlagosabb szépirodalmi artikulációkban a *minimális* koherenciát.

Összefoglaló

A tanulmány célja a magyarországi csinosodás-diskurzus eddig kevésbé reflektált összefüggéseinek hangsúlyozása, amelyek háttérét adják a különféle 18. század végi, 19. század eleji magyarországi csiszoltság-szövegnyomoknak, illetve a 19. század első felében kiemelkedően jelentős *Aurora* című költői zsebkönyvsorozat számos részletének. Mindez annak a szövegeközi vizsgálódásnak a teljesebbé tételét is jelenti, amely a vonatkozó hazai kutatásokban már jócskán elkezdődött, és jelenleg is tart. E munka ezekhez a szakmai folyamatokhoz is hozzá kíván tehát szólni szemelvények-

146 VELKEY, *i. m.*, 250.

147 LABÁDI Gergely, *Kísérletek a kulturáról: Verseghy és a modern kultúra fogalom kialakulása a 18–19. század fordulóján = Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. AMBRUS Judit et al., Bp., rec.iti, 2009, 57–65.

148 Vö. FAZAKAS Gergely Tamás, *Előszó = „Politica philosophiai okoskodás”, i. m.*, 9–21, 13.

149 VELKEY, *i. m.*, 252.

kel bőven tarkított megoldásaival, a csinosodás „kis magyar szöveggyűjteményének” egyik fejezetét is nyújtva. A tanulmány kezdetben a vonatkozó európai alapviszonyokkal foglalkozik, majd nagy mintájú internetes szövegbázisok tartalomelemzésével néz utána, miféle együttjárások, kölcsönhatások fedezhetők fel a különféle korabeli magyar nyelvű csinosodás-szövegekben. A konklúziók levonása a saját eredmények, illetve a szakirodalmi álláspontok ütköztetése révén megy végbe, érintve az adott diskurzus magyarországi határainak, teljesítőképességének kérdéseit is.

**Traces of polish in the publications of the Classicist period
(Particularly in the Aurora. Hazai Almanach pocket-books)**

The purpose of this essay is to emphasise previously less discussed connections within the discourse of csinosodás (in the sense of “beautification”), which are not only important backgrounds for the textual traces of polish from the late eighteenth and early nineteenth century, but also shed light on numerous details concerning Aurora, an exceptionally important pocket-book poetry series from the first half of the nineteenth century. This is also an expansion of the related intertextual inquiry in Hungarian research which has been going on for some time and still continues. The current paper, then, also intends to contribute to these expert activities with its array of quotations, comprising a chapter in the “short anthology” of beautification. The essay first explores the related European conditions, and then performs a large-scale content analysis in internet-based textual databases, exploring constellations and correlations in Hungarian texts on beautification. The conclusion is based on a comparison between my results and previous critical opinions, touching upon the limits and capacities of the given discourse in Hungary.

Macskási Árpád

Mikszáth körül a mező

Ideológiai csatározások Mikszáth körül a felépülő irodalmi mezőben

2. rész

Az Ignotus-éra politikusi vádja (1900–1908)

Irodalomszociológiai tanulmányom az 1890 utáni két évtizedben hirtelen élessé váló esztétikai és ideológiai összeütközéseket tanulmányozza a korszak egyik kulcsfigurája, az elismert, de a konzervatív és modernista kritika által egyaránt „könnyűnek” talált Mikszáth Kálmán körül.

Dolgozatom első részében áttekintettem a Gyulai Pál vezette akadémiai kritika nemzetpedagógiai megalapozottságú ideológiai és (realista ízű) esztétikai kifogásait Mikszáth Kálmán művészetével kapcsolatban. Az Akadémia változatlanul komolyságot, analízist, okszerűséget vár el a prózától, különösen történelmi témákban. Helyette Mikszáthnál ötletek vezette szerkesztést, a lélektaniség hiányát és indokolatlan mennyiségű derűt tapasztalnak, és mindennek bűnös elegyét rendre az operett jelzőjével illetik – az operettével, ami olvasatukban a sikerorientáltságot, a mélység hiányát, a kellemességet, a piacnak való behódolást jelenti.

Mindez igen érdekes, ugyanis az operettvád a „siker bukás, a bukás siker” koncepciójának meglétét igazolja, ami nem öröktől fogva létező kritikai koncepció (a reformkorban nem is képzelhető el), hanem kimondottan a kiépülő irodalmi mezőben megszülető gondolat. Pusztán az operettvád jelenlétével az (eddig még nem vázolt struktúrájú) irodalmi mezőben már egyből két mezőpozíciót vázolhatunk fel. Az Akadémia a mezőn belül a HATALOM címkéjét kaphatja, hiszen indoktrinációs (befolyásolási) potenciálja jelentős: működik a megvesztegető pályadíjak révén, és működik az egyetemen és a közoktatáson keresztül is. E HATALOM perspektívájából Mikszáth mint szórakoztató szerző tűnik föl, aki a PIAC címkéje alá sorolható be, hiszen újságíró, kiadói munkatárs, profitorientált vállalkozó. Bizonyosan így van ez? És ha még így is lenne, akkor is kérdéses, hogy Mikszáthot mint PIACból élő szerzőt miért támadják mások, miért támadja őt szintén a PIACból élő újságírók (modernista kritikusok) egy csoportja, Ignotus vezetésével. Lehetséges, hogy a helyzet bonyolultabb?

Az irodalmi mező struktúrája (a párizsi modell)

Tanulmányomnak ezen a pontján Pierre Bourdieu elméletét kell összefoglalni, az irodalmi mező létrejöttének sematikus elvét vázolva, de kitérve az irodalmi mező aktorainak osztályaira, különös tekintettel a bohémvilágra, ugyanis a francia és a magyar irodalmi mező eltérő struktúrája éppen a bohémvilág kapcsán tárható fel.

Pierre Bourdieu azt a folyamatot írja le, ahogyan a 19. századi Franciaországban az irodalom fogyasztási cikké változásával párhuzamosan létrejön az irodalmi mező, és a mező formálódása során a korábbi eltartókkal, a hivatalos, udvari, mecénási ízlést kiszolgáló klikkel szemben olyan irodalmi klikk születik, amely önálló esztétikával bír.¹ Ennek az újító esztétikának a lényege az érdek nélküliség és a művészet függetlenségébe vetett hit. (Ők a bohémek.)

Bourdieu gondolatmenete szerint a 19. században megsokasodó, és irodalomból megélni kívánó vidéki fiatalok Párizsba áramlása hozza létre az irodalmi mezőt a ma ismert formájában,² amely nagyon gyorsan kiépül a maga sajátos jutalmazó és büntető intézményeivel. Azért is jöhet létre a modern értelemben vett irodalmi mező, mert az úgazdagok – kulturális presztízs, azaz szimbolikus tőke híján – új befektetési területként (piacként) ismerik föl az irodalmat, és ezek a kultúrát nélkülöző hatalmasok kimondottan keresik az irodalmárok társaságát. Bourdieu itt kissé az összeesküvés-elmélet határára ér, mikor azt állítja, hogy a parventük (vállalkozók) és a felfelé törekvő irodalmár rétegek találkozása nagyon sajátos, és ebben a találkozásban a felkapaszkodottak (vállalkozók) a finom befolyásolás eszközeivel rákényszerítik saját nézetrendszerüket az irodalmárokra. Sikeres csakis az lesz, aki kiszolgálja a szalontartók, a díjosztók, az iparlovag színházi vállalkozók és folyóirat-tulajdonosok sajátos tetszését. Bourdieu szerint a századközépi Párizsban az állam, a sajtó, a színházi világ (de főként a sajtó) olyan kegyeket oszt, és úgy képes felemelni vagy letaszítani írókat, mint korábban még soha. Aki behódol, sikeres lesz.

A HATALOMnak, másfelől a PIACnak behódoló művészekkel szemben érzett undor különít el az irodalmi mezőn belül egy különös réteget, a BOHÉMvilágot, amelynek tagjai mintegy kivonulnak az iparszerű irodalmi megélhetés piacáról, és új merészségeket, új életformákat, életművészetet hoznak a be nem tagozódásról. Ennek a párizsi bohémvilágnak az alosztályát alkotják a polgári és bohém világ határán álló formaművészek (Baudelaire, Flaubert), valamint egy társadalomjobbítással kísérletező aktivista csoport. De a párizsi művészet e hármas csoportja, a BOHÉMek, a FORMAMŰVÉSZek és az TÁRSADALOMJOBBÍTÓ AKTIVISTÁK maguk sem egységesek, a formaművészek az aktivisták moralizáló hajlamait éppúgy képmutatásnak tartják, mint ahogyan az állam (HATALOM), a sajtó / színházi világ (PIAC) által futtatott művészek császári vagy polgári moralizálását.

Bourdieu gondolatmenetének van egy nagyszerű támogatója, az *Érzelmek iskolája* szövege, amely bizonyos értelemben nem más, mint az irodalmi mezőn belüli küzdelmek legpontosabb illusztrációja.

1 BOURDIEU, Pierre, *i. m.*, 67–160.

2 Uo., 75–89.

*

Az 1850 körüli párizsi modellt Bourdieu gondolatmenete alapján így ábrázoljuk:

HATALOM	PIAC	TÁRSADALMI IGAZSÁGOSSÁG	BOHÉMEK	FORMA-MŰVÉSZEK
császári hatalom	vállalkozók	társadalmi agitátorok	kivonulók	bezárkózók
császári művészet	polgári művészet	társadalmi művészet	művészetként felfogott életmód (lázaság)	művészetnek áldozott élet
irodalmi szalonok	sajtó, színházak	gyűlések	kocsmák	otthon
historizáló művészet	tárcák, bohózatok, szenzációk			
állami díjakkal korrumpál	kellemesség	igazság-mánia	művészet önelvűsége	
	hízelgés a polgári olvasóközönségnek	hízelgés az élcsapatnak	sikerszemlélet megvetése (a siker bukás)	
		polgári társadalom megvetése		
	moralizál	moralizál		
	alapjaiban hazug	alapjaiban hazug		
	tulajdonosi szemlélet	aktivista szemlélet		
hatalom-orientáció	siker-orientáció	forradalom-orientáció	apolitikus	ideológia-tagadó
frázisok	frázisok	frázisok		

A magyar irodalmi mező létrejötte és struktúrája 1867 után

E fontos elvi kitérő után térjünk rá arra, hogy mindez miként fest Magyarországon pár évtizeddel később, a dualizmus kezdő éveiben. Van-e császári (hatalmi), polgári (piaci), bohém, formaművész és aktivista aktori csoport?

Elsőként az tűnhet föl, hogy a császári hatalom – Bécsben székelvén – magyar kulturális belügyekbe nem avatkozik be.³ Jelentős eltérés a francia helyzethez képest. Politikai hagyományunkból következik továbbá, hogy a jogfolytonosság megszakadásával kell számolnunk 1849 és 1867 között. Az 1848 és 1867 közötti választás kérdése önmagában is kettéosztja a magyar társadalmat, benne az írói világot. Olyasfajta apolitikusságról, mint amilyent Flaubert képviselt Franciaországban, nem is lehet szó, a művészek többsége politikai ügyekben állást foglal.

Párizsi értelemben vett, életét életművészetként felfogó bohémvilágról pedig csak nagyon áttételesen beszélhetünk. Nem azért, mert nincsenek nyomorgó írók (a Kávéforrás-klikk a kiegyezés előtt éppúgy nagy nyomorban élt, mint jó tíz évvel később Mikszáth maga is). Vannak nyomorgó írók. Átmenetileg nyomorgó írók, hiszen többségük 1867 után megtalálta a maga számítását a sajtóban, a színházi világban, az adminisztrációban, az országgyűlésben. De hiába él a még be nem futott, új irodalmi

³ Leszámítva a cenzúrát.

generáció átmenetileg nyomorban, a bohémvilág és a polgári világ elkülönülése egyáltalán nem olyan éles, mint Párizsban. Ennek főként az az oka, hogy az íróknak az az ellenszenve, melyet a polgári világgal szemben – annak birtoklási, gyarapodási és kereskedelmi szemlélete miatt – érez (mely az irodalmi mező franciaországi kialakulásában olyan fontos szerepet vitt), ez a katalizátorszerű undor – polgári tradíciók nem lévén – ki sem alakulhatott Pest-Budán. Pest-Budán nincsen olyan (balzaci művekben koncipiált, de minden bizonnyal előzetesen is létező) polgári típusú felhalmozási, birtoklási hagyomány, amelyre méltó reakció lenne a polgári értékek, a filisztervilág művészek általi, rendszerszintű megvetése.

További különbség a Bourdieu vázolta párizsi modell és magyar verziója között, hogy az irodalommal kapcsolatban – egyelőre – nagyon is komoly morális elvárások léteznek: az a Gyulai Pál által képviselt elmélet, mely az irodalomnak nemzetmentő funkciót tulajdonít, nem légius térben keletkezett, és nem is hatástalan;⁴ a Gyulai-nál egy generációval fiatalabb írók is számot vetettek a Bach-korszak tapasztalatával,⁵ beleértve még az olyan nonkonformista alkotókat is, mint Mikszáth, aki a maga áttételes, kettős látószögű, félig fiktív módján mégis közösséget vállal a Gyulai-féle világnézettel:

[Abból a tapasztalatból kiindulva, hogy az olvasóközönséget nem érdekli a könyv, ha kiderül, hogy magyar író munkája] „Mindezekből pedig milyen keserű tanulságokat hozna ki más ember. Még jobban kibontaná a kérdést, széles mederben tárgyalná, kihozna belőle annyi gravament, hogy a hátunk borzongana bele, elmondaná, hogy *mije a magyarnak az irodalma (ügyszólván az életereje)*, felsóhajtana, hogy bezzeg az ötvenes években a nagyító szemével nézte íróit a közönség. [...] Hanem én jó ember vagyok, és nem untatom a közönséget tovább, és ami pedig azt illeti, hogy mi a mentő arkánium, erre azt felelem: semmi.”⁶ (Kiemelés tőlem – M. Á.)

1867 körül tehát a császári szalonok nem léteznek, a bohémek nem különülnek el a polgárságtól, az irodalom nemzeti funkciójában a most induló generáció is hisz még. Az irodalmi mező korai magyar struktúrája így számos okból nem feleltethető meg a párizsi modellnek: nincs olyan *öt tényező*s aktorcsoport az irodalmi mezőben, mint Párizsban – nincs elkülönült és egymás iránt neheztelést érző császári művé-

4 Még az irodalmi Deák-párt (tehát Gyulaiék) heves ellenzékének számító Vajda János sem vonja kétségbe a koncepciót, sőt a Szana Tamás vezette, a Budapesti Szemlével (tehát Gyulaiékkal) szembehelyezkedő *Figyelő* folyóirat (1871–1875) sem véletlenül ítélte el induló programcikkében a begyűrűző, pusztán szórakozásra berendezkedő könnyű irodalmat, mely a nemzetépítési munka feladata helyett a megnövekvő olvasóközönség körében leartható profitra koncentrál. SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratív szerepe a magyar irodalmi kánon kialakulásában Világos után*, Bp., 2005, Universitas, 309-324.

5 Az 1870 körül induló generációról van szó. A két generációval fiatalabbak, az 1890 körül indulók számára Gyulai nemzetmentő irodalomszemlélete jobbra értelmezhetetlen, hiszen számukra Világos és a Bach-korszak tapasztalata, amely kitermelte Gyulai elméletét, mindössze halvány legenda.

6 MIKSZÁTH Kálmán, *Egy kis vidám locsogás az olvasóközönségről és egyébről*. [Almanach-előszó, 1903.] = MIKSZÁTH Kálmán *Művei* 15., Bp., Helikon, 1970, 789.

szet, polgári művészet, bohém művészet, formaművészet és különösen nincs aktivista, társadalomjobbítással foglalkozó, aktivista művészet. (Ez utóbbi aktivista pozíció az irodalmi mező 1900 utáni állapotában jelenik meg.) Ha mindez nincs, milyen aktorokkal számolhatunk az 1867 után formálódni kezdő magyar irodalmi mezőben?

Itthon is létezik nagy tekintélyű hatalom, a Kisfaludy Társaság, élén a vidékről érkezett Gyulai Pállal, koncepciója közepén az eszményítő realizmus kánonjával, melyet az elbukott forradalommal való nehéz számvetés során alkottak meg. A Társasággal szimbiózisban élő Akadémia itthon is komoly hatalom, amely – miként 1848 előtt, úgy 1867 után is – sokszor hirdet meg pályázatokat. A témaválasztásban jól látszik a hivatalos, szentesített közízlés, mely Gyulai idején (1867–1900) nemzeti önismeretben érdekelt; a történelem és a jelen problémáinak megemelt nyelven, ok-sági összefüggéseket feltáró tükröztetését kívánja. Folyóiratok is vannak szép számmal, melyek tárcaelbeszéléseket közölve kereskedelmi sikerre törnek,⁷ ám a befolyásosabb lapok szerkesztői, sőt alapítói írók. 1867 előtt a magyar lapok szerkesztője Nagy Ignác, Arany János, Kemény Zsigmond, Gyulai Pál, Jókai Mór. A francia esethez képest mindenképpen feltűnő a vállalkozói réteg hiánya – legalábbis a címlapon, és legalábbis az 1880-as évekig. Irodalmi szalonok helyett asztaltársaságokról beszélhetünk.

Ha a francia állami (császári) művészetnek megfelelőt keresünk, az lehetne éppen az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság, hiszen korábbi betiltott státusza után hatalmi pozícióba kerülve az „állami” díjakat a Társaság adja, és kapcsolatrendszerén keresztül komoly befolyása van, főként a közoktatásra gyakorolt hatása révén.

Polgári művészetnek (PIACnak) a polgári sajtót nevezhetnénk, bár éppenséggel egyelőre írói és nem vállalkozói irányítás alatt áll.⁸

A BOHÉMvilág képviselőinek a fellépő új írói generációkat tekinthetjük.

Modellértékű bohém társaság 1865 körül a Kávéforrás-klikk, Rákosi Jenő vezérletével; ez a társulat az újromantikus dráma és az operett körében ténykedik. Nem lebecsülendő tény, hogy a bohémvilágban élő Rákosi Jenő pályázza meg a Népszínház igazgatói székét, és sikerre is viszi ezt a szórakoztató intézményt, egykori elvbárátaival együtt. Nem lebecsülendő továbbá, hogy ez a bohémvilági irodalmi klikk politikailag elkötelezett, éppenséggel Deák-párti, de Rákosi Jenő *Emlékezéseiből* kiderül, hogy a kiegyezés környékén Tisza Kálmán-párti bohémtanyák is működtek Pest-Budán.⁹ Mindebből annyi a tanulság, hogy a magyar bohémvilág, talán a Petőfi-féle Pílva-legendá miatt, egyáltalán nem apolitikus, továbbá a magyar bohémvilág tagjai ambiciózus fiatalemberek: a siker, az érvényesülés elől egyáltalán nem zárkoznak el.

7 A tárcaelbeszélések csak később, nem az írói, hanem a vállalkozói sajtó korában uralják el a hírlapokat. Erre a legjobb bizonyíték, hogy Gyulai Pál csak 1895-ben és 1898-ban szentel emlékbeszédet a kérdésnek (lásd a 18. jegyzetet).

8 Az írói és a vállalkozói vezetés alatt álló sajtó alapvető különbségeiről érzékletesen számol be Mikszáth, összehasonlítva a nemzet előtt álló feladatokat tanulmányokban kifejtő, írók vezette, 1867 előtti ÉS a napi híreket szállító, professzionális és piacorientált, 1880 utáni vállalkozói sajtót (MKÖM 19, 7, 40–41.; M. K. *Művei* 15, i. m., 792–793), rokonszenvével az előbbit tüntetve ki, még ha el is ismeri, ő maga az utóbbiban vesz részt.

9 RÁKOSI Jenő, *Emlékezések*, Vasszilvágy, Magyar Nyugat, 2009, 127.

A vidékről érkező fiatalok drámaírók, novellisták, legrosszabb esetben újságírók lennének a befejezett vagy befejezetlen patvarista évek után, de némelyikből miniszteri szárnysegéd, esetleg országgyűlési képviselő lesz.¹⁰

Ez lenne tehát a magyar irodalmi mező 1867 utáni kialakulásának nagyon egyszerűsített vázlata. De vajon van-e olyan szövegünk, amely az *Érzelmek iskolájához* hasonlóan sűrű leírása az irodalmi mező kialakulásának?

Erre kettős válaszunk van. Bizonyos értelemben Rákosi Jenő *Emlékezései* és Mikszáth Kálmán *Jókai Mór élete és kora* pontos leírását adja a kritikus időszaknak. De ezek a fikcionáltságnak más típusát adják, adat-súlyosságuk miatt klasszikus regényeknek nem nevezhetjük őket.

A valódi válasz: nem igazán íródik olyan regény magyar közegben, amely jól illusztrálná a magyar irodalmi mezőt a maga teljességében, életpályákkal, benne különféle felkínált érvényesülési lehetőségekkel, sokféle ambícióval bíró alakokkal és a hatalom kísértésével. Irodalmi csatározásokról (vagy egyáltalán: egymás mellé állított irodalmi életpályamodellekről) nem írnak regényt, mégpedig azért nem, mert a magyar irodalmi mező a maga 1867 utáni állapotában nem olyan strukturált, mint a párizsi, hanem még sokkal inkább az alapítás idejét éli. Később persze hasonlítani kezd a párizsira, azaz komoly világnézeti különbségekkel tagolt, egymással kíméletlen vitákba kezdő frakciók irodalmi mezőjévé alakul.¹¹ Teljes glóriájában 1900 után szemlélhetjük meg, ha önálló regényben nem is, de szórt szövegekben igen. Ha a mező konfliktusait kutatjuk, Mikszáth *Almanach*-előszavai remek támpontot adnak (hiszen egymás ellen játssza ki az előző évi népies és szecessziós prózatermést),¹² szintén remek források Gyulai Pál emlékbeszédei, a Gyulai vezette Kisfaludy-Társaság évi ünnepélyes üléseinek nyitóbeszédei, illetve az erre érkező, megtorló jellegű sajtóreakciók *A Hét* című folyóiratban,¹³ valamint a Beöthy Zsolt–Ignotus-, az Ignotus–Mikszáth-sajtóüzengetések. Kísérreljük meg rekonstruálni a csatamező megte-remtődésének folyamatát!

A strukturált magyar irodalmi mező kialakulása 1900 körül

Főként generációs és mezőn belüli okok alakítják át az 1867 körül még barátságosnak tekinthető (egységes világnézetű),¹⁴ alulstrukturált irodalmi mezőt harci tereppé.

¹⁰ *Uo.*, 147–149.

¹¹ A folyamatról Schöpflin Aladár, Horváth János és Farkas Gyula ad érzékletes leírást: SCHÖPFLIN Aladár, *Az irodalom kettéválásának kezdete; A kilencvenes évek irodalma; A világnézeti bomlás; A Nyugat indulása = Uő., A magyar irodalom története a XX. században*, Bp., Nyugat, 1937, 8–155; HORVÁTH János, *Aranytól Adyig; Forradalom után; Ignotus, a magyarság és a népiesség = Uő. Irodalomtörténeti és kritikai munkái V.*, Bp., Osiris, 2009, 406–429; 362–379; 384–405; FARKAS Gyula, *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban*, Máriabesnyő, Attraktor, 2015.

¹² MIKSZÁTH Kálmán, *Anonymus levele és az én rövid válaszem [Almanach-előszó, 1901]* = M. K. *Művei 15.*, 774–777; *Uő., Almanach-előszó 1904.* = *Uo.*, 793–794.

¹³ Ennek az épületes célnak minden év 7. számát szenteli az urbánus folyóirat. A legemlékezetesebb ünnepi beszédek a Beöthy Zsolt-féle 1901-es beszéd (Ignotus kritizálja *Irodalmi agrárizmus* címmel) a Berzeviczy Albert-féle 1904-es (Ignotus kritizálja *Hazafiság és irodalom* címmel) és a Beöthy Zsolt-féle 1907-es (Karakán kritizálja *A régi nóta* címmel).

¹⁴ SCHÖPFLIN, *i. m.*, 8–40.

Egészen természetes, hogy eltérő generációkat más problémák foglalkoztatnak, és más karrierpozíciók állnak nyitva előttük. Gyulai Pál sokat megélt körét a nemzet önismeretének kérdése foglalkoztatja, az irodalom funkciója, ám ez a gondolkör, amely 1849 cezurájának élményéből táplálkozik, az 1847-ben született Mikszáthra pusztán életkora miatt nem gyakorolhat akkora hatást. A vidékről jött értelmiség Gyulai után következő generációjának tagjaként Mikszáth bizonyos pozíciókat már nem foglalhat el, ő nem tartozik bele az irodalmi intézményrendszer felső részébe, az akadémista, kislelkes, esszéíró és egyetem tanító belső körbe. A Gyulai-féle kör egyébként is vezetője irányítása alatt áll. Gyulai a maga sajátos habitusa miatt csak generációs társait és elvbarátait hívja maga mellé, és emlékbeszédeiben hézagmentesen és sokszor végigvezetett koncepciójának, saját diszkurzusának (az irodalom nemzetmentő funkciójának) hatása alá kerül,¹⁵ barátait, kapcsolatrendszerét saját, hasonló időket megélt generációjából választja, kapcsolatrendszere tagjainak alapélménye a szabadságharcnak és elbukásának tapasztalata, a hosszú könyvek és hosszú tanulmányok éjszakába nyúló olvasása – Budapest modern tapasztalata viszont idegen marad tőlük, ahogyan a politika, a napi vagy heti újságírás robotja is.

Ha a nagyvárosi élet tapasztalatát generációs tapasztalatnak vesszük, Gyulai Pál még a márciusi ifjak lelkes, ám mégis kisvárosi Pest-Budájára érkezett. Mikszáth, szintén vidékiként, 1848 valódi tapasztalata nélkül, de egy növekvő, számos napilappal bíró Pestre, amelyben az Akadémia, Arany János, a Kisfaludy-Társaság, az egyetemi oktatás és a nívós esszéírói elérhetősége zárt lehetőségnek bizonyult. Más a kapcsolatrendszere, más az élettapasztalata, mások a nyitva álló pozíciók Pestre érkezése idején – és akárcsak generációs társának, Rákosi Jenőnek, Mikszáthnak is az újságírói pálya a kézenfekvő folytatás a félbehagyott jogász stúdiumok után. A vidéki fiatalok *második* generációjának tagjaként Mikszáth néhány évig a nélkülözést választja. Természetes módon válik újságíróvá, újságírói kapcsolatrendszere, közéleti érdeklődése miatt politikai barátokra tesz szert, országgyűlési karcolatai után képviselővé is válik.

Az 1890 körül induló új generációs kritikus Ignóus már nem vidékiként érkezik: pesti születésű, és egészen más tradíciókat hoz magával – Gyulaihoz hasonlóan 1848 előtti vagy Mikszáth-hoz hasonlóan 1867 előtti vidéki tradíciókat éppen nem. Nem foglalkoztatja sem az irodalom nemzetmentő funkciója, amely Gyulai Pálnak, sem a tradicionális és a modernizálódó élet egymást relativizáló konfliktusa, amely Mikszáth Kálmánnak adott bősz írnivalót. Az a Budapest, amelyben Ignóus kritikus pályája kibontakozik, a millenniumi idők előtti, alapítási lázban élő nagyváros, amelynek ugrásszerű fejlődése és asszimilatív hatása kétségtelen, és ebben a nagyvárosban az ő generációja számára különös helyzet állt elő. Az új generáció egyfelől az irodalmi intézményrendszer zártságával találkozott (a belső körbe kerüléshez a reformkor kezdete körüli születési év a zálogok egyike). Másfelől az újságírásból kibontakozó politikusi pálya is bezárult Ignóusék előtt (a bekerüléshez a kiegyezés

15 A gondolatot Toldy Ferenctől örökölte, legszebben Szemere Pál-emlékbeszédeiben vezeti végig, de az irodalom nemzetmentő és -nevelő hatásáról vallott elvei majdnem minden emlékbeszédeiben szerepelnek. GYULAI Pál, *Irodalmunk befolyása nemzeti fejlődésünkre* = GY. P., *Emlékbeszédek II.*, Bp., Franklin-Társulat, 1914, 230–242.

körül Pesten kellett volna megkezdeni a kapcsolatrendszer kialakítását). Ami nyitva áll Ignotus előtt: a kritikusi pálya, mégpedig nagyvárosi és modernista hangoltságai miatt a liberális irodalmi sajtó modern életérzéssel kísérletező orgánumban, Kiss József *A Hét* című folyóiratában. 1890 körülre az irodalmi mező megváltozik, Budapest is egészen más város, mint egy vagy két generációval korábban, az 1848 tapasztalatából kibontakozó, jó negyven évig élő egységes világnézet bomlásnak indul. A régi nyomdákat, kiadókat új, tőkés vállalkozások váltják fel,¹⁶ a sajtó óriási üzletté válik,¹⁷ a régi, hosszú, nagyívű és elemző tanulmányokat napihírek és szenzációk váltják föl, a napilap és a hetilap nem nélkülözheti sem a színházi sztárkultuszt szolgáló kritikát, sem a napi tárcafolytatást. Ez már az a sajtóvilág, amelyről Gyulai két elítélő emlékbeszédet is ír.¹⁸

Ignotus nemzedékének az az élmény jut osztályrészül, hogy az első generáció építette ki és működteti jelenleg is a hatalmi intézményrendszert: az Akadémiát, a Társaságokat, és az egyetemen keresztül a közoktatás is Gyulaiék (bűnös, mert avult) elveit terjeszti, a második generáció pedig politikai színekúrákban ül (Mikszáth). Ezekkel az írófejedelmekkel le kell számolni. Ignotusék generációja számára a függetlenség nem jelentheti az intézmények uralását (az a vének / szenilis hülyék / esztétikai idioták terepe), és a politikából való megélés úgyszintén botrányt jelent. Az új bohémek, Ignotusék generációja nem tekinti lehetségesnek a betagozódást a hatalomba. Persze, mint minden generáció, ők is uralomra törnek, és ha az előző generáció legtekintélyesebb tagjai képviselők, akkor a politikusság vádjával kell kezdeni a leszámolást.

16 Emich Gusztáv nyomdája Athenaeum néven alakul újjá 1868-ban, Heckenast nyomdája Franklin Társulat Rt. néven működik 1873-tól (1904-ben a Franklin felvásárolja Ráth Mór kiadóját is), kisebb vidéki vállalkozásból válik hatalmas céggé 1880-tól a Révai, 1867-től működik a Légrády Testvérek, 1885-től a Singer és Wolfner könyv- és lapkiadója (hozzájuk kötődik a *Pesti Hírlap*, az *Új Idők*).

17 Beszédes tény, hogy 1867-ben 80 hírlap és folyóirat jelent meg az országban, 1894-ben 735, köztük csak Budapesten 15 politikai napilap. BUZINKAY Géza, *A tömegsajtó felemelkedése. 1890–1918* = UŐ, KÓRAY György, *A magyar sajtó története I. A kezdetektől a fordulat évéig*, Bp., Ráció, 2005, 152–188.

18 Bár tárcaelbeszéléseket az újságok az 1850-es években is közöltek, az új típusú, lapokat uraló modern tárcaelbeszélések vívták ki Gyulai Pál igazi haragját. (GYULAI Pál, *Hírlapjainkról = Emlékbeszédek II.*, Bp., Franklin-Társulat, 1914, 323–334.; UŐ, *A tárcaelbeszélésekről = Uo.*, 347–356.) Nem csupán a kizárólag a modern életre koncentráló – kávéházi, parlamenti, törvényszéki, bűnügyi – tematikájuk miatt ítéli el őket, és nem is csak a kötelezően szatirizáló, tréfálgató narrátori attitűd miatt, hanem sokkal súlyosabb, szerkezeti okok miatt is.

Noha Gyulai elismeri a jelen témájának és a vidám előadásmód értékeit, de annak állandó erőltetése szerinte egyoldalúvá teszi az 1890-es évek írásait; és ami a legfőbb baj, a rövid terjedelem erőltetése miatt csak rajzok születnek, hosszabb terjedelmű művek nemigen: „egy pár jelenet az életből, melynek *előzményeit és következményeit* nem sejtethjük” (Uo., 330.). A legfőbb gond a *logikai kapcsolóelemek hiánya*, amelyek hiánya miatt a befogadó nemigen tanulhat az olvasottakból – ez a fajta irodalom csak szórakoztat, nem oktat, nem nevel, kauzális kapcsolóelemek híján *valóságot nem tükröz*: önmagának való, gyors sikernek való, szerkesztői tetszésnek való, az írók tehetségét pedig, mivel írásaik zömét hírlapokban közlik, megrontja.

Egy pengeváltás 1908-ban

Ignotus írja a Nyugat első évfolyamában:

„Hadi készülődések – Az Újság december 10-i számában Mikszáth Kálmán e címen figurázza ki – kedvesen, melegen és szemmel látható szeretettel – a most nálunk folyó, vagy lappangó vagy vajúdó írói mozgalmakat. Azzal a szeretettel, mellyel apák nézik a gyerekek, sőt nagyapák az unokák játékeit [...].

Ami pedig a nagyapai jóindulatot illeti, mi csak kedves és legömbölyített formája a lenézésnek vagy a közömbösségnek – való igaz, hogy művésznek semmi egyéb kötelessége nincs, mint szép dolgokat alkotni, s Mikszáth e kötelességnek aggódó lelkiismerettel felel meg. De az, hogy az írói és társadalmi pályán, mely egyebütt magáért művészetéért járt volna ki neki, nálunk a politika volt segítségére, ne tévessze meg őt [...] Az írói szabadságért, a közönség irodalmi neveléséért [!!!] s az írók gazdasági függetlenségéért kezdődő mozgolódásnak nem utolsó keserítője nálunk az, hogy azok az íróink, akik, mint a francia mondja, megérkeztek, sokban elől járnak az írók s az írások iránt való közömbösségben, nem sokat törődnek az irodalom ügyével s még kevesebbet az írókkal. Valaha nem így volt. Vörösmartynak, a nemzet ünnepelt költőjének nem derogált észrevennie a boldond és rongyos Petőfi Sándort, s lelkét kitenni a gyerekesember furcsa verseiért, melyek a legkomolyabb akadémikusok ítélete szerint ízléstelen és rosszhiszeműen összeábdált durvaságok voltak. Arany János nem féltette a magyar színpad nemzeti jellegét a Madách Goethe- és Byron-utánzatától s felforgató gondolataitól. Sőt Egressy Gábor sem féltette a magyar színpad nemzeti jellegét a kétszeresen idegen Hugo Károly százszorosan idegen Báró és Bankárjától. Ezek a férfiak s az ő ideik a magyarság ügyét a műveltség, a művészet, a nagyvilágba való szoros beletartozás ügyével tekintették egynek, s azt a magyart tekintették rossz magyarnak s nemzete árulójának, aki a világ, a tudomány, a demokrácia, a művészet s a nemzetköziség új megállapításaitól, új törekvéseitől, új formáitól és kitalálásaitól azzal akarta volna elzárni nemzetét, hogy ezek kártékony idegenségek s nem valók a magyarnak. A nemzeti jelleg uralmát abban látták, hogy a magyar mindenütt ott legyen, mindent a magáénak valljon, mindenre tartsa a jussát és semmitől ne ijedjen meg. Nem a politika szabott utat nekik, hanem ők nyitottak utat a politikának, s az ő neveltjeik voltak azok a Deák Ferencek és Andrassy Gyulák, akik a magyart visszaiktatták Európa nemzetei és vezérlő hatalmai közé. A magyar irodalomnak, a magyar gazdaságnak, a magyar politikának és nemzeti életnek aranykora bizonyít mellettük – az az aranykor, melynek romjain keseregve ülhet most Mikszáth Kálmán, a politikus.”¹⁹

Ebben a cikkben Ignotus egyszerre több vádat szegez Mikszáthnak. Egyfelől szemére hányja politikai kapcsolatait, azt sugallva, hogy Mikszáth írói beérkezése nem volt független kapcsolataitól. De a szövegben más vádak is megjelennek; a nemzetköziséget értéként emeli ki, és burkoltan arra céloz, hogy Mikszáth a nemzeti

19   IGNOTUS, *Hadi készülődések*, Nyugat, 1908/24., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00023/00489.htm>, letöltés dátuma: 2019. január 14.

hagyományba való bezárkózás stratégiáját választotta, sőt elzárná nemzetét minden új külföldi értéktől. De a legsúlyosabb vád az, hogy Mikszáth, miután politikai kapcsolataival sikeres írói pályát futott be, az elnyert pozíció birtokában lenézi az új generációt. Mi ingerelhette föl Ignótust ennyire?

Elsősorban Mikszáthnak az a kijelentése, amelyet pár héttel korábban egy újságírói körkérdésre tett. A körkérdés a „mostani felfokozott irodalmi forrongások” jelentőségét firtatta. Mikszáth, miután válaszában elismerte pár újabb költő tehetőségét, tagadta a forradalom létét. Van ugyan egy kis pezsgés, de ez nem nagyobb, mint a minden korban természetes generációk közti összetűzés. Mikszáth továbbá ezt nyilatkozta:

„Korántsem zárkózom el az elől, hogy az irodalomra féltékenyen kell őrködni. Hiszen nincs is egyebünk, amivel a világ elé állhatnánk. [...] Az irodalmunk az utolsó jó ruhadarab, amit még le nem vetettünk, és ami még el nem rongyolódott. Féltetni kell, de csak egytől, az idegen befolyásoktól, melyek nemzeti karakterétől foszthatnák meg. Egyebekben hadd mozogjon a fiatalság.”²⁰

Ignótus számára a „nemzeti karakter” kifejezése vörös posztó, ha csak meglátja, nemzeti lélekre,²¹ volgai lovasra, Beöthy Zsoltra,²² Rákosi Jenőre gondol, és fegyverért kiált. Nem veszi számításba, hogy egy-egy megszokott kifejezés mögött más definíciók is lehetségesek, nem feltétlenül sovíniszta ideológia, nem feltétlenül nemzeti jellegvédelem. Továbbá elfeledkezik arról, hogy Mikszáth nem vazallusa Beöthynek, nem függ tőle sem anyagilag, sem intellektuálisan. Mikszáth Beöthy előtt is utalt már nemzeti lélekre és az idegen levegő okozta esetleges károokra, de egészen más összefüggésben:

„ha a túl népies irány talál terjeszkedni, akkor a magasabb ízlés pusztul el, ha pedig az idegen levegő így ömlik be ezentúl is, akkor a nemzeti lélek marad halva.”

„Az egyik baj az idegen levegő, amit a kozmopoliták hoznak be. Hiszen nem rossz emberek, nem lehet rájuk haragudni. Odatapadnak a világhírű emberek műveihez. [...] Magyar történeteket írnak ugyan, de alakjaikban orosz vagy francia vér kering. [...] E szerencsétlen márkik és vikomtök csak árnyékai bizonyos

20 MIKSZÁTH Kálmán, *Hadi készülődések*, *Az Újság*, 1908. december 10., 2.

21 Ezt a kifejezést Ignótus burkolt antiszemitizmusként dekódolja, lásd később. IGNÓTUS, *Irodalmi agrarizmus*, *A Hét*, 1901, 110.

22 „Nem is irodalmi és költői formákról kívánok szólni [...] hanem csak [az irodalom] lelkéről. Arról, hogy abban a lélekben, mely az életet festve magát nyilatkoztatja meg, megvan-e a belső kapcsolat, a lelki közösség azokkal, akiknek a maguk nyelvén énekel. A költői hatásnak igazi melegágya ez a kapcsolat, melynek hiányát nem pótolja a nyelv és verselés legnagyobb virtuozitása sem. [...] E szellem nélkül a magyar dráma, regény vers nem eredeti, hanem csak egy szó szerint meg nem írt idegennek a fordítása.” – BEÖTHY Zsolt *Elnöki megnyitó beszéde a Kisfaludy-Társaság LXII. ünnepi közülésén (1907)* = *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, XLII. kötet 1907–1908, Bp., Franklin-Társulat, 1908, 3–7.

ismerőseinknek, akikkel először még akkor találkoztunk, mikor szellemesek és egészségesek voltak, most már a paralízis progresszívába estek, és csodálatos módon magyar álnév alatt, itt a magyar falvakban csatangolnak, udvarolván magyar vezetéknevű Nanetteknek és Szónyecskáknak.”²³

Mikszáth 1887-től az év novellatermésének gondozója, a Singer és Wolfner kiadásában évente megjelenő Almanach szerkesztője, az előszavakat ő írja. Mikszáth mint az éves termés válogatója, egészen eltérő stílusú novellákkal találkozik, a radikálisan népies–anekdotikus (hagyományőrző) novelláktól a túlzóan szecessziós prózáig sokfélének kell olvasnia. Mindkét túlzást elveti. Az idegen levegő Mikszáth értelmezésében azt jelentheti, hogy az arra hajlamos szerzők francia minták nyomán francia konfliktusokat, mélyen a francia környezetbe ágyazott gondolati komplexumokat, érzelmeket emelnek át és próbálnak magyar környezetbe ágyazni; és mint-hogy a francia problémaérzékelés sok szállal bele van ágyazva a francia társadalomba, a próbálkozás jobbára látványos kudarc, de legalábbis félszeg megoldás.

Mikszáth ezt tapasztalatból mondja, ő is csinált hasonlót pályája elején, nem is titkolja.

Az imént idézett Almanach-előszóban Mikszáth különös eljárást választott, az előszó nem pusztán értekezés, hanem *keretfikcióval* van ellátva. A keretfikció szerint Anonymus ír levelet a szerkesztőnek, Anonymus szólamában jelentek meg a fentiek is (idegen levegő és a nemzeti lélek halála), és Anonymus beszél a következőkben is, Mikszáth pályájának egy részletét kritizálva:

„De mintha hatott volna rád a szemrehányásom. Abbahagytad a színikritikát, és egy elbeszélést olvastunk tőled „Az öreg Galliard apó” címen. Egy francia parasztot írsz le és szerepeltetsz az utolsó francia–burkus háborúban. Elolvastam és szerettelek volna kupán ütni, de csak egy episztolában förmedtem rád:

Hát megbolondult az úr? Az úr akarja leírni a francia parasztot? Írja le a magyart, ha tudja, mert az is nagy virtus. Hiszen a francia parasztot a francia írók se tudják jól eltalálni. Daudet csak pedzi egy kicsit. Maupassant tudja, a többi közel sem jár hozzá. És hát az úr akarja leírni a francia parasztot? No köszönöm.”²⁴

Mikszáth a saját pályáján is kudarcnak minősíti a külföldi viszonyok föstését. Magyar írónak más a dolga:

„Rajzold nekem az élő, lüktető társadalmat, amit körülötted látsz, az a feladat! [...] Ez az érvelésem hatott rád. Új térre csaptál át és a „Tisztelt Ház”-at karikíroztad évekig. No hát, ez már a társadalom, most már jó nyomon haladtál, de tudja isten, mégsem tudtam veled egészen elégedett lenni, mert glorifikáltad a léhaságot.”²⁵

23 MIKSZÁTH Kálmán, *Anonymus levele és az én rövid válaszom. [Almanach-előszó, 1901]* = M. K. *Művei* 15, i. m., 775–776.

24 Uo., 771.

25 Uo., 772.

E részletekből talán érthető, hogy Mikszáth, midőn magyar ízeket kíván látni a prózában, nem subás-bundás, népszínművekbe illő jelenetekre gondol, hanem a jelenkori társadalom viszonyainak autentikus megjelenítésére; a túlzásba vitt szecessziós próza pedig erre ugyanúgy nem képes, ahogyan a túlságosan népies sem.

Ennek az előszónak van még egy érdekessége, ami sokat elárul Mikszáth szemléletéről. Anonymus szájába adta a hivatalos irodalomszemlélet (Gyulaiék) érveit, de a szerkesztő érvei (egy fikcionalizált Mikszáth-hasonmás érvei) ettől kissé eltérnek, amelyek összességben Anonymus szavait zárójelbe teszik:

„Kedves öreg Anonymus! Nem haragszom rád csípősségedért. Csak korholj engem, meglehet, hasznát látom. Hanem ebben az egy esetben erről a két felhozott bajról fölöslegesek, vagy legalábbis túlzottak az aggodalmaid. Hiszen némileg igaz, amit írsz, csakugyan vannak írónk, és az Almanachban is vannak, akik idegen levegőt mozzgatnak munkáikban, s viszont vannak olyanok, akik érezve a nyugtalan áramot, mintegy ösztönszerűen a magyar néphez menekülnek, mint a megrezzent gyerekek az anyjuk ölébe. A francia márkít ellensúlyozza a kifordított gubán heverésző magyar gazdával [...] Ezért aztán nincs igazad öreg. Két bajt kiáltasz, de csak egy van. Mert a másik baj attól az egyiktől származik. Az idegen levegőtől való a túlzott népiesség.”²⁶

Ebben az előszóban, miként a Mikszáth-prózák jelesebbjeiben, két eltérő perspektíva van, két eltérő világlátás van egymás mellé helyezve, amelyek kölcsönösen érvénytelenítik egymást, mégsem lehet döntenet, melyik világmodell az egyedül helyes. (Valószínűleg mindkettő.) Mikszáth programnyilatkozatok idején is kedveli az eldöntetlenséget, a multiperspektívát.²⁷ A szoros olvasással nemigen foglalkozó Ignotusnak föl sem tűnt a jelenség.

Intermezzo – A nemzeti lélekről és a kánon akarásáról

Ignotus vitatkozásban leli kedvét. Egyik első nagy pamfletje, az *Irodalmi agrárizmus* (1901) Beöthy Zsolt 1901-es Kisfaludy-társaságbeli beszédét veszi célba, benne Beöthy egyik kedvelt szavajárását, a magyar / nemzeti lélek koncepcióját. A kor irodalompolitikai vitáinak egyik kulcsszava ez; mint láttuk, Mikszáth is használta korábban. Honnan ered a koncepció, és hogyan vélekedik róla az irodalmi adok-kapok három jelentős alakja, Beöthy, Mikszáth és Ignotus?

Beöthy Zsolt 1901-es beszéde több szálból szövődik. Ezek egyike a modern irodalmi haladás ügye, amelyet a Kisfaludy-Társaság sem ellenez. A Társaság nem ellenzi a külföldi klasszikusok, sőt kortársak tanulmányozását. A kortárs irodalom

²⁶ Uo., 776–777.

²⁷ Így például az 1895-ös Almanach-előszóban tárgyalt irodalmi elveket kimondottan nehéz komolyan venni, hiszen az egész előszó Mikszáth elhíresült szélhámos figurájának, Kathángy Menyhértnek (egyébként igen szórakoztató kalandokkal tűzdelt) levele. M. K. *Művei* 15., 731–744.

elől sem kell elzárkózni, feltéve, ha szelleme összeegyeztethető a magyar nemzeti lélekkel. A nemzeti lélek fogalma Beöthy elszórt megnyilatkozásaiból rekonstruálható csupán, soha nem definiálta pontosan. Az ideális magyar karakterjegyeket kell érteni rajta (komolyság, türelem, szívósság, szemérem, kollektív szellem, közösségért való lét; spekulatív készségek hiánya), de nem csupán ezt, hanem a karakterjegyek összegének egy transzcendens változatát is. Egyfajta génuszt, amely lehetővé tette a magyarság megmaradását, és olyan génuszt, amely a legjobb költőkben és írókban óhatatlanul megnyilatkozik.²⁸ Ez utóbbi a legérdekesebb, hiszen a nemzeti lélek koncepciója voltaképpen egy konzervatív irodalmi kánont takar – a Beöthy számára elfogadható írások a nemzeti lélek kiáradásai, az elfogadhatatlanok azonban nem. A nemzeti lélek műalkotásokban kiáradó manifesztációi az olvasóközösségben egyúttal meg is erősítik a nemzeti karakterjegyeket és a karakterjegyek összessége mögött álló tradicionális erkölcsiséget is. (Ez egy oda-vissza játék.) Vannak persze olyan alkotások, amelyek idegen társadalmak idegen erkölcsiségét árasztják, melyek olyasfélék, amiket a magyar szellem jobb, ha nem fogad be. Mert, ha olvasni kezdik, mégpedig nagy ütemben, annak a magyar erkölcsiség látja kárát.²⁹ Ezért nem szabad teret engedni a komoly karakterjegyet romboló francia bohózatoknak, a szemérmes karakterjegyet pusztító pornográfiának, a közösségért való lét karakterjegyére csapást mérő individualista, nagyvárosi, kávéházi tematikának.

Beöthy számára a magyar lélek kulcsfogalom, lépten-nyomon használja, Mikszáth csak ritkán, Ignótus pedig csak szitokszóként. De próbáljunk egy definíciót is alkotni!

Nemzeti lélek definíciója: [Beöthy] „Transzcendentizált nemzeti karakterjegy-gyűjtemény, amely a történelem menetét és egyes irodalmi alkotók fontosságát képes magyarázni. Valójában a fogalom használójának (morális állásfoglalásán, nézetrendszerén alapuló) *kánonalkotási* eszköze, amellyel súlypontokat tud adni a nemzeti történelem egyes korszakainak (XVIII. század – nemzetietlen kor), az irodalomból pedig ki tudja emelni a számára kedves alkotókat, melyek hatását örökkévalóvá kívánja tenni.”

Ha ezt a definíciót felhasználjuk, rögtön kitűnik a három vitapartner eltérő attitűdje a fogalom kapcsán.

Beöthy esztéta, egyetemi tanár, több történeti összefoglaló készítője. Számára a magyar lélek állandósult emlegetése az általa preferált (Petőfi–Arany-súlypontú) kánon akarását jelenti. Egyben pozícióvédelmet is.

28 BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre*, Bp., Athenaeum, 1896, 1–7., online elérhetősége: <http://mek.oszk.hu/13700/13783/13783.pdf>, utolsó elérés dátuma: 2019. január 26.

A mintegy 200 oldalnyi eszmefuttatás egyfelől Gyulai Pál pár korábbi megjegyzését fejleszti tovább, másfelől Hyppolyte Taine francia irodalomtörténész *Az angol irodalom története* című ötkötetes munkájának szellemében íródik, amely meghatározott, az ősidóktól fogva jelen levő, eszenciális nemzeti jellemvonásokat feltételez egy-egy nemzet (az angol, a francia nemzet) életében, és ezeket a minőségeket minden jelentős korban és minden jelentős irodalmi alkotásban felismeri. A nemzeti génusz kiáradásának és nemzet-erősítő hatásának koncepciója viszont a neohegelianus-pozitívista-nemzetféltő Beöthy Zsolt sajátja.

29 A *Kistükör* nem ejt róluk szót.

Mikszáth nem véletlenül használja ritkán a *magyar lélek* kifejezést. A történelemben megnyilvánuló, fenntartó magyar lélekről nem is írt értekezést, a Beöthy-féle nagyívű ideologikus konstrukciók idegenek tőle. Mint írónak, természetesen megvannak a maga kedvenc szerzői, de a kánon minden áron való fenntartását nem szorgalmazza. Következik ez független pozíciójából, illetve relativizáló szemléletéből is. Egyetlen Almanach-előszóban képes egymás mellé állítani a szecessziós és népies perspektívát is,³⁰ és az is beszédes, hogy a szecesszióról tett ugyan kemény kijelentéseket,³¹ ez nem akadályozza abban, hogy az általa szerkesztett évkönyvbe mindkét irányzathoz bekerüljenek alkotások. Habitusából eredően Mikszáth is bír egy bizonyos kánonnal, kedvenc írók listájával, de nem áll olyan pozícióban (pedagógiai szervezet élén), hogy a hagyományos kánon mellett minden erővel kiálljon.

Ignotus egy másik generáció véleményvezéréként megrovó értelemben használja a magyar lélek kifejezést: „Beöthy szabadalmaztatott magyar lelke”. Sajátos habitusa miatt a Beöthy-féle koncepció mind részleteiben, mind egészében teljesen idegen tőle – elvégre ő nem konzerválni akar egy hagyományos kánont és erkölcsiséget (mint a hatalmi pozícióban álló Beöthy); nem egyik lehetséges – bár szimpatikus – kánonként felfogni a sok közül (mint a multiperspektivikus Mikszáth); hanem lehetőség szerint tagadni a HATALOM kánonját, de legalábbis korszerűtlennek mutatni be, és ezáltal megnyitni az utat egy korszerű, nagyvárosi gondolkodásmód előtt.

A csatamező, az összemérés és a mező pozíciói

Az 1900–1908 közötti irodalmi csaták voltaképpen a kánon helyessége körül forognak, és ebbe a csatába – kislelkeskedés és szecessziósok ideológiai vitájába – Mikszáth is belekerül. A csata egyes részleteinek áttekintése egyben az irodalmi mezőn belüli pozíciók rögzítését is segíti.

A vitában mind Beöthy, mind Ignotus meg van győződve saját kánonja egyedüli helyességéről, korszerűségéről és európai koráramlatokkal való együtt rezgéséről.³² De Ignotus Beöthy Zsolt szónoklatából nem a Társaság nézeteinek megalapozottsá-

30 MIKSZÁTH Kálmán, *Anonymus levele és az én rövid válaszum [Almanach-előszó, 1901]* = M. K. Művei 15., 770–777.

31 MIKSZÁTH Kálmán, *Almanach-előszó, 1904 = Uo., 793–794.*

32 Az akadémikusok korszerűségi önképéről: „Kilencven kötetre emelkedett a műfordítások könyvtára [ami abban segíthet, hogy...] költészetünk, nemzeti alapon, az európai eszme- és ízlésvilág körében, ennek haladásával karöltve fejlődjék és gyarapodjék.” (BEÖTHY Zsolt Elnöki megnyitó beszéde (1901) = A Kisfaludy-Társaság Évlapjai Új Folyam (1900–1901), Bp., Franklin-Társulat, 1902, 4.) Beöthy a Társaság műfordítás-sorozatára hivatkozik, amelyben valóban kiadtak konzervatív szempontból fontos értekező és szépirodalmi műveket. Az értekezők közül Taine-t, Carlyle-t, Macaulay-t, a koszorús nemzeti költők közül Tennyson-t, Longfellow-t, a Gyulai által szerkesztett Olcsó Könyvtárban komoly prózákat: Thackeray-t, Turgenyevet, Dosztojevskijt, Balzacot, Anatole France-ot (!). A *Budapesti Szemle* pedig nívós összefoglalókat adott külföldi irodalmak kortárs fejleményeiről. Beöthy azonban a vitában ezt az érvet nem használja föl, helyette vezéreszméjét, a magyar lelket, az irodalom és társadalom szoros kapcsolatát fejtegeti.

A *Hét* korszerűségi önképét nem kell nyomozni, az ugyanis az Ignotus-érvelés refrénszerű eleme: IGNOTUS, *Irodalom és politika, A Hét, 1904, 82.*

gára figyel (nézeteink európaiak, korszerűek és megalapozottak, nagy külföldi mintákat is figyelembe veszünk), hanem a nemzeti retorikára, nemzeti jellegvédelemre, melyet Beöthy így fogalmaz meg:

„Ifjabb íróink munkásságában oly tünetek mutatkoznak, melyekben már nem az idegen nagy példák tanulmányának, hanem az idegen szellemben olvasás készségének nyomai jelentkeznek. Új irodalom látszik készülni, melynek jóformán egyetlen kapcsa velünk a nyelv, s ez a nyelv nem annyira kifejezője, mint inkább megvesztegetője, elaltatója a magyar léleknek. A jelenség irodalmunknak nemzeti jellemére nézve veszedelmes [...] A Kisfaludy-Társaság a legelső perctől kezdve érezte a veszedelmet, melyet ennek az iránynak az elhatalmasodása egész szellemi életünkre, nemzeti egyéniségünkre hozna.”³³

A borús számvetés után Beöthy vidámabb hírokat penget:

„A legutóbbi évek némi örvendetes változásnak kedvező és biztató jeleit mutatják. A magyar múlt, a magyar lélek mintha újra közelebb férköznének költőink és általuk közönségünk lelkéhez minden műfajban. A történelmi regény nem ritka többé.³⁴ [...] Drámaíróink is érzik lelkük egységét a magyar lélekkel. [...] Sőt a múlt szelleme a lírára is hozott új ihletet.”³⁵

Beöthy még hosszan folytatja elmékedéseit a nemzeti lélek és a nemzeti irodalom drága kapcsolatáról, melyek körkörösén megtermékenyítik egymást, és nagy nemzeti megújulást hoznak, feltéve, ha a veszedelem elhárul.

Ignotus a fentieket így kommentálja:

„Tudjátok meg valamennyien, kik a ma életét élitek, hogy a magyar élet: a magyar múlt [...] a magyar irodalom azzal marad meg nemzetinek, ha nem recipiálja a jelent.”³⁶

Beöthy ugyan nem egészen ezt mondta, de amennyiben egy kánont és elveit próbáljuk diszkreditálni, a leegyszerűsítés hatékony stratégia lehet. Ignotus a HATALOMként szemlélt Kisfaludy-Társaság korszerűtlenségének, elzárkózásának előbbi megfogalmazása után 1904-ben újabb ellenfelet választ, az az évi közgyűlési szónokot, Berzeviczy Albertet. A beszédben Berzeviczy Albert kifejtette, hogy a Társaság által preferált népies-hagyományos forma és tematika nem fedheti le a magyar irodalom egészét, ugyanis az értékesnek (bár kissé idegenszerűnek) ítélt új fővárosi irodalomnak éppúgy helye van benne. Ignotus elismerő szavakkal illeti ugyan a beszédet, de látván a beszédben a kötelező köröket a magyar lélek témájában, és az örvendezést

33 BEÖTHY Zsolt *Elnöki megnyitó beszéde...*, i. m., 4.

34 *Gárdonyi Géza Egri csillagok* című regénye 1899-től, Herczeg Ferenc *Pogányok* nevű regénye 1901-től jelenik meg folytatásokban.

35 BEÖTHY, i. m., 5.

36 IGNOTUS, *Irodalmi agrarizmus*, i. m., 110.

a történelmi tematika kivirágzásán, végső soron újabb címkékkal látja el a Társaságot. Ignotus szerint Berzeviczy szokatlanul megengedő szavai ellenére is nyilvánvaló a Társaság irodalomdefiníciója: az irodalom „csakis akkor irodalom, ha népies vagy nemzeti, vagy hazafias vagy a múltakon merengő [...] ha szándékosan és foglalkozás-szerűen magyar”,³⁷ amivel szembeszegezi saját körének irodalomszemléletét, amely „nem néz[i] le a népies vagy hazafias vagy történelmi költészetet, csak egyedül üdvözítőnek nem ismeri el.”³⁸

Nos, lenézésről nincs szó, de kánonrombolási célból elkövetett címkézésről igen. *A Hét* kánonépítése szempontjából beszédes tény, hogy ott népies, hazafias és történelmi epikával és költéssel nem foglalkoznak, hiszen vevőkörük városi és külföldi témák iránt elkötelezett. Ez már egy másik, városba született generáció lapja, amelyben Ignotusnak kombattáns kritikusként hadakoznia kell vélt vagy valós ellenfeivel.³⁹ E műveletek során a hatalomként ábrázolt Kisfaludy-Társaságot összemossa „azzal a nagyszájú chauvin újságirodalommal”,⁴⁰ amelynek sajtócézárja a valóban túlkompensáló, lelkesült, és irodalmi csatározásokban élénken részt vevő Rákosi Jenő. Ignotus rémképet gyárt, az irodalmi mező két tényezőjét, a HATALMAT reprezentáló Kisfaludy-Társaságot összemossa a PIACOT képviselő napisajtóval, a lelkesen nacionalista Budapesti Hírlappal, mondván, hogy ezek szövethoznak a BO-HÉMVILÁGOT képviselő szecessziós-modernista célokat kitűző kulturális hetilap, *A Hét* ellen.

*

Ebbe a polémiába Mikszáth 1904-ben kerül bele. *A Hét*-ben írja Ignotus:

„Ha valaha közkötelesség volt nemzetrontó áramlatokkal szembeszállni: akkor kötelesség ez [...] ha efféle áramlat olyan férfiakat kerít sorába, mint éppen Mikszáth Kálmán, éppen Herczeg Ferenc. [...] Úgy érzem, hogy a politikában önként vállalt kötelességeik szükségképpen az irodalomban is bizonyos kötelességeket rónak rájuk. [...]

[Ignotus ezután egy példát idéz:] „Mikszáth Kálmán a *Legkedvesebb Könyveim* című érdekes könyvnek tőle való bájos cikkét e szavakkal végzi:

»Tény azonban annyi, ha pályámon végig tekintek, hogy érzem, egészen másféle író lettem volna, ha olvasmányaim történetesen más sorrendben esnek. Ha előbb kóstolom meg a pezsgőt meg a johannesbergit és csak azután a magyarádit vagy a tokajit. De hát így is jó.«

Mit jelent ez? Mit jelent ez a de hát így is jó? Legyünk őszinték: ez azt jelenti: csakis így jó. Hozzávetve mindahhoz, ami ma a levegőben kereng, mindahhoz, amit *almanachbéli előszavakban, egyébről szóló cikkek vagy novellácskák oldalvágá-*

37 IGNOTUS, *Hazafiság és irodalom. Egy kis polémia*, *A Hét*, 1904, 98–99.

38 *Uo.*, 99.

39 Harci technikáiról Horváth János ír részletesen: HORVÁTH János, *Ignotus, a magyarság és a népiesség* = H. J. *Irodalomtörténeti és kritikai munkái V.*, 2009, 384–406, különösen 384–393.

40 IGNOTUS, *Irodalmi agrárizmus, i. m.*, 111.

saiban Mikszáth Kálmán a modern és szecessziós irodalom ellen mondogatni szokott, ez az önérzetes szerénykedés azt jelenti: »Lehet, tegyük föl, bár csak a bizonyítás kedvéért, hogy akadhat a mai irodalomban jobb vagy magasabb rendű író, mint én vagyok. De az nem magyar. Magyar csak én vagyok, s csak az a magyar, aki olyanfajta, mint én. Másféle író lehet író, de nem magyar író.« Nincs jogom úgy venni, mintha Mikszáth mindezt csakugyan ki is mondta volna. De mondani ilyesmit igenis mondtak, sokszor mondtak mások, Mikszáthnál kisebbek és kevesebbek, kik a maguk meztelenségét szívesen bújtatják az ő fejedelmi palástja alá – s Mikszáth nemcsak, hogy nem tiltakozik e játék ellen, de lépten-nyomon érezteti, hogy együttérez azzal.

Most már Mikszáth is megkezdi a magyar irodalomnak a magyar erkölcs vagy a magyar fajtság vagy népiesség vagy zamatosság mértékével való osztályozását.⁴¹ (A kiemelések tőlem – M. Á.)

Az idézet legelgondolkodtatóbb részlete a politikai befolyásoltság vádja, a keményebben elhatárolódás elvárása, és az, hogy milyen véleményektől kellene Mikszáthnak elhatárolódnia. A kor sajtójából kiderül, hogy a magyar lélek, a magyar zamat, magyar íz kifejezésekkel olykor kimondottan kirekesztő módon éltek, és ez joggal sértheti Ignotust. Emberként is, irodalmi vezérként is. De minden jel arra mutat, hogy Ignotus félreérti mindazt, amit Mikszáth „magyar ízről”, „magyar zamatról” mond. Magyar zamat kapcsán Mikszáth távolról sem kirekesztésre gondol, hanem autentikusan magyar környezet autentikus ábrázolására, ugyanis külföldről importált esztétikai elvek gondolkodás nélküli alkalmazásával a magyar környezet megjelenítése jobbára félresikerül. Mellesleg Mikszáth a magyar zamat gyakori használatával sem kötelezi el magát egyértelműen a népiesség mellett. Ignotus valószínűleg félreolvasa Mikszáth Almanach-beli előszavait. Rosszul emlékszik Ignotus, Mikszáth nem foglalt állást a szecesszió ellen: a szövegek multiperspektivikus elbeszélésmódjukkal eldöntetlenségre futnak ki a modernek és népiesek vitájában.⁴² Ehhez viszont szoros olvasásra van szükség, ami ritkaság a korban.

*

Nem olvas szorosán sem Beöthy, sem Ignotus, a vita menetében az ellenfelek korábbi szövegeiből a saját ideológiája számára legellenségesebb részleteket emelik ki, fogalmazzák újra, majd a vita következő állomásán eltérő hangsúlyágaikból és világnézetükből eredő alapvető különbségeiket új neheztelésekkel tetézik. Az irodalmi vitákban a véleményvezérek részéről folyik ugyan vita az irodalomról, de az már rég nem az irodalomról szól, hanem saját sértettségükről.

A párizsi modellben említettük, hogy az irodalmi mező kialakulásában a HATALOM és a PIAC kettősével szemben álló hármas csoport, a BOHÉMVILÁG, az AKTIVISTÁK és a FORMAMŰVÉSZEK jelenléte jelenti a garanciát a teljes struktúra kialakulására. Kávéházi kapcsolataik miatt *A Hét* köre könnyen tűnhet a BOHÉMVILÁG aktorának, ám ne feledkezzünk meg arról, hogy Ignotus vezetésével *A Hét* nem csupán független esztétikát hirdet, hanem markánsan politizál is. Vehemens módon

41 IGNOTUS, *Irodalom és politika, A Hét*, 1901, 81–83.

42 Lásd az *Egy pengéváltás és tanulságai* című fejezet második részét.

részt vesz az irodalompolitikai csatározásokban, a HATALOM kánonjának kétségbe vonásán munkálkodik.

Lehetséges-e apolitikus BOHÉMVILÁGnak nevezni Ignotust és körét, amelyben ilyen (sértettségi formában írott) politikai ötleírás munkál?

„Tudjátok meg valamennyien, kik a ma életét élitek [...], a magyar költő nem lehet, mint másutt, a társadalom bírója, eszméinek bábója és fejlődésének része.”⁴³
(A kiemelés tőlem. – M. Á.)

Az a pozíció, amelyből ilyen kemény vélemények elhangoznak, nem a BOHÉMVILÁG pozíciója, hanem a társadalomjobbításért munkálkodó AKTIVISTÁKé. Aktivista, hiszen nevelési indulata, sőt indoktrinációs szándéka is van. A közös ügyért (vállvetve) küzdő modernista csoport ötleírása így fest Ignotus tálalásában:

„Az írói szabadságért, a közönség irodalmi neveléséért s az írók gazdasági függetlenségéért kezdődő mozgolódás”⁴⁴

Ez az aktivista pozíció ugyanakkor olyan pozíció, amely komoly sajtóval rendelkezik. Olyannyira komollyal, hogy a konzervatív világ a maga reprezentatív alkalmaiban, a Kisfaludy-Társaság közületein tárgyalja a modernista irodalom kérdését.

Ilyen irodalmimező-pozíciókban mindkét fél vádolhatja a másikat: a hatalom a szecessziós-modernista írókat a piacnak való behódolással (tárcaregények, modern témák, kávéházi érdekességek, bohózatok), a szecessziósok a kisfaludysta irodalmat az ideológiának való behódolással. Ebben az állapotban összevegyül Ideológia és Hatalom (*Kisfaludy-Társaság*), Ideológia és Piac (*Új Idők*), Társadalmi Aktivizmus és Piac (*A Hét*), egyetlen tényező viszont magára marad: az a pozíció, amelyet a párizsi modellben a Formaművész képvisel, Flaubert. Kisfaludysták és szecessziósok csatájában magára marad a Művészi önállóság. A fentiekben talán sikeresen érveltem amellet, hogy ezt a bizonyos pozíciót dolgozatunk főszereplője őrzi, aki, jóllehet az establishment beágyazott figurája, mégis képes megőrizni szellemi függetlensége javát, hiszen habitusa és esztétikája egyaránt erre predesztinálja. Kétségtelen, hogy Mikszáth országgyűlési képviselő, az is, hogy Tisza-párti lap újságírója, de van egy óriási különbség közte és a Beöthy Zsolt, Ignotus képviselte irányvonal között. Mikszáth nem moralizál. Ha a függetlenedés záloga a moralizáló szériákba való be nem épülés, irodalmi klikkek harcából való tudatos kimaradás, akkor Mikszáth pozíciója nem egyéb, mint multiperspektivikussága miatti egyedülállás. Úgy politikus ő, hogy szatirizálja alakjait, úgy történelmi elbeszélő, hogy műveit nem értékeli történelminek, úgy idillek írója, hogy egyfolytában érzékelteti a művek fikcionalizáltságát, és akármennyire is egyértelmű színvallásra kívánják bírni a modernség és a hagyományörzés konfliktusában, szkeptikus marad, független, el nem kötelezett. Sem programnyilatkozataiban

43 IGNOTUS, *Irodalmi agrarizmus, i. m.*, 111.

44 IGNOTUS, *Hadi készülődések*, Nyugat, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00023/00489.htm>

(Almanach-előszavak), sem elbeszéléseiben nem jelenti ki, hogy van olyan perspektíva, amely egyedül igazolható, fajsúlyosabb a többinél. Meg is kapja a lesújtó kritikát, összefoglalóan: „Mikszáth azért nem nagy költő, mert nem hisz semmiben.”⁴⁵ Aki jelesebb elbeszéléseiben, csakúgy, mint publicisztikájában egyszerre érvényben hagy egymásnak ellentmondó koncepciókat (és legalábbis mai szemszögből), ez az eljárás-módja tűnik igazi eljárás módjának, azt aligha lehet csoportosulások résztvevőjeként minősíteni. A korszakban jóformán ő az egyetlen, aki kötelékektől független marad.

A független pozíció betöltve, az irodalmi mező teljes (és ellentétektől sújtott).

Az irodalmi mező egy magyar modellje 1908 körül

HATALOM	királyi hatalom
	a cenzúrát leszámítva nincs befolyása kulturális ügyekre
	állami díjakat az Akadémia oszt

45 OLÁH Gábor, *Mikszáth Kálmán = O. G., Írói arcképek*, Bp., Singer és Wolfner, 1910, 51.

KISFALUDY-TÁRSASÁG (Gyulai-éra 1900-ig)	KISFALUDY-TÁRSASÁG (Beöthy-éra 1900-60)	PIAC (SAJTÓ, SZÍNHÁZ)	AKTIVISTÁK; TÁRSADALMI IGAZSÁGOSÁG, MODERNIZMUS)	BOHÉMÉK	FÜGGETLENEK
hivatalos művészet	hivatalos művészet	kereskedelmi művészet	modernista művészet	mindenkori új generáció pályája kezdete; epigonizmus	relativizáló művészet
eszményítő realizmus	pozitivizmus	sovinizmus; szelbálg	radikalizmus		
nemzeti önismeret	nemzeti jellegvédelem	siker, befutás	modemség, szecesszió, autonómia	bujtársasság	
morál	ideológia		joggyenlenség	ambíció	
<i>irodalom:</i>	<i>irodalom:</i>	<i>irodalom:</i>	<i>irodalom:</i>	<i>irodalom:</i>	<i>irodalom:</i>
nemzetépítő karakterrel bír, nemzetszociológiai feladatai vannak	az örök-egy nemzeti lélek artikulálója	tárcák, bohózatok	a társadalom bírójája	ami radikálisan új	„ami magán viseli a homi föld tízét” (1904)
jelen és múlt kérdéseinek hű tükré	népies, hazafias, történelmi tematika	pletykák, kritikák: szárkultusz	a ma témái		szatirizáló, relativizáló szemlélet szubverzív, relativizáló történelemképzet
Kemény Zsigmond, Gyulai Pál	Beöthy Zsolt	Rákosi Jenő, Kiss József, Herczeg Ferenc, Ignótus, Mikszáth Kálmán	Ignótus, Ady Endre	Rákosi Jenő (1865 körül) Mikszáth (1870 előtt), Herczeg Ferenc, Ignótus (1890 előtt), Ady Endre (1900 előtt)	Mikszáth Kálmán
Budapesti Szemle	Akadémiai Értesítő	Budapesti Hírlap, Az Újság, Új Idők, A Hét	A Hét, Nyugat, Huszadik Század		
analitikus kritika	hazafias kritika	saját termékek méltatása	szecessziós kritika		
organikus fejlődés	esszencializmus		radikalizmus		
emlékbeszédék	modernizmus elleni beszédék		népesség elleni beszédék		
	frázisok	frázisok	frázisok		
	monoperspektíva	monoperspektíva	monoperspektíva		multiperspektíva
<i>személyes ellenfelek:</i>	<i>személyes ellenfelek:</i>	<i>személyes ellenfelek:</i>	<i>személyes ellenfelek:</i>	<i>személyes ellenfelek:</i>	<i>személyes ellenfelek:</i>
Petőfi-epigonok, Jókai Mór, frázisok, hírlapirodalom	Ignótus, A Hét, Nyugat, Huszadik Század	politikai irányzat szerint	Budapesti Hírlap, Az Újság, Új Idők, Kisfaludy- Társaság	nincsenek (még)	Gyulai Pál (régebben), Ignótus

Összefoglalás

Irodalomszociológiai tanulmányom Pierre Bourdieu irodalmimező-elméletét alkalmazta a 20. század fordulója magyar irodalmi mezőjének felvázolásához. Míg Pierre Bourdieu Gustave Flaubert alakja és az onnan nyíló perspektíva köré vázolja az ellentétektől sújtott, autonómiára törekvő irodalmi mikrokozmoszt, és ebben a feladatban az *Érzelmek iskolája* szövegét tekinti modellértékűnek, jelen dolgozat megállapította, hogy Magyarországon a Flaubert-regénynek nincs megfelelője. A magyar irodalmi mező 19. század végi, 20. század eleji kialakulásának történetét nyomozva tanulmányom a konzervatív (akadémiai) és a szecessziós (modernista) viták kereszttüzében álló Mikszáth Kálmán alakját használta origónak.

A tanulmány korábban közölt része a konzervatív (akadémiai) kritika Mikszáth történelmi kisregényeivel kapcsolatban tett kifogásait elemezte, ezzel pedig felvázolta az 1900 előtti akadémiai kritika esztétikai és (irodalmi nemzetépítésben érdekelt) ideológiai kiindulópontjait. Irodalomszociológiai tanulmányom jelen, második része szintén ideológiai csatározásokat vázol, ám a nézeteltérés most már legalább hárompólusú. A vitapozíciók megértéséhez tanulmányom Pierre Bourdieu kötetéből kiemeli a párizsi irodalmi mező létrejöttének narratíváját, annak grafikus ábrázolására tesz kísérletet, majd alakulástörténetének magyarországi megfelelőjét dolgozza ki. Eközben számot vet a francia és magyar irodalmi mező alapvető különbségeivel; nevezetesen a magyar irodalmi mező aktorainak eredendő politikai érdeklődésével, az 1848 és 1867 közötti cezúra jelentőségével, és azzal, hogy a cezúrából levont tapasztalatnak (az irodalom nemzetmegtartó küldetésének és önismeretet erősítő jellegének) egyre csökkenő jelentőséget tulajdonítanak az egymást követő generációk. A generációk közti szakadékot még jobban mélyíti, hogy a rendelkezésre álló karriertörekvések folyamatosan szűkülnek.

Számot vetettem emellett az irodalmi viták egyik kulcsfogalmával, a magyar lélek fogalmával, a kánon akarásával, konzervatív oldalon a nemzeti önismeret helyett a nemzeti jellegvédelem előtérbe kerülésével, és az ebből táplálkozó elkerülhetetlen konfliktusokkal is hagyományörzők és modernisták között.

Néhány Mikszáth-előszó elemzésével kimutattam, hogy Mikszáth a hagyományos és modernista szövegek konfliktusában éppúgy tudatosan egymás mellé helyez és érvényben hagy egymásnak ellentmondó koncepciókat, miként azt korábbi történelmi kisregényeiben (operettjeiben) is tette. A dolgozat végezetül az akadémiai és a modernista véleményvezéreket, Beöthy Zsoltot és Ignótust egyaránt moralizáló tendenciával bíró ellenfelekként mutatta be, akik ideológiai csatájukban az egyedül helyes kánonért csapnak össze. Tanulmányom fő következtetése, hogy a magyar irodalmi mezőben a független pozíció biztosító az abszolút kánon tagadása, a moralizáló szériákba való be nem épülés, az ideológiai konstrukciók kerülése, amely Mikszáth Kálmán választott stratégiája. Erre habitusa és multiperspektivikus, relativizáló szemléletmódja egyaránt készíti.

Jelen tanulmány végpontja a fenti tényezők figyelembevételével elkészíthető modell a magyar irodalmi mező 1908 körüli állapotáról.

The field around Mikszáth Ideological battles in the literary field emerging around Mikszáth

My literary-sociological paper applies Pierre Bourdieu's field theory to provide an outline of the Hungarian literary field at the turn of the nineteenth and twentieth century. While Bourdieu portrays a literary cosmos plagued by opposition and struggling for autonomy around Gustave Flaubert, using the text of *Sentimental Education* as a model, I claim that there is no Hungarian equivalent of the novel. Trying to reconstruct the emergence of a Hungarian literary field, my point of departure was the figure of Kálmán Mikszáth, under fire by both conservative and secession critics.

In the initial parts of the paper I offer an analysis of the critical opinions on Mikszáth's historical novellas, thereby outlining pre-1900 academic criticism's aesthetic and ideological underpinnings (the latter invested in nation-building).

The second part of my paper again reviews ideological battles, but the conflict has three poles now. In order to understand the polemical positions, from Bourdieu's volume I highlighted the process of the emergence of the Parisian literary field, illustrated it visually, and then in the possession of field positions designed a possible model of the development of the Hungarian literary field. I took the remarkable differences between the two literary fields in account: as a consequence of Hungarian actors' intense involvement in politics and the caesura between 1848 and 1867, upcoming generations were characterised by the gradually increasing experience of a loss of belief in the force of literature to preserve the nation. The generation gap was further deepened by the disappearance of the previously available career opportunities.

The conflict between the generations intensifies with the appearance of a new literary term, the Hungarian soul, which is ought to be sought in literature. The vague academic approach led by Zsolt Beöthy understands it as the Hungarian character, the modernists urging advancing a new canon see it as a form of ideological oppression, while Ignótyus sees a downright forcing of racial character. The battle, full of bias, is actually fought for the dominance over a new canon, turns into personal attacks, and Mikszáth, uninterested in canon-building is also drawn into it. With the analysis of some prefaces by Mikszáth, I proved that he represented a relativistic view in the question.

The main conclusion of my paper is that in the Hungarian literary field, the key to an independent position is, besides talent, the lack of a desire for canon-formation, and through this, the rejection of moralising and ideological constructs, which was the strategy chosen by Kálmán Mikszáth. Both his habit and his relativistic attitude press him toward this position.

The ending of my paper offers a potential model of the Hungarian literary field around 1908, relying on the above observations.

KRITIKAI LAPOK

Nagy Imre

A „kétnyelvű” Bánk bán

Nádasdy Ádám szövegkiadásáról, irodalomtörténeti nézőpontból

(Katona József, *Bánk bán: Eredeti szöveg Nádasdy Ádám fordításával*, párhuzamos kiadás, az eredeti szöveget gondozta, a mai magyar prózai fordítást és a jegyzeteket készítette Nádasdy Ádám, Bp., Magvető, 2019.)

Nádasdy Ádám frissen megjelent *Bánk bán*-kiadása jelentőségét tekintve abba a sorba illeszkedik, amelyet a legfontosabb annotált szövegkiadások alkotnak. Ez a sor Arany János posztumusz edíciójával kezdődik, amely csak 1898-ban jelent meg,¹ tizenöt évvel Péterfy Jenő 1883-ban napvilágot látott publikációja után, de keletkezési idejét tekintve megelőzte emezt.² A sor a Hevesi Sándor által magyarázott kiadással folytatódik 1901-ben,³ amelyet 1948-ban, majd’ fél évszázaddal később követ Both Béla szövegmagyarázatokkal és rendezői utasításokkal ellátott *Bánk bánja*.⁴ A magyarázott szövegkiadások legutóbbi darabja Kerényi Ferencnek elődjeiéhez hasonlóan színvonalas könyve 1992-ből.⁵ Időközben a szakemberek és az érdeklődő olvasók kezébe került az Orosz László által sajtó alá rendezett kritikai kiadás 1983-ban.⁶ Ezek a legfontosabb annotált *Bánk bán*-kiadások. E becses sorozathoz csatlakozik most Nádasdy Ádám vállalkozása. Csakhogy ez „kétnyelvű” kiadás, amely az eredeti szöveggel párhuzamosan adja annak mai magyar nyelvre fordított változatát.

És itt felvetődhet a kérdés, hogy ezzel a megoldással Nádasdy nem mozdítja-e el egyoldalúan Katona József szövegét annak eredeti kontextusától, aminek következtében az, amit az irodalomelmélet klasszikusai perspektivikus olvasásnak neveztek,⁷ miáltal a szöveg későbbi korok horizontjához emelkedik, ebben az új kötetben nem működik-e óhatatlanul ellentétes irányban: régiessé, a szó negatív értelmében történeti jelenséggé téve a szerző eredeti munkáját? Én úgy látom, ez a „visszás” olvasás az elfogadható mértéken belül marad, sőt, azt állítom, hogy Nádasdy Ádám megoldása

1 KATONA József *Bánk bán-ja*, jegyz., tan. ARANY János, Bp., Ráth Mór, 1898.

2 KATONA József *Bánk bánja*, magy. PÉTERFY Jenő, 1908. Előttém ennek harmadik kiadása fekszik: Bp., Franklin Társulat, 1908.

3 KATONA József *Bánk bánja*, magy. DR. HEVESI Sándor, Bp., Athenaeum, 1901.

4 KATONA József, *Bánk bán*, szövegmagy., rendezői ut. BOTH Béla, a Nemzeti Színház főrendezőjének vezetésével az Országos Magyar Színművészeti Főiskola Rendezőképző Tagozatának III. éves hallgatói, Bp., Magyar Művészeti Tanács, 1948.

5 KATONA József, *Bánk bán*, szerk., s. a. r., jegyz., KERÉNYI Ferenc, Matúra–Ikon, 1992.

6 KATONA József, *Bánk bán*, kritikai kiadás, s. a. r. OROSZ László, Bp., Akadémiai, 1983.

7 René WELLEK, Austin WARREN, *Az irodalom elmélete*, Bp., Gondolat, 1972, 54–65.

nagyon is megfelel a *Bánk bán* textológiai szituációjának. Ezen állításom bizonyításához vissza kell lépnünk az időben. És mivel mindegyik annotált kiadás „magyarázó”, védelmező szándékú, egy rejtett vita hordozója, röviden fel kell idéznünk a kommentárokat kiváltó „másik fél” hangját.

1. A *Bánk bán*-olvasás kritikai paradigmája

1839. március 23-án a Nemzeti (akkor még Pesti Magyar) Színházban először vitték színre a majd' tíz éve halott Katona József *Bánk bánját*. A nemzeti teátrum megnyitása (1837) előtti években, a vándorszínészet korában tudomásunk szerint már hétszer próbálkoztak a művel. Ez volt tehát a *Bánk bán* nyolcadik előadása, amely Egressy Gábor jutalomjátékaként került színre. Azon az estén a közönség soraiban három fontos szemtanú volt jelen a színházban, akik el is mondták véleményüket a látottakról. Hivatal Anikónak, Lendvay Márton feleségének, Melinda alakítójának későbbi visszaemlékezése szerint a próbákon kifejezetten rossz hangulat volt tapasztalható, a színészek félték a kudarcotól, s ő emiatt szemrehányást is tett Egressynek.⁸ Jelen volt továbbá a nézőtérén Széchenyi István, aki a naplójában rossz, veszélyes tendenciájú esztelenségnek (Unsinn) nevezte Katona művét.⁹ A harmadik szemtanú Vörösmarty Mihály volt, aki az *Athenaeumban* közölt kritikájában dramaturgiai szempontból elhibázottnak látta a drámát, különösen a két főhős tekintetében. Gertrudist nehezen érthetőnek, Bánkot pedig (ez volt a fő kifogása) drámaiatlanul passzívnak ítélte, mert, mint írta, benne „nem látjuk azon szilárdságot, melly az általa elkövetett merész 's nagy felelősségű tettehez kívántatik”.¹⁰ De a *Honművész* kritikusa is tanácstalan volt, neki főként az ötödik felvonással voltak gondjai, mert ebben „egy új drámához tétettek készültek”, a *Hasznos Mulatságok* recenzense szerint pedig a szöveg „veres kréta”, azaz húzások után kiált.¹¹

Azért tértem ki ennek az előadásnak fogadtatástörténeti szempontból máig igen tanulságos részleteire, mert a *Bánk bán*-olvasás (-nézés) egyik irányzatának, a bíráló törekvés alapján *kritikai paradigmának* nevezhető értelmezési módszer megszületésénél vagyunk. Szinte minden fő kifogás már ekkor felvetődött e nagyon fontos, bár, mint látjuk, sikeresnek nem mondható előadás nyomán (utána hat évig nem is tűzték a drámát műsorra), amely ezt a kritikai attitűdöt az elkövetkezendő idestova kétszáz esztendőben jellemezte, s amire a dráma híveinek, így az annotált szövegkiadások sajtó alá rendezőinek is reflektálnia kell, Nádasdynak szintén, aki jegyzeteiben ezt meg is teszi. Vörösmarty már mindent elmondott a *Bánk bánról*, hangsúlyozta a

8 NÉMETH Antal, *A Bánk bán száz éve a színpadon*, Bp., Budapest Székesfőváros Kiadása, 1935, 64.

9 Széchenyi bejegyzése: „Unbegreiflich dass es die Regie[rung] erlaubt solchen Unsinn zu spielen. – Schlechte, gefährliche Tendenz.” (Mégfoghatatlan, hogy a kormány megengedi ily esztelenség előadását. – Rossz, veszedelmes tendencia.) Közölve: *Katona-émlékek*, Napkelet, 1930, 317–343., i. h. 342–343.

10 VÖRÖSMARTY Mihály, *Dramaturgiai lapok (Elméleti töredékek – Színbírálatok)*, s. a. r. SOLT Andor, Bp., Akadémiai, 1969, 205–206.

11 NÉMETH Antal, *i. m.*, 57–69.

kritikai paradigma másik főszereplője, Hevesi Sándor, a Nemzeti Színház igazgatója, aki már 1896-ban publikált *Dráma és színpad* című könyvében azt írta, hogy Bánk, akinek lojalitása szolgálkéséggé fajul, cselekvésképtelensége miatt nem tölthet be igazi drámai szerepet. Szemben Gertrúddal, aki „[n]em ontja a jambusokat, mint Petur és Bánk bán, hanem az első szóra tört ragad a kezébe, s le akarja szűrni a bánt”.¹² Hevesi később, miután kétszer, 1916-ban és 1924-ben már megrendezte a drámát, harmadik rendezésére készülve a *Pesti Napló* 1928. október 21-i számában (majd egy tanulmányában)¹³ felvetette Vörösmartyra is hivatkozva a dráma átdolgozásának szükségességét. Ezzel Hevesi szelet vetett és vihart aratott. Ez volt az ún. Bánk bán-vita, amely még egy, a szándék ellen indulatosan tiltakozó képviselőházi beszédben is hangot kapott. Hevesi kritikusai, akik a színjátszást az irodalomnak alárendelt alkalmazott művészetnek tekintették, a rendezőt kegyeletsértéssel, a szerzőség elorzásával, az eredeti mű félreértésével vádolták. A konzervatív Herczeg Ferenc próbálta megnyugtatni a kedélyeket: „Ez nem olyan istenkísértő vállalkozás, mintha valaki át akarná festeni Munkácsy egyik híres vásznát” – mondta, figyelmeztetve a vitázókat az irodalmi műnek a képzőművészeti alkotásokétól eltérő létmódjára.¹⁴ A vita hatására Hevesi meghátrált, s beérte szcenikai változtatásokkal. Elképzelését rendezői példánya alapján szemlélhetjük.¹⁵ Húzásai révén az 1930-as előadásban a szerelmi szál háttérbe szorult, a politikai vonulat pedig felerősödött. Ennek következtében azonban a dráma belső egyensúlya megbomlott, s a motiváció is gyengült, amire Rédey Lajos Hevesi tanulmányára írt válaszában és Kárpáti Aurél a bemutatóról írt kritikájában mutatott rá.¹⁶ Úgy tűnt, Bánk vélt vagy valós passzivitása Katona koncepciójának szerves része. Az eredeti szövegre való hivatkozás azonban – s ezt Nádasy könyvére gondolva hangsúlyozom – sokkal bonyolultabb dolog az aggódó kritikusok által elképzeltnél.

2. A *Bánk bán* szövegeiről

Amikor a vita egyes résztvevői Katona eredeti műve mellett szálltak síkra, nem vették figyelembe azt a tényt, hogy utóéletében a *Bánk bán* mind írott, mind előadott formában változó, mozgásban lévő szöveg. A dráma 1820-ban Trattnernél megjelent első kiadását, amelyet az irodalmi világ közönnyel fogadott, 1840-ben követte Nagy Ignác nyelvileg, stilisztikailag átdolgozott kiadása. (A Horváth Döme-féle harmadik kiadás 1856-ban, majd 1860-ban igyekezett visszatérni Trattner szövegéhez.) Közben Szigeti Imre az 1858. július 17-i előadáshoz egy tetemesen átigazított szöve-

12 HEVESI Sándor, *Dráma és színpad: Tanulmányok*, Bp., Singer és Wolfner, 1896, 35–50, 45. Ne rójuk fel Hevesinek, hogy fél évszázaddal a beszédaktus-elmélet kibontakozása előtt nem gondolt arra, hogy a „jambusok ontásával” is lehet cselekedni.

13 HEVESI Sándor, *Bánk bán problémák*, Nyugat, 1930/8, 567–570.

14 A *Bánk bán-vita*, Irodalomtörténet, 1928, 330–341, 333.

15 Hevesi saját kezével írt rendezőpéldányának lelőhelye: OSZK Színháztörténeti Tár, jelzete: N. SZ. B. 127.

16 NÉMETH, i. m., 175–198.

get hozott létre, amelyet azután több helyen is alapul vettek. Az 1845-i sűgőkönv, amely az 1868-i felújításig az előadások alapjául szolgált, Nagy Ignác alapján készült, de cenzúrázott és dramaturgiai szempontból rövidített szöveget tartalmazott, amit további változtatásokkal adtak elő. Az 1860-ból származó cenzori utasítás például Gertrúd megölését a színpalak mögé helyeztette, a látványt egy instrukció igyekezett pótolni: „bent a Királyné sikoltása hallik”.¹⁷ 1868. szeptember 27-én hirdettek először cenzúrázatlan előadást, de ez sem volt teljes szövegű. Többek között mellőzték az Előversengést, a Micbán-történetet, valamint Mikhálnak (a mű szerves részét képező) elbeszélését a negyedik felvonásból. Ezt az újabb sűgőkönvet az 1920-as évek végéig használták, több mint másfélszáz előadás épült rá, de ezen is folyamatosan alakítottak.¹⁸ A Hevesi és Németh Antal utáni időkben Horváth Árpád, Both Béla, majd Marton Endre és Kazimir Károly rendezése szintén mozgatta a szöveget, s ezt a mozgást felerősítette Illyés Gyulának részben téves premisszákon alapuló, illetve Czímer József több esetben megalapozatlan dramaturgiai kifogásait szem előtt tartó átígazítása. Különböző értelmezések vitáztak egymással, miközben a szöveg folyamatosan alakulóban volt. Ezek után Sándor Iván ezt az alcímet adta 1993-ban megjelent könyvének: „A százhetven éve fel nem fedezett Bánk bán”.¹⁹

Nádasdy Ádám könyve, negyedszázaddal Sándor Iván műve után, sajátos értelmezési kísérlet, a felfedezés legújabb próbája. Szinoptikus szöveg, Katona eredetijét az olvasónak szánt mai nyelvű változattal együtt adja, vagyis magukkal a párhuzamosan közölt szövegekkel, azok viszonyba hozásával magyarázza a művet. A két szöveget éppen kétszáz év választja el egymástól. A kötet ezt az időszakadéket kívánja áthidalni.

3. „Mint száműzött, ki vándorol...”

Nádasdy párhuzamos kiadása egyfelől (majdnem) sértetlenül megőrzi az eredeti szöveget, másfelől át is emeli azt a mai olvasók kompetenciájának, beszédvilágának megfelelő mai nyelvi horizontba. A könyvet lapozgatva a *Bánk bán* szövege tehát folyamatosan mozgásban van, mint ahogy, mint láttuk, mindig is ebben az állapotban létezett, anélkül hogy, miként most, ez a két horizont egyetlen kötetben láthatóvá vált volna. Ezúttal a szöveg ingalengése az olvasó szeme előtt történik. A fordítás voltaképpen segédeszköz az eredeti textus megértéséhez. Különbözik tehát Illyés Gyula 1976-os átdolgozásától és Szabó Borbála 2010-es előadásszövegétől, amely utóbbi szintén prózában készült, de Illyés kísérletéhez hasonlóan lényeges dramaturgiai módosításokat tartalmaz. Nádasdy azonban, mint hangsúlyozza, a kötet lapjainak verzőin ragaszkodik Katona eredeti szövegéhez, amit azonban mai helyesírással közöl.

17 OROSZ László, *A Bánk bán nemzeti színházi előadásainak szövege (1845–1867)*, Cumania 6., Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei, Kecskemét, 1979, 137–166.

18 OROSZ László, *A Bánk bán nemzeti színházi előadásainak szövege (1868–1929)*, Cumania 8., Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei, Kecskemét, 1984, 497–530.

19 SÁNDOR Iván, *Végsemmiség: A százhetven éve fel nem fedezett Bánk bán*, Pécs, Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1993.

A *Bánk bán* és befogadói között mindig is időszakadék tátongott, már 1820-ban is, csakhogy fordított értelemben: akkor nem a régit, hanem az újat képviselte. Katona szövege ugyanis megelőzte a hazai drámaírói gyakorlatot, továbbá provokálta a színészeket, akik ennek ellenére kitartottak mellette. A prózai szövegek improvizációs lehetőségeket is kínáló felmondásához szokott színészeket még a harmincas években is szokatlan feladat elé állították Katona feszesen szerkesztett verssorai, ráadásul nem az ún. hangsúlyos, hanem antikizáló jambusokkal. (A magyar dráma éppen abban az évtizedben váltott prózáról versre, a *Bánk bán* az egyik első ezek közül. Nádasy prózafordítása a történeti helyzetet tekintve fordított irányú lépés, mely megfelel az átültető szándékának.) De az előadók számára komoly kihívást jelentett az is, hogy az akkor legnépszerűbb játéktípusnak, a lovagdrámának (vitézi játéknak) egyetlen domináns jellemvonás alapján megformálható figuráival ellentétben Katona összetett jellemeket alkotott. Így vált a *Bánk bán* a negyvenes években a színészi stílusváltás terepévé.²⁰ Nemcsak Bánk, de a *Bánk bán* is vándorolt, mind a papíron, mind a színpadon; ahogy a Nádasy Kálmántól származó mottó mondja, amelyet a párhuzamos kiadás sajtó alá rendező-szerzője egyszerre személyes és szakmai utalásként helyezett a könyv élére. A mottó szellemesen utat jelez a Katona szövegénél a közönség által alighanem jobban ismert opera felé; de ebbe az irányba most nem mennék.

Nádasy Ádám prózai fordításának mérlegre tételekor még azt is tudnunk kell – amiről a magyarázók általában megfélekednek –, hogy Katona József a pesti színtársulat színészeként, dramaturgjaként és szerzőjeként szövegeit színpadra írta; azok nyelve hangzó színpadi nyelv volt. A szavak az ő számára nem csupán nyelvi jelek voltak, hanem testet öltött, létező dolgok. Ő tehát a szöveget – kritikusaival ellentétben – *hallotta*, amit igazol, hogy a színpadi beszéd természetét, a hangerőt, a nyomtatékot, a tempót és a szüneteket kéziratain jelölte: a dőlt betűs kiemelések, aláhúzások, a különböző betűméretek és az egyéni írásjelek révén kottaszerűen érzékeltette. Ezeket a jeleket a színészek kezétől származó másolatok átvették, és részben a Trattner-féle edíció is követte; erre utalnak az első kiadásban a ritkított betűs kiemelések. Nádasy ugyan dőlt betűs kiemelésekről beszél, mert valószínűleg nem jutott hozzá az első kiadáshoz. Ez a kurzivált megoldás a későbbi kiadásokban található, beleértve az Orosz-féle kritikait is. E kiemelési gyakorlat valóban zavaró lehet, ám e helyek gyakori mellőzése a Nádasy-fordításban mégis problematikus. A hangzóság szempontjából azonban fontosak Nádasynek Katona általa helyesen kikövetkeztetett kiejtésére vonatkozó jelzései. Éles szemmel figyelt fel továbbá a szövegben szokatlanul és váratlanul felbukkanó négy rímes sorra.

Ebből a szempontból rendkívül tanulságos Nádasy előszavának verstani szakasza Katona jambusairól. Ez a két oldal a legmagvasabb szöveg, amit erről a kérdésről írtak. Margócsy István utószavának a *Bánk bán* nyelvről szóló, szintén lényeges információkat közlő történeti fejtegetéséhez viszont hozzáfűzném, hogy Katona nyelvének egyéni természetét nem csupán a nyelvújításhoz, a korabeli írott nyelvhez

²⁰ KERÉNYI Ferenc, (*Mai*) jegyzetek (a) *Bánk bán* (egykori színpadi) sorsáról, Forrás, 1991/11, 18–26.

és az alföldi dialektushoz való viszonyában kell szemlélni, mint monográfusai teszik Gyulai Páltól Orosz Lászlóig. Kontextusát főként az a színházi világ jelenti, amelyben Katona az 1810-es évek első felében élt. A Rondellát ugyan lebontották, ahol a társulat 1812-től 1815-ig működött, de az előadott szövegek korpuszának jelentős része ránk maradt. E téren jelentős fejlemény lehet Katona korai, *Bánk bán* előtti drámaszövegeinek kritikai tanulmányozása.

4. Esztelenkedés vagy bolondozás (A két szöveg párhuzamos helyeiről)

Mielőtt részletekbe bocsátkoznék, meg kell állapítanom, hogy Margócsy utószavának az a megállapítása, hogy Nádasdy „*lefordította* a klasszikus magyar tragédiát mai magyarra”, igaz ugyan, mégis pontosításra szorul. Ugyanis minden természetes nyelv, így a magyar is, mind diakron, mind szinkron állapotában valójában halmaz, nyelvváltozatok, lektusok hálózata. A fordító a mai beszélt köznyelv lazább, kevésbé választékos, a fiatalabb olvasók kommunikációjához közelítő változatát működteti, ami bizonyára tudatos döntés eredménye, s a már említett időszakadék áthidalását célozza. Nézzünk néhány példát! Az eredeti szövegben Gertrudis így szól a jelek szerint tébolyultan viselkedő Melindához: „Eszelős!” A fordításban ezt mondja: „Te meghibbantál!” Ugyanebben a negyedik felvonásban a királyné a kiéleződő helyzetet tapasztalva Katonánál „el akar sietni”. A fordításban „el akar tűnni”. Az első felvonás során a háborgó Petur keserű utalásában azt mondja: „csontjaimmal a *meráni* gyermekek / fognak tekézni”, míg a fordításban a *kuglizni* szó szerepel, ami hangulatában más. A *haramia* szó sem helyettesíthető zavartalanul a *bűnöző* kifejezéssel. Ha mégis le akarjuk fordítani, az *útonálló* szót kellene alkalmazni, annál is inkább, mert maga Bánk is ezt teszi a szóba hozott jelenetben. (III/3.) Az átültetésnek ezek a megoldásai valóban a mai nyelvallapothoz közelítik az eredeti szöveget, ám a nyelvi regiszterben egyszersmind lejjebb is helyezik.

A beszédskálán történő elmozdítás következtében Nádasdynak az a kijelentése, hogy a két szöveg „ugyanazt fejezi ki és ugyanott”, csupán tendenciaként érvényesülhet. Ami pedig Katona szövegének nevezetes homályos helyeit illeti, e téren a tisztázó szándék nyilván dicséretes, ám megjegyzendő, hogy az efféle homály nem egy esetben a kettős vagy többszörös jelentéstulajdonítás kreatív tényezője. Nézzünk egy példát! A Melinda-ügyről (szerintem) váratlanul tudomást szerző Gertrudis így fordul öccséhez: „e dolog / ha Melinda érdemét temette volna / el, úgy kikergettetni kész lehetnék / országaimból”. (I/12.) Műveltető vagy szenvedő értelemben használja-e a királyné a *kikergettetni* igét? Nádasdy a szenvedő változat mellett dönt: „akkor én felkészülhetnék, hogy emiatt engem akár ki is kergethetnek az országaimból” (93.). Szerintem logikusabb (és kevésbé körülményes) a műveltető alak, mert Gertrudis indulata Ottó ellen fordul, de a szövegnek ezt a kétirányú működését akár tudomásul is lehetne venni: ennek a szónak két éle van, mint a damaszkuszi pengének.

És még egy dramaturgiai példa Katona szövegének erre a talányosságára! A korabeli színpad hatásos effektusa volt a női szereplő sírása. Ezt Katona is alkalmazta korai drámaiban, sőt még a *Bánk bán*ban is, de ezt a jelenetet, Melinda sírását Ottó

előtt, ezúttal a látható scenikai téren kívülre, az előtörténetbe helyezi. Csak beszélnek róla, arról, amiről nekünk, nézőknek nincs közvetlen tapasztalatunk. E megoldás révén Melinda könnyeit, s közvetve az Ottó terveihez való viszonyát az első felvonásban négyen (Ottó, Biberach, Gertrudis és maga Melinda) négyféleképpen értelmezik. Melinda alakja ezzel összetett interpretációs játéktérbe kerül, miként a cselekmény több más eleme is. Törhetjük a fejünket. (Arra való.) Vagyis a homály a *Bánk bán* természetéhez tartozik. (Ennek lehetséges filozófiai háttéréről egy poszt-kriticista szituációban ezúttal nincs lehetőségünk szólni.) A kifogásolt példák mellett csak helyeselni lehet, hogy magyarázatai egy részében Nádasy alternatívákat kínál.

De nézzünk még néhány problematikus megoldást. Gertrudis az *Előversengésben* Ottó „esztelenkedéseiről” szól elítélő módon. Ezt Nádasy a „bolondozások” szóval fordítja, ami elveszi az eredeti kifejezés súlyát és élet. Ugyanitt a királyné *jobbágyaim* kifejezésével szemben az *alattvalóim* szót találjuk, ami jelentésében stimmel ugyan, de nélkülözi a történeti veretet, és kiveszi az eredeti alakot a szövegen végigvonulós és a királynéra nézve leleplező kommunikációs diskurzusból. Ezt a titulust ugyanis – amit egyébként Gertrudis nem is használhatna, legfeljebb áttételesen, mert ez a Királyt illeti – mind Petur, mind pedig Bánk határozottan elutasítja a királynéhoz való viszonyát illetően. A *szelme-féltő* kifejezés sem ekvivalens a *féltékenykedő* igével. (I/6.) Áthangolódik a szó szemantikai aurája, mint a következő esetben is: „Mi a királyt imádjuk” – mondja Petur a második felvonásban (ahol egyébként a Király szó eredetileg nagy kezdőbetűvel szerepel), ehelyett a fordításban ezt találjuk: „Mi a királynak hódolunk...” Nem ugyanaz. Ebből a változathból ugyanis kilúgozódik a szóval kapcsolatos szakrális tényező. Megjegyzendő, hogy az uralkodót többször is bírálják (Petur, de Bánk is), ám akkor mindig Endrének nevezik. Ha viszont a Király szóval illetik (Katona is ezt a nevet használja az ötödik felvonásban a megnyilatkozások előtt), akkor kritika nem illetheti.

És még egy vitatható hely! A trauma terhét nyögő Melinda örült beszéde mélyén nagyon fontos és dramaturgiai szempontból következetesen felépített utalások rejlenek. Ezért a Bánkhoz intézett emelkedett hangú „Kösd be a fejem” kérés sem ugyanaz, mint a fordításban szereplő köznapias: „Vegyél feleségül”. Mert Bánk ugyan megtagadja egy ideig feleségét, de Melinda sohasem zárja ki szívéből a férjét. Ezért jobb megoldás lett volna ez: „Légy a férjem!” Értsd: légy az, aki vagy.

Az eredeti textus és a fordítás mellett Nádasy jegyzetei, amelyek a legtöbb esetben mértéktartóan tömörek és pontosak, egy harmadik nyelvi és szemantikai dimenziót képeznek. A sajtó alá rendezői figyelem minden magyarázatra szoruló részletre gondosan kiterjed. Az olvasók megtudhatják, miért nevezik Simont és Mikhált Mortundorfoknak, hol is van a többször említett Bojóth, kik voltak a mohádik, s mit művelnek az izmaeliták. Tisztázódik, hol van Glogonca, ahol a délvidéki helytartó, Pontio di Cruce a levelét írja 1213. szeptember 20-án. S ahonnét a levél egy hét alatt, szeptember 28-ára meg is érkezik Esztergomba a királyné kezéhez. (Manapság a kézbesítésnek ezt a tempóját a posta még elsőbbségével is alig tudná vállalni). Sorra megmagyaráztatnak a második felvonás szövegét kissé túlterhelő történelmi tulajdonnevek. E téren a történész Katona alighanem túl sokat tudott, egyszerűen megbízható

kalauz vezet bennünket a szöveg elágazó ösvényein. Margócsy Istvánnak a *Bánk bán* utóéletével foglalkozó szakaszában két közlés kiegészítésre szorul. 1848. március 15-én valóban műsorra tűzték az akkor már (1845 óta) sikeres *Bánk bánt*, mint az utószóban olvassuk, de csak az első felvonást adták elő; az előadás kereteit szétfeszítette a közönség robbanékony hangulata, s alkalmi produkciók következtek. A 19. század második felében a dráma valóban bekerült a nemzeti kánonba, ám csak 1858 után játszották folyamatosan. Nádasdy jegyzeteiről azonban még azt is el kell mondani, hogy ezek egy része véleményem szerint a szöveg mozgását vitatható irányba lendíti. Ezzel el is jutottam elemzésem számomra legfontosabb, egyszersmind bizonyára igencsak problematikus részéhez. Úgy is mondhatnám, hogy nagyon is vékony jégre lépek, amikor ezeket az utóbb említett jegyzeteket szemügyre veszem. Kérem is az olvasót és kivált a szerzőt, hogy a továbbiakat ne kritikának vegye, inkább töprengésnek, s az együtt gondolkodásnak a könyv által inspirált eseteként könyvelje el.

5. Beszéljünk a nőkről!

Előrebocsátom, véleményem szerint a *Bánk bán* fel nem fedezésének egyik legfőbb oka, hogy az elemzők szinte kivétel nélkül az egyik szereplőre koncentrálnak próbálták értelmezni a dráma egészét. Ezzel szemben Katona műve *több nézőpontú* darab, amelynek mindegyik fontosabb szereplője saját nyelvét beszélő önálló karakter. A beszédváltozatok alapján tekinthető a *Bánk bán* többnyelvű szövegnek, annak ellenére, hogy, mint Nádasdy erre helyesen rámutat, „a származásnak nincs nyelvi lenyomata a szövegben” (15.). A jellemnek azonban van! A leszűkített elemzői nézőpontnak ezt a problémáját növeli, hogy az a szereplő, akire a dráma vizsgálói (két elemző kivételével) fókuszálnak, férfi. Elsősorban, természetesen Bánk. (Habár a közönség többnyire Peturt jobban kedvelte, a színészek is jobban szerették.) Ennek következtében a műben szereplő nők nem tudtak kitörni szatellit helyzetükből. Melinda lényegében megmaradt a naiva, a szenvedő ártatlanság szerepkörében, Gertrudis pedig Bánk felől nézve gonosz idegen asszony maradt, akire a főhős a „kerítő” bélyegét égeti. Hevesi szerint is fekete lelkű, „koronás kígyó”,²¹ ám a kiváló rendező annyiban mégis kivételnek számít, hogy a királynét határozott, tetterős jelleme alapján lényegében férfinak tekintette, szemben a határozatlan, nőies Bánkkal. Szóval Katona drámája, túlzással szólva, a férfiak drámája lett. Ezzel szemben tételezzük fel, hogy a mű megértéséhez alkalmasint a nők felől is eljuthatunk. Hiszen Katona József maga nyithatja meg számunkra ezt az utat egy igen erőteljes, dramaturgiai szempontból különösen nyomatékos ismétlődéssel. Drámájában három nőt léptet színpadra, s mindhármukat erőszak éri. Gertrudist megölik, Melindát megerőszakolják, Izidórárt pedig egy férfi (Bánk) fogságba veti a lakásában, amit ez a tübingiai lány a kor fogalmai szerint annyira súlyos sérelemnek tekint, hogy távozni akar az országból. S ha ehhez hozzávesszük, hogy felbukkan a cselekményben, bár a színpadon nem jelenik meg, egy negyedik nő is, Biberach szeretője, Luci, akinek a ritter kilátásba helyezi közeli meggyilkolását, akkor arra kell gondolnunk, hogy az erőszaknak ezek az

21 HEVESI, i. m., 40.

ismétlődései jelentésképző tényezők. A nőkre figyelés egyébként megfelel Nádasdy szemléletmódjának is, mert a legfontosabb magyarázatokat a legtöbb esetben Melindával és Gertrudisszal kapcsolatosan fogalmazza meg.

Melindáról szólva óhatatlanul előkerülnek a dráma első kidolgozásából még hiányzó porok, a hevítő és az altató, mely utóbbit Katona valószínűleg azért vette bele a végleges kidolgozásba, hogy Bánk feleségének ártatlanságát nyomatékosítsa. Alighanem rosszul számított azonban, mert valójában gyanúsabbá tette őt. Az úgymint Melinda vallomásának kulcsmondata: „Pokolbeli tűz ége csontjaimban”. (III/1.) Nádasdy ezt így fordítja: „Nekem pokoli vágy tüzelt a testemben”, amit a jegyzetben ekként magyaráz: „pokolian kívántam a szeretkezést”. Elismerem, hogy Nádasdy érti ennek a mondatnak a fontosságát (végre valaki hús-vér nőnek tekinti Melindát), ám a csúsztatás mégis nyilvánvaló. Melinda ugyanis az eredeti szövegben erkölcsi ítéletet is mond arról a vágyról, amely a hevítő szer hatására felébredt és lángolt benne (ennek kimondása helyeselhető), ám az átírából eltűnik a morális kritika, s felfokozódik az uralhatatlan testi vágy hangsúlyozása. Ráadásul ezt a fiziológiai elemet a 97. oldal egyik jegyzete ily módon készíti elő, mintegy láthatóvá téve azt a jelenetet, amelyet Katona tapintatosan és okos dramaturgiai számíttással kimetsz a cselekményből: Ottó „bemegy a hálószobába, ahol a drog hatására [Melinda] rettenetesen kívánni kezdi a szeretkezést”.

Mindez három szempontból is problematikus. 1. Melindát erőszakos inzultus érte, mert bárhogyan is esett meg a dolog, ő gyanútlanul ment el az éjjeli találkozásra (ahogyan a királyné is), mit sem tudva a porokról. Az eset körülményeit tehát Ottó és Biberach a nő ellenére teremtették meg. 2. Az erőszakot s az arra reflektáló mondatot követően Melinda sohasem a testéről, hanem a *lelkéről*, lelkének kirablásáról beszél: „Nem volt italtok / méreg, de elszáritá lelkemet”. (IV/6.) Vagyis a szövegben a szexuális erőszak pszichológiai következményei hangsúlyozódnak, Melinda nőiségéhez ez is alapvetően hozzátartozik, amiről a testi vonatkozások egyoldalú jegyzetbeli hangsúlyozása eltereli a figyelmet. Vagyis úgy vélem, Nádasdy nagyon fontos lépést tett Melinda megértése felé, egy másikat azonban elmulasztott megtenni. Pedig Melinda igen jelentős, de általában kevés figyelmet kiváltó erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy visszanyerje önmagát, s érzelmileg megtisztulva eljuthasson férjéhez, ami halálában meg is történik. Tiborc által idézett utolsó szava: „Bánkomhoz!” Melinda tébolyult beszéde voltaképpen nagyon is tudatosan szerkesztett szöveggként tanúskodik erről a lelki útvonalról. Ezzel ez az asszony végképp kilép a naiva passzív szerepköréből, s még férjére is rácáfol, aki negyedik felvonásbeli monológjában nemcsak a nőnek természetéből következő védtelenségéről, de megóvásra szoruló önállótlanágáról is beszélt. Bánk nőfelfogása azonban nem azonos a drámáéval: Melinda teljes értékű személyiségként hal meg.

3. Drámapoétikai szempontból kifogásolható a „bedrogzott Melinda” kifejezés (287.), mivel referenciális utalásként részt hasít a fikció keretein. Mert az igaz ugyan, hogy a drámák szereplői egymást valóságos személynek tekintik (akivel „normál” dialógust folytatnak, ezért is lehetséges a drámaelemzésekben a beszédaktus-elmélet szempontjait alkalmazni), de mi azért tudjuk, hogy ők egy fikció részei, akik szavak-

ból vannak megteremtve. Más atmoszférában vannak, mint a valóság. Nem lehet egy az egyben rájuk erőltetni (bár sokan megteszik) az élő, valóságos emberek fiziológiai tényállásait. (Persze, értem, hogy ez is egy gesztus a mai ifjabb korosztály megszólítása érdekében. Nádasdy ezt, igen méltányolható módon, ki is jelenti: „Jegyzeteim a legtágabb olvasóközönségnek, főleg a fiatal olvasóknak készültek” [16.].) Arról azonban nem szabad megfeledkezni, hogy az efféle eszközök (porok, hevítők, altatók és bájjitalok) színpadi kellékek, amelyeket a kor színpadain, kivált a lovagdrámákban gyakran alkalmaztak, s hatásukra nézve hallgatólagos közvélekedés alakult ki, amelyet nem volt szükséges részletezni. Ma más a helyzet. Elfogadható, hogy Nádasdy ezt a színpadi kelléket a ma használatos drogokkal hozza összefüggésbe, de azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a szerző bizonyos részleteket nem kívánt szavakba foglalni. A *bedrogozott* jelzõt túl soknak tartom. (Lehet, hogy túlságosan konzervatív vagyok?) A Melinda-ügyrõl bővebben szõltam *Magyar Lucretia* címû dolgozatomban.²² A nõi szereplõk értelmezésével kapcsolatosan két, számomra pozitív kivételrõl beszéltem. Az egyik Barta János, aki úgy véli, hogy Bánk legsúlyosabb vétségét Melindával szemben követi el „tragikus mulasztás” formájában.²³ Erre a tanulmányra, amely az egyik legjelentõsebb a témakörben, Gertrudisról szólva is hivatkoznunk kell.

És most lépek a vékony jégre. Vitatkozom ugyanis Nádasdy Gertrudis-értelmezésével, ám el kell ismernem, hogy egyúttal a szakma meghatározó képviselõinek túlnyomó többségével is szembekerülök. Nádasdy interpretációja ugyanis megfelel annak a felfogásnak, amely, változatokkal ugyan, de Arany Jánostól Waldapfel Józsefíg, Gyulai Páltól Pándi Pálíg kialakult, s amely a kérdésben meghatározóvá vált. „A királyné tudja öccse szándékát, tudva segítette azt elõ, midõn Melindát udvarába hívatta” – írta Arany János.²⁴ „Jól tudja, hogy Ottó Melinda után vetette magát” – ezt az Aranyt követõ Gyulai írja, hozzátéve magyarázatként: „Mivel maga nem erényes, nem becsüli az erényt”.²⁵ Pándi szerint Gertrudis az elsõ felvonásban burkoltan ugyan, de mégis nyilvánvaló módon biztatja öccsét Melinda elcsábítására. Kész az ítélet: Gertrudis kerítõ, Bánknak igaza van, amikor annak nevezi.²⁶ Folytathatnám az ilyen jellegû idézetek sorát. Nádasdy is ezen az állásponton van. A királyné szerinte is „tisztában van vele, hogy Ottó szeretné Melindát elcsábítani” (31.), ezt elõ is segíti, s csupán „azon háborodik fel, hogy Ottó konkrét csábítási tanácsot kér tõle” (93.). És „Gertrudis nem azt sérelmezi, hogy Ottó egy férjes asszonyt akar elcsábítani, hanem, hogy sikertelen” (89.). S egészen egyértelmû a fogalmazás az ötödik felvonás egyik (a szóhasználat miatt már kifogásolt) jegyzetében: „Ottó – Gertrudis támogatásával – bûnös módon tette magáévá a bedrogozott Melindát” (287.).

22 NAGY Imre, *Magyar Lucretia (A nõk elleni erõszak témája a Bánk bán harmadik felvonásában) = Drámák határhelyzetben*, I, szerk. BRUTOVSZKY Gabriella, DEMETER Júlia, N. TÓTH Anikó, PETRES CSIZMADIA Gabriella, Nyitra, 2014, 275–299.

23 BARTA János, *Bánk és Melinda tragédiája* [1925], B. J., *Klasszikusok nyomában*, Bp., Akadémiai, 1976, 385–395.

24 ARANY János, *Bánk bán tanulmányok* [1858] = A. J., *Válogatott prózai munkái*, Bp., Magyar Helikon, 1968, 205–264, 241.

25 GYULAI Pál, *Katona József és Bánk bánja*, Pest, Franklin Társulat, 1883, 260–261.

26 PÁNDI Pál, *Bánk bán-kommentárok*, Bp., Akadémiai, 1980, 334.

Én mindezt vitatom. Szerintem az első felvonás 12. jelenete előtt Gertrudis semmit sem tudott öccsének Melindával kapcsolatos szándékairól, s amikor megtudja, határozottan elítéli a dolgot: „most fajtalan véred tilalmas úton / Melinda bírására csergedez” – jelenti ki haraggal. Nyilvánvalóan nyomban felmérte, hogy mivel a nádor felesége került a képbe, az ügy különösen kínos számára. Álláspontom támogatása céljából leginkább csupán Sütő Józsefre²⁷ és (ismét!) Barta Jánosra tudok hivatkozni. Ez utóbbi határozottan kijelentette, hogy „a királyné minden Melinda elleni cselszövésben teljesen ártatlan”.²⁸ Barta a szöveg szoros olvasásán túl azzal érvel, hogy a kompozíció rendje szintén ezt az értelmezést követeli, mert „Bánk tragikumának teljessége is csak akkor áll helyre, ha Gertrudist ártatlannak látjuk”. És: „Csak az ártatlan Gertrúd sorsa képes a záró-felvonást az előbbiekkal egybekapcsolni s azt, ami benne történik, elsősorban Bánk összeomlását, az előzmények szerves folytatása gyanánt tüntetni fel”.²⁹ (Bánk tragikumája nemcsak abból következik, hogy a sértett férj és a nádori hivatal által előírt kötelesség számára integrálhatatlan szerepeivel viaskodik, s hogy indulatból ítélkezik a jogszokás által megkövetelt nyilvánosság mellőzésével.) Amihez hozzátehetjük: Gertrudis (e mindenki által elismert nagyformátumú nőalak) tragikumának teljessége is csak ily módon áll helyre. A királyné tehát ártatlan? Igen, az a Melinda-ügyben. Az *ártatlanul* szóval az ajkán hal meg, s a haldokló Biberach sem hazudik, amikor ártatlannak vallja a királynét. E téren legfeljebb (habár ez nem mellékes) közvetett felelőssége vethető fel, mivel Ottó az öccse (no lám, a rokonok), s az eset az ő udvarában történik. Ahogyan, mai példával élve, egy súlyos vasúti szerencsétlenség esetén lemond a közlekedési miniszter, pedig nem ő vezette a mozdonyt. Gertrudis súlyos tragikus vétsége azonban hatalomgyakorlási módszereiben, az uralkodásról alkotott felfogásában rejlik, amiből sok minden következik; erről négy nagy panasz-szöveg tanúskodik: Peturé, Tiborcé, Mikhálé és Bánké. Ebből a szempontból a dráma legfontosabb helye a királyné monológja a negyedik felvonás 3. jelenetében. Ebben a szövegben Gertrudis az uralkodást egyoldalúan, a parancsolás és az alattvalói engedelmesség viszonylatában értelmezi, amely a törvényhozás aktusában teljesedik ki oly módon – s ez a lényeg –, hogy a törvényhozó személyét (adott esetben önmagát) a törvény fölé helyezve kivonja a törvény hatálya alól. Ez az elképzelés (már az *Ágis tragédiája* is erről tanúskodott) minden akceptálható alkotmányjogi felfogásnak ellentmond. Provokálja a törvények szellemét. Itt van a probléma! Ezért van igaza Bánknak, amikor ezt vágja a királyné szemébe:

Midőn ti leg-
először, asszonyom, hazánkba jöttetek,
a békességnek édes istene
Pannóniára monda akkoron
egy átkot, és a romlás angyala
mormogta rá az áment.

27 SÜTŐ József, A „kerítő” és az „ártatlan” Gertrudis, Forrás, 1970/1–2, 38–46.

28 BARTA, i. m., 385.

29 Uo., 386.

[...]

Egy szájjal, egy lélekkel azt kiáltá
minden magyar hozzám: „Ez egynehány
keserves esztendőök alatt magyar
törvényeink magyar hazánkon úgy
fityegnek, amiképpen egy pellengér-
oszlopra állítotthon mocskos tettinek
táblája. (246.)

Erről van szó! (És most tekintsünk el attól, hogy a királyné monológjának férfias szövege voltaképpen a Király szerepének elorzása.) A Melinda-ügy előtérbe helyezése erről, Gertrudis valódi bűnéről vonja el a figyelmet. Persze, a színdarab érzéki természetéből következően, a dráma előterében Melinda története áll. Ezért van igazuk azoknak, akik a *Bánk bánt* szerelmi drámaként olvassák.³⁰ Az interpretációnak azonban a dolgok végére kell járni. A megértés során Gertrudis monológja felől kell szemlélni a történeteket. Ez a nő a hatalom megszállottja (jóllehet ezt a hatalmat az ország státusának erősítésére kívánná gyümölcsoztetni), aminek következtében nyelvi, kommunikációs burokból él. A dolgokat a maga nézőpontjából képes csupán értelmezni, nem érzékeli például Mikhál elbeszélésének a közvetlen veszélyre figyelmeztető jelzéseit, s Izidórától is arról értesülünk, hogy fontos események kívül rekednek Gertrudis tudásának horizontján. Ebbe a képbe nagyon is beleillik, hogy a fentebb jelzett időpontig Ottó valódi terveit sem ismerte.

Mivel Nádasdy Ádám több esetben is jelez értelmezési alternatívákat, Barta Jánosra tekintettel Gertrudis és a Melinda-ügy esetében is helyénvaló lett volna a jegyzetek sorában egy efféle utalás.³¹

Horváth János azt írta, hogy a „*Bánk bán* nem egy tekintetben kivételes és elszigetelt jelensége nemcsak az akkori magyar, hanem az egyetemes drámairodalomnak, akár úgy nézzük, mint olvasni való költői művet, akár úgy, mint színpadon eljátszandó drámát”.³² Ez az új, „kétnyelvű” kiadás hitelesen rávilágít a mű *kivételes* jellegére, s nagy lépést tesz annak érdekében, hogy a dráma *elszigetelt* helyzete, főként a fiatal olvasók számára megváltozzon. A magam részéről igazolhatom, hogy az idősebb korosztály tagjai is nagy haszonnal forgathatják.

30 SÖTÉR István, *A teremtés vesztese* = S. I., *Az ember és műve: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1971, 180–210.

31 A királyné szerepéről bővebben: NAGY Imre, *Gertrudis pere (A Melinda-ügy és a IV. felvonás Gertrudis-monológjának hatalmi diskurzusa)* = *A szövegtől a szcenikáig: Tanulmányok a dráma és színháztörténet köréből*, II., szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Eger, Líceum Kiadó, 2016, 581–599.

32 HORVÁTH János, *Jegyzetek Bánk bán sorsáról* [1926] = H. J., *Tanulmányok*. Bp., Akadémiai, 1956, 207–244, 207.

HASZNOS MULATSÁGOK.

Nem csak mindig játszani ,
Hanem kell is tanulni.

Hernády Judit

A vágyakozás természetrajza Koháry István barokk álomversében

(*Üdömulatás közben szerzett versek*)

Noha Koháry István költészete kapcsán gyakran emlegetett fogalom a képzelet és a látomásosság,¹ a költő álomverseinek átfogó vizsgálatára még nem történt kísérlet. E hiányosságot pótolandó, dolgozatomban Koháry legkésőbbre datálható álomverse, az *Üdömulatás közben szerzett versek*² szövegközpontú elemzését tűzte ki célul. A költő álomversei (*Ébren alvva látott álom, Rút heveréssel leírt versek*,³ *Üdömulatás közben szerzett versek*) közül kettő külön kötetben, illetve füzetben jelent meg, melynek fő súlypontját, legnagyobb terjedelmű részét alkotják. E törzsszövegeket különféle kísértőtextusok (lírai ajánlások és felvezető, illetve záró versek) veszik körül. Ezek egyfelől kegyességi, másfelől orientáló szerepet töltenek be: a költői önreprezentáció szerénykedő megjegyzései, mentegetőzései mellett jelzik a szerző vallási hovatartozását, illetve a szerzés háttérkörülményeiről, biografikus indítékairól is tudósítanak. Mivel az elsődleges fikció világában mozognak, az álomlátásoknak nem képezik részét, de a főszövegek értelmezési keretéhez szorosan hozzátartoznak.

A szerző meglehetősen homogén költői világán belül – a nagyon hasonló alapszituáció ellenére is – mind a három alkotás sajátos szintet képvisel. Míg az *Ébren alvva látott álom*⁴ kifejezetten filozofikus hangoltságú, s a mentális-lelki tartalmak, történések nyelvi közvetítését állítja a középpontba, addig a *Rút heveréssel leírt versek*⁵ fősze-

1 „A négy fal közé zárt ember képzeletének mozgása teszi őt a látomásos, allegorizáló barokk irodalom és álom-költészet képviselőjévé.” (Bán Imre) *A magyar irodalom története*, II., szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 202; Varga Imre is „sajátos jellegű, vizionális álomköltészet”-ként jellemezte Koháry líráját. VARGA Imre, *A magyar barokk költészet egy változata: Koháry István börtön-költészete*, ItK, 1973/5, 506; „A börtönköltészet ihletforrása a képzelgés és az emlékezés.” KOVÁCS Sándor Iván, *Kecskemét mecénása: A költő Koháry István*, Forrás, 2000, 72.

2 Dolgozatomban végig a terjedős barokk címek egyszerűsített változatát fogom használni, a teljes címek csak az adott szövegforrás hivatkozásánál, lábjegyzetben szerepelnek.

3 A *Rút heveréssel leírt versek* az *Ébren alvva látott álom* második részének első, elvetett változata, amely később – némi átdolgozást követően – *Vasban vert rabnak sétálása* cím alatt jelent meg Koháry első kötetében; teljesen független, önálló lírai narratívája miatt külön alkotásként is elemezhető.

4 *Keseredet rabnak búban úszva s-annak terhét húzva, ébren alvva látot álma, Régi Magyar Költők Tára*, XVII. sz. 16. k. (a továbbiakban: RMKT XVII/16), s. a. r. KOMLOVSZKI Tibor, S. SÁRDI Margit, Bp., Balassi, 2000, 191–210.

5 *Tvnya, rút heveréssel leírt versenek első része vitan következik második része*, RMKT XVII/16, 321–371.

replője – miközben a külső cselekmény szintjén a főúri kertek jellegzetes közösségi tereit járja be – bensőleg a bánat (melankólia)⁶ veszélyes érzelmével vívja váltakozó sikerű küzdelmét. Az *Üdömulatás közben szerzett versek*⁷ főszövege pedig a vágyakozás (*cupiditas*) problematikáját dolgozza fel irodalmi eszközökkel.

Az álomversek a Koháry-féle elmeversek tágabb csoportjának sajátos szeptét alkotják. Ez utóbbiak esetében a lírai történet megalkotása markánsan imaginárius⁸ módon megy végbe, s a (versbeli) valóságos élethelyzetéhez viszonyított fiktitivás mindig jelezve van szövegszerűen is. A fent említett három álomvers mellett ide sorolható a *Vasban vert rabnak sétálása*,⁹ három rövid elmevers,¹⁰ a lakoma-, a vadászat- és a haláltáncvers.¹¹ E művek közös jellemzője, hogy mindegyik gyakran használja a katalogizálás (realitásérzet-képző) eszközt. Ami az álomverseket magán az álmodás mozzanatán túl még együttesen jellemzi, az az álombeli találkozás motívuma. Az elmeversek többsége ugyanis magányos beszélő megnyilatkozása; kommunikációs helyzetük egyirányú, dialogikus elemeket nem tartalmaznak.¹²

Témakezelés és történetalakítás

Koháry legterjedelmesebb műve az a 439 strófás, (külön) cím nélküli és tizenkét részre osztott szerzemény, amely az *Üdömulatás közben szerzett versek* című kötet törzsszövegét alkotja. A cím akrosztichonja szerint keletkezési ideje az 1686-os egri sebesülést követő időszakra tehető, viszont a kötet csak az 1720-as évek elején jelent meg nyomtatásban. Akár Gyöngyösi István *Csalárd Cupidója* inspirálta a mű megszületését, akár nem, történetvezetése, elbeszélés- és szerkesztésmódja egyaránt nagyfokú önállóságról tesz tanúbizonyságot.¹³ Mind tartalmi, mind szerkezeti szempontból az *Üdömulatás...* tartható Koháry egyik legértettebb, legösszetettebb művének. Az alábbiakban először a történetalakítás és a témakezelés sajátosságait veszem

6 A bánat itt mindvégig megőrzi perszonális érvényességi körét, nem válik az emberi létmód univerzális jegyév. Vö. JELENITS István, *Koháry István: Ez világot senki által nem élte, sem kedvére mindenkor, bú nélkül nem élte = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 351–364.

7 *Üdö mulatás közben szerzett versek*, RMKT XVII/16, 211–265. Az idézeteket mai helyesírás szerint átírva közlöm.

8 Imagináció alatt az emberi képzelet használatának hangsúlyosabb, a köznapi realitástól akár nyíltan elszakadó, retorikai hatáskeltést megcélzó megnyilvánulási formáját értem. A fogalom 16–17. századi eszmetörténeti háttéréhez lásd: TASI Réka, *Barokk vízió – skolasztikus imagináció*, ItK, 2018/2, 145–168.

9 *Vasban vert rabnak bvs elmével, fáradva versekben vett sétálása*, RMKT XVII/16, 133–178.

10 *Elméje embernek nem nyugszik, újságra vágyódik, futja világ határit*, RMKT XVII/16, 63–65; *Valaki kardot köt oldalára, vasat várhat az lábára*, RMKT XVII/16, 73–74; *Áldgy meg, főléses Úr Isten...*, RMKT XVII/16, 74–78.

11 *Embernek élteben mértékletesnek kel lenni...*, RMKT XVII/16, 67–72; *Az füzva verseknek faragására nevez hitessvk el magynkal...*, RMKT XVII/16, 292–306; *Az halálnak horgával s-halóival...*, RMKT XVII/16, 281–292.

12 A két típus határán áll a haláltáncvers: álomszerű vonásai, összetett beszédhelyzete és történetalakítása az álomversek típusához közelíti.

13 Vö. GYÖRI Orsolya, *A Gyöngyösi imitáló Koháry István*, Irodalomismeret, 1996, 70–75.

szemügyre, majd külön fejezetben térek ki a mű poétikai megalkotottságának egyéb jellemzőire (szerkezet, exemplumok, beszédmód).

Bár *A' kegyes olvasóhoz* szóló versben már szóba kerül az álom elbeszélésének későbbi aktusa, a kísérszövegek még az ébrenléti valósághoz tartoznak, mivel elsődleges funkciójuk az alapindítékok és utótörténések megadása. Közvetlen módon tehát nem kapcsolódnak a főszövegben kibontott történethez. A költői megszólalást motiváló elsődleges tényező, a kéz megsebesülése azonban nemcsak annak a fájdalmas fizikai állapotnak a fő oka, amely lelki kihatásai révén a vers(ek) beszélőjét egészen az egzisztenciális válságig sodorja, hanem egyik fő szervezője a törzsszöveg képalkotásának is, mivel a karnyújtás motívuma az ezzel kapcsolatos átértékelési kísérlet miatt kerül a történetalakítás középpontjába.

A testi fogatkozás nyomában feléledő s egyre fokozódó elkeseredés érzése fejeződik ki az első rész panaszában, az álombeli angyal kérdésére adott válaszban:

Akárhol az mihez vagy kezdek, vagy nyúlok,
annak akadályán untalan búsulok,
az bú terhe alatt csak nem meg is fúlok,
elbágyadt voltomban majdan elájulok. (20. strófa)

A versszerzés alapindítatásaként megjelölt bánatúzés szándéka azonban itt hamar elveszíti központi szerepét, s a helyes és helytelen vágyakozás kérdéskörével a lelki vonatkozások egy másik, tágabb hatókörű területe kerül előtérbe. Látni fogjuk, hogy Koháry az individuális probléma egyetemes nézőpontú tematizálását a kéznyújtás képzetköréhez kapcsolódó elemek találékony felhasználásával oldja meg.

A kötet verseiből kiderül, hogy noha az alapprobléma külső eredetű (testi sebesülés), valódi rosszá lelki kihatásai révén válik (elkeseredettség). A kritikus helyzet azért tűnik megoldhatatlannak, mert a külső körülmények alakulása alig befolyásolható. A lírai én panasza egyéni vonásai ellenére is tipizált megnyilatkozás, mely érzékletes formában fejezi ki az emberre általában jellemző alapbeállítódást: a természetes emberi vágyak a rossz, fájdalmas tapasztalatok elkerülésére és a jónak érzett állapotok, élmények megszerzésére irányulnak. Ezt az alapbeállítódást kívánja korrigálni a két szereplő között zajló párbeszéd második fele, az angyal felelete (II. r.), amely éppen ezért az életbeli szituációra való reagálással, annak mintegy átminősítésével indít, hogy azután a vélemény mögött meghúzódó lelki hozzáállás kiigazítása felé orientálja a hallgatót.

Az angyal a kézsebesülés motívumát Páris és az ősbűnt elkövető emberpár vétkének perspektívájába helyezi, a kéznyújtás bajt hozó aspektusát emelve ki. A fejtegetés a tiltott gyümölcs szimbólumára támaszkodva jut el a romlásra vivő vágyakozás súlyos következményeire figyelmeztető és az ezzel összefüggő magatartásbeli maximákat megfogalmazó szakaszhoz, melyet egyfelől a világ mulékony természete, másfelől a földi élet bánattal sújtott volta¹⁴ mellett argumentáló strófák kereteznek. Így az egyéni életprobléma olyan jellegzetesen barokk, noha középkori gyökerű ka-

¹⁴ „mert untalan visel az világi élet / búval és bánattal öszve font kötelet” (64. vsz.) A bánat Kohárynál máshol is megjelenik ilyen értelemben. Vö. JELENITS, *i. m.*, 351–364.

tolikus teológiai értelmezési keretbe ágyazódik, amely a földi létezést nemcsak átmeneti jellegűnek, de egyúttal – a halál utáni élet szempontjából – döntő jelentőségűnek is tekinti.

Az angyali közlésben megjelenő világ a középkori siralomvölgy-felfogásnak megfelelő tulajdonságokkal rendelkezik: oly szilárdnak tűnő valósága pusztán megtévesztő illúzió, mely mögött törekénység és elkerülhetetlen „hervadás”, elmúlás húzódik meg. A világ megszemélyesített, főként feminin vonásokkal megjelenített valósága alkalmasnak mutatkozhatott arra, hogy az emberi bensőből eredő, kifelé irányuló negatív hajlamok veszélyességére tárgyiasított formában is felhívja a figyelmet. Ezért válik Kohárynál is oly dominánssá a világ negatív aspektusa, és ezért azonosítódik az időbeli létezés feltételei alá vetett emberi sors a szomorú télrel: nem tényleges világutálatról van itt szó, e tanítás alaptételei sokkal inkább egy sajátos, valláséleti célzatú metódus elméleti háttérét körvonalazzák. Ezekre épül a vágy működésmódjának Koháry-féle pszichológiai rajza.

Ezt követően az egzisztenciális problémafelvetésre felelő angyali tanítás igazságtartalma két, alanyi szempontból ugyan eltérő, de formailag egyaránt tipizált, erőteljesen jelképesített illusztráció által nyer igazolást: először a lírai én személyes fejlődéstörténete, majd a megidézett antik, illetve bibliai példázatok képében. A harmadik résszel kezdődő álombeli séta a karnyújtás = romlás képletét viszi tovább, s a didaktikus tartalmat immár cselekményesítve, allegorikus jelleggel jeleníti meg. E szakasz már olyannyira nélkülözi az egyénített, reális elemeket, hogy a próbatételek kiállása szinte mitikus formát ölt.¹⁵

Nyilvánvaló, hogy a lírai én álombeli sétája tisztán szimbolikus értelmű. Az erdős, hegyvidéki területen növő gyöngyvirág és rózsa a nagy vonzerejű, gyönyört ígérő, ám nehezen elérhető vágyat jelöli. A leszakítás motívuma azt a benső emberi készletet jelzi, ami a vágy tárgyának megragadására és birtoklására irányul. E kezdeti szakaszban a lírai alanyt is e készletet irányítja, ám a gyöngyvirág leszakítása a felmerülő nehézségek miatt végül megghiúsul. A virágszedés útjában álló tényezők a vágykielést kísérő veszélyekre mutatnak rá: a forrásból előtörő, sebes folyású erek a szenvedélyek és emóciók magával ragadó, sodró erejét, míg a „rút semlyék” a bűnök posványában való elmerülés veszélyét jelenítik meg. A lírai én számára, noha a lehetséges veszélyeket már a mocsárba esés momentuma előtt észleli, a vágykészletet erősebbnek bizonyul a félelemnél és az értelemi belátásnál. Sőt a vers hőse még a posványból való nehézkes kiszabadulása után sem akar letenni célkitűzéséről.

A sárkánybarlanghoz való megérkezés pillanatában azonban a történet fordulóponthoz ér. Az itt megjelenített magatartás logikája, a kéznyújtás-motívumhoz társuló, ám azzal ellentétes távozásképzet akkor válik igazán érthetővé, ha a műbeli sárkányt nem pusztán félelmetes fenevadnak, hanem kifejezetten a Sátán szimbólumának tekintjük. Nemcsak a múltó világi gyönyör elérésére törekvő embert fenyegető, sokarcú valóságát („fejei engem lesnek”, „villogó szemei engem keresnek”, 99. vsz.) fejezi ki kiválóan a szöveghely, hanem lényének hatalmas erejét is hatásosan

¹⁵ Érdekes, hogy ezzel ellentétben a később megidézett antik történetek viszont bővelkednek az aprólékos részletekben.

érzékelteti: az isteni hatalmon kívül álló erőre alapozó nekibátorodás érzésének éppen azért kell szétfoszlania („nem vagyok én Phoebus, ez ellen hogy álljak”, 98. vsz.), mert a Sátán a kor felfogása szerint pusztá emberi erővel nem győzhető le. Csak a pusztulás e nagyerejű fenyegetése képes a költemény hőstét végleg eltántorítani addigi viselkedésmódjától.

Az álomalak személyes fejlődésének első szakasza (III–IV. r.) tehát a kísértések és öneszmélés jegyében áll. A kísértések kiállításáról a szó szoros értelmében azonban – mint láttuk – nem beszélhetünk, mivel a konok törekvés, „közeledés” feladását a tapasztalatszerzés közbeni belátások, a leküzdött nehézségek és veszélyek élménye motiválja. A sétálás során a dolgok voltaképpen természetére való ráébredés folyamata zajlik.

Ezután – az angyal tanításának megfelelően – az eddig hiábavalóságokra irányuló vágyképzet fokozatosan elhagyja a földi horizontot: az elbeszélői magatartásváltás küszöbén a lírai alany távozik a világi veszélyeket jelképező sziklás, erdős területről, s egy sík térre ereszkedik alá, hogy megtalálja azt a helyet, ahol „nincs aggodalom”, csak „csendes nyugodalom” (138. strófa). Olyan helyet keres, „hól olly öröm érjen, / melyhez gutta ütés, se bánat ne férjen” (141. strófa): a vágyakozás célképzete tehát a transzcendencia irányába mozdul el – igaz, hogy az ezt követő völgybeli keresgélés még horizontális síkon mozog, mert a köznapi boldogságképzetek főbb fajainak vizsgálatára tesz kísérletet, ám ezek során már transzcendens nézőpontot érvényesít. A sík vidéken folytatódó, bár különös módon láthatatlanul maradó séta a köznapi vágyak első ránézésre veszélytelennek tűnő világára koncentrál: a szerelmi érzés különféle veszélyei után a barátság kettős arculatú valóságát, majd a gazdagság- és hatalomvágy megrontó erejét taglalja, közismert antik és bibliai példák sorát idézve meg.

Az elbeszélésbe beemelt exemplumok felsorakoztatása tematikus egybetartozásuk, illetve egymásra következésük logikája szerint történik. A narráció az interperszonális viszonyoktól (szerelem, barátság) a tárgyi vágyképzetekig halad, s egy-egy téma többaspektusú körbejárásával és a negatív vonás fokozásával nyomatékosítja a mondandót. Az elbeszélői kommentárok és a példázatsor együttese építi fel azt a fejlődési ívet, amely mind a narrátor individualitása, mind az olvasó számára iránymutatóként kíván szolgálni. Ennek fókuszpontjában a helytelen magatartás megismerése, illetve megismertetése áll: kilenc terjedelmes példa járul hozzá azoknak a veszélyeknek az érzékeltetéséhez, melyeket a világi vágyakozás különféle esetei magukban foglalhatnak. A szerelmi téma negatív tetőpontját képező Sámson-történet (VI. r.) után kerül csak sor a pozitív példa felmutatására, először Odüsszeusz alakjának megidézésével, majd az ószövetségi történet fordított előjelű párdarabjaként József (VII. r.) példázatában. A következő részben már együtt – bár még külön-külön történetben – szerepel a negatív és pozitív pólus (VIII. r.). Egyedül Midas történetében (IX. r.) egyesül az elrettentő és a követendő példa, amit a főszereplő megtérése tesz lehetővé.

Tehát egészen az angyal újbóli megjelenéséig az ember evilági tévelygésének – hol személyes, hol példázatos – rajzát szemlélhetjük. Voltaképpen a lírai én tudatában zajló történések vetülnek ki s öltenek magukra külső érzeki formát: a két fő

lelki képesség, a vágyakozás és a gondolkozás tárgyiasítása zajlik egy harmadik – az imagináció – segítségével, miközben a mű cselekményszintjén, egzisztenciális vonatkozásban a közeledés és távolodás változó dinamikájú, kettős mozgása érvényesül. Ennek hátterében a katolicizmus vágy-felfogása húzódik meg: a *cupiditas* a kifelé irányuló lelki mozgás, a megragadás és birtoklás vágya, az elemi természeti késztetés mindarra, ami vonzó hatást gyakorol az emberi lényre, ami gyönyör- és boldogságforrásként kínálkozik. A költeményben szó van azonban olyan gyönyörűségről is, ami „kár nélküli”: ennek „megízlelése” nem jár a „szív sérelmével” (*caritas*). Az ember az ősbűn utáni bukott állapotában a negatív típusra hajlik: a műben e kettős, külső és belső aspektusú jelenséget egyfelől a „karnyújtás”, „kapdosás” és a (felé)futás, vagyis az emberi bensőből kiinduló, valami megszerzésére irányuló késztetés, másfelől pedig a „hívás”, „tündérkedés”, vagyis a csábítás és kísértés mozzanatai reprezentálják.

A versben „kiábrázolt” didaktikus tartalom elsősorban azt kívánja felmutatni, ami elutasítandó: mind a véleményalkotás szintjén (‘megvetni’), mind a cselekvésmód síkján (‘távolzni’). A helyes magatartás prototípusa József alakjában testesül meg, aki Sámsonnal ellentétben a kísértőt

Ott hadgya, s-el szalad, s-egyebet sem tehet,
tudgya, hogy szaladva győzedelmet vehet,
ölben kapva véle veszedelme lehet,
s-küszködése közben nagy gonoszra mehet. (214. strófa)

Odüsszeusz története a téma örökérvényűségét jelezve előlegezi meg az egész mű legfontosabb exemplum-karakterének, Józsefnek a példáját:

Sokan sokszor itták Circének Poharát,
ki fújták magokból az lehellő párát,
sertésekké váltak, s-meg vallották kárát,
hajtottak moslékra, s meg atták az árát.

Kinek szive körül Circe tündérkedett,
kedve töltésére mindent cselekedett,
mérge poharával böven kedveskedett,
feje veszélyétül ritkán menekedett.

Az egy Ulysses volt, ki rajta erőt vett,
nem itt pohárából, sem ő véle nem ett,
nékie semmiben minthogy kedvet nem tett,
ellenére járva tőle szabaddá lett. (197–199. strófa)

Míg Odüsszeusz győzelme abból fakad, hogy elutasítja a csábító „italát”, „ételét”, illetve nem engedi, hogy hízelgő, hamis szavai behatoljanak a lelkébe, addig József menekülésében az elutasítás még intenzívebb formája nyer kifejezést. A versbeli *futás* etikai és teológiai többletjelentése a katolikus hagyomány értelmezési keretében illeszkedik: e motívum két ellentétes irányulásmód megragadására szolgál, minőségét pedig az határozza meg, hogy a szubjektum mi felé és milyen lelkülettel törekszik.

Ahogy azt Szentviktori Hugó képileg azonos képzetkörben mozogva mondja: ha a hívő „a világgal együtt szaladna, akkor az időbeli dolgok változékonyságának megfelelően, szerencsétlen helyzetben elcsüggedve, kedvező helyzetben felfuvalkodva e világhoz szabná magát. Ha a világ felé szaladna, akkor mindig a világi élvezetekben való megnyugvást keresné”.¹⁶ S noha a világtól el kell futnia a vágyakozásnak („szerelemnek”), azt nem kell teljes mértékben elutasítania, mert mint kiindulópont pozitív szerepet is betölthet: „A vágyakozásnak a világ a kiindulópontja: miközben ámulattal és dicsérettel tekint a külső világban Isten műveire, lelkében csak még hevesebben tér meg Istenhez az ember.”¹⁷ A világgal kapcsolatos valódi problémát tehát a függés („rabság”) és a belefeledkezés tényezője képezi, vagyis az istenitől való elfordulás veszélye.

A tizenegyedik rész elején újra előlépő narrátori alak egy tágas, zöld mezőn látja futni és „ügetni” a gazdagságra vágyó emberek tömegét. A sokaság kényelmes, széles útja helyett egy meredek, nehéz és keskeny ösvényre tér rá, az evangéliumi „keskeny út” allegorikus megfelelőjére. Az erdőbeli eltévedés mozzanata viszont már a külső ember lelki instabilitását, a szövevényes földi viszonylatok közötti tévelygés lehetőségét, vagyis az ember útmutatásra való rászorultságát fejezi ki. Az őrangyal ehhez kapcsolódó szerepét világítja meg a beszélő vallomások múltidézése (XII. r.): eszerint az Isten által mellérendelt őrangyal volt az, akinek „belső sugallása” tanította és szíve „vágyódását jóra gerjesztette”. Vagyis a mű elején még külső formában élénk lépő angyal alakja bensővé válik: az őrangyal láthatatlan jelenléte magában az emberi lélekben honol, s a fent jellemzett „csalárd” világgal szemben óvó ellenerőt képez. A hazaindulás után az emberi nem létoka fogalmazódik meg az utolsó előtti strófában, miután a vers beszélője egy utalásos példázatsor keretében elutasítja mindazt, amire a köznapi vágyak irányulnak:

Szívetem, jól tudom, Isten teremtette,
annak ő magában célját helyeztette,
állandó örömét Fölségében tette,
másban magán kívül nyugtát sem engedte. (438. strófa)

A helyes irányulásmód allegorikus-képi kifejtését így végül a személyes példafelmutatás gesztusa nyomatékosítja. Ennek fényében a vers hőséneke lelki fejlődése a *via illuminativa* egyfajta irodalmi ábrázolásának is tekinthető, hiszen ő is „megszabadul a teremtett javakhoz való ragaszkodástól, a földies gondolkodástól, és elindul a krisztuskövetés útján, szívesen vállalva az azzal járó szenvedést is”.¹⁸

16 SZENTVIKTORI Hugó, *A szeretetről*, Vigilia, 2004, 905.

17 *Uo.*

18 GÁBOR Csilla, „Religiosa actio mentis”: *Meditációelméletek és meditációtípusok a kora újkorban Európában és Magyarországon = Devóciók, történelmek, identitások*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Scientia, 2004, 28.

Szerkezeti felépítés, exemplum-használat, szólamok

A tartalmi elemek kidolgozottsága mellett a mű formai szempontok alapján is Koháry legjobb alkotásai között tartható számon.¹⁹ Mind a kötet, mind a törzsszöveg felépítése tudatos szerkesztési koncepciót tükröz: mindkét szövegegység keretes szerkezetű. A kötetet a versbeli valóság szerencsétlen történései (sebesülés, ellenséges pusztítás), illetve a mű keletkezését és későbbi sorsát érintő megjegyzések keretezik, a törzsszöveget pedig a két anygali jelenés.²⁰ A szerző a tizenkét részből álló kompozíció szerkezeti középpontjába a szerelem, vagyis a vágyakozás legintenzívebb megnyilvánulási módjának példáit állította (VI–VII. r.).

Ugyan kevésbé szembetűnő, de a negyedik és tizenegyedik részt félbevágó, külön egységet alkotó példázatos szövegtömb is keretes szerkezetű: a két főtéma (szerelem és gazdagságvágy) negatív aspektusait a keretező (IV–V. és X–XI. r.) részekben négy-négy exemplum mutatja fel, miközben a köztes szakaszt a pozitív és negatív példák – különféle módú – együttes szerepeltetése jellemzi. A példázatsorozat keretén belüli magban is feltűnnek időnként a lírai én egyéni történetét lefestő szöveganyag jellemző retorikai kellékei, a kis terjedelmű, ellentétező vagy megerősítő szerepű mellékpéldák, illetve említésszerű utalások.

A sétálás mozzanatára felfűzött cselekmény tehát két eltérő szövegtípus formájában artikulálódik: a szerkezet belső magjában elhelyezkedő példázatsor elsődleges kontextusát az elbeszélői én lírai fejlődéstörténete alkotja, ennek menetébe ágyazódnak be az egyszerre illusztratív, érvelő és moralizáló funkciójú, epikus jellegű exemplumok. Az elbeszélés-típusok közötti választóvonal mégsem mondható élesnek, hiszen a példázatsor kezdő- és végpontján érintkezésbe lép az individuális és a történeti-mitológiai sík. A negyedik részben Acteon példáját egy olyan esemény vezeti fel, amely az antik hős történetét képileg mintegy megelőlegezi: a lírai alany látja, amint vadászkutyák elejtenek egy szarvast. A tizenegyedik rész példázatait pedig olyan általános jellegű leírások övezik, amelyek az elvontság és konkrétság határán mozgóvá válnak azáltal, hogy a lírai alany álmvilágában tapasztalt valóság látványelemeiként tűnnek fel. E konkrétságra egyfelől a személyes elutasítás gesztusa utal a helyhatározó használatával („Lesz azért tanácsos onnand eltávoznom”, 372. vsz.), másfelől a leírások – főként a gazdagság sík, tágas mezejének – megelevenedő, a sétálás menetébe illeszkedő képszerűsége (például: „Annak gyöpe látczik zöldnek s igen szépnek / mennek azért oda, s arra sokan lépnek”, 343. vsz.).

A régi irodalomra jellemző módon Koháry önálló szerzői történetek írása helyett szívesebben válogatott a fabulák és históriák tárházából.²¹ Az előbbiek széles körű ismertsége és erőteljes jelképiségéhez az utóbbiak szentírási tekintélye járult még hozzá. A kiterjedt alak- és történetállományt megmozgató mű antikizáló ele-

¹⁹ GYŐRI, *i. m.*, 75.

²⁰ GYŐRI, *i. m.*, 72–73.

²¹ A szerző szóhasználatában az előbbi az antik mítoszokat, míg utóbbi a biblia történeteket jelöli. A Szentírás elbeszéléseinek litterális, betű szerinti értelmét a korban história értékűnek tartották. PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, ItK, 1984/2, 146.

mei és bibliai utalásai kifejtettségi fokuk szerint az említésszerű utalásoktól a hosszú strófányi betétekig terjednek. Az eltérő történeti rétegekből származó példázatok a narrátor szövegszervező s befogadást irányító jelenlétének eszközeiként funkcionáló kommentárjai fűzik egymással össze. Koháry a rendelkezésére álló alapanyagból a saját témavilágába illő, közismert elemeket emelte ki; az eredeti történetváz lényegre redukált változatát a számára indokoltnak tűnő – főként leíró jellegű – helyeken azután kibővítette. A Midás-történet szövegén jól nyomon követhető e költői eljárás módja: az átkötést biztosító nyitó és záró strófák közötti harmincstrófányi szakasz az előzetesen – elhagyásokkal és tömörítéssel – mintegy felére zsugorított ovidiusi forrásanyag leíró részeinek aprólékos kibontásával jön létre. E részletező hajlam elsősorban a Kohárynál fontos motivikus szerepet betöltő érintés mozzanataiban és a fényűző lakoma külsőségeinek lefestése során érhető tetten.²²

A kötetnyitó versben megjelenő, Calderón híres barokk drámájának címét visszhangzó 'az élet álom' állítás szorosán kapcsolódik a mű gondolati tengelyét alkotó „csalárd világ”-koncepcióhoz, s különleges hangulati többlettel ruhazza fel a szövegegyüttes egészét. Ugyanis ha ennek fényében tekintünk a központi versre, akkor egy többrétű realitás-képződés megvalósulását regisztrálhatjuk. Az álomlátás folyamata abban a keretben játszódik le, amely ezáltal maga is álomszerűvé minősül át. Ezenfelül az álomtörténelem belől az epizódyszerű mitologikus elbeszélések („költött dolgok”) külön fiktív világa is megteremtődik. E háromszintű imaginárius – és egyúttal narratív – rétegződés a megélt emberi-világi valóság komplex voltát reprezentálja, s egy felettes (transzcendens) perspektíva érvényesülését jelzi.

A versben ennek megfelelően két eltérő, de konvergens szólam jut szóhoz. Az egyik a kiindulópont, vagyis a világ, a másik a cél, a Mennysország nézőpontjából ítélt és értékel. Előbbihez tartozik egyfelől a lírai alapszituáció, másfelől a tragikus emberi példázatok csoportja. Ezzel ellentétben a másik lírai szólam egy felettes perspektíva szemszögéből, a transzcendens értékszemlélet tükrében szemléli a „lenti” világban zajló eseményeket. E hang elsőrendű megszólaltatója az álombeli angyal, ám mivel a narrátor maga is felülről tekint le önnön megkettőzött alakjának individualitására, az általa megfogalmazott tanító-elmélkedő szakaszokban szintén a transzcendens szemléletmód érvényesül. Koháry jó érzékkel él a történetalkotás nyújtotta lehetőségekkel, amikor három különböző formában is felmutatja a követendő mintát: a világfeletti (őrangyal), a világi (lírai alany) és a történeti (József) képviselő együttes szerepeltetése valóban meggyőzően hat. A lírai narráció e három központi alakja közül kettő statikus karakter, jelenléte pedig csupán epizodikus jellegű. A harmadik tag, az elbeszélő személyisége viszont – ahogyan arról már esett szó – benső fejlődési ívet jár be. De az ő folyamatos jelenléte képezi a mű fő szövegösszetartó erejét is.

Fontos továbbá megemlíteni, hogy a már említett két szövegtípus határpontjaiban a lírai alany magatartásmódja szembevetendő változáson megy keresztül: a negyedik részben nemcsak aktív cselekvőből passzív szemlélővé, hanem egyúttal – mint álom-

²² Koháry több versében is felfedezhető egy-egy lakoma hosszadalmas, katologizáló ábrázolása. Lásd Kovács Sándor Iván, „Ételt az asztalnak s italt a pohárnok” = K. S. I., *Eleink tündöklősége*, Bp., Balassi, 1996, 101–120.

beli elbeszélő – aktív történetalkotóvá is válik, mivel az elbeszélte történetek nem a valóság elemei, csupán a tudatos felidézés és közvetítés aktusa teszi őket jelenvalókká. A keretező momentumok kivételével azonban az exemplumok világa nem tart közvetlen kapcsolatot az elbeszélő álombeli közegével. Szembetűnő, hogy a történetmondás e formáját menet közben sem szakítják meg az álmodó egyéni panaszai. A lírai alany korábban megkettőződött – egy individuális és egy felettes, mintegy prédikatori szerepet magára öltő – enje e szakaszban az utóbbi nézőpontjába helyezkedik, mintegy „felemelkedik” önnön korlátozott és pusztán érzelmi jellegű egzisztenciális bázisáról. A két én hangja így nemcsak egybeolvad, hanem erőteljesebbé is válik a történetmondást időnként megszakító, didaktikus hanghordozású kommentárok révén. A személyes érzelmek szinte teljes háttérbe szorulását a tanító szándék előtérbe kerülése indokolhatta, ami aligha független a Koháryra is ható²³ jezsuita szellemiség döntően etikai és praktikus irányultságától.²⁴

Válsághelyzet és meditáció

A tárgyalt mű olyan valós válsághelyzet szülötte, amely nemcsak biografikus adatokkal alátámasztott, de szövegszerű jelöltségéből kifolyólag a versssituációnak is szerves részét alkotja. Hasonló a helyzet Koháry másik két álomverse esetében is, melyek kiinduló élménye a rabság volt. Ez a két, a börtönirodalom kategóriájába sorolható mű is meggyőzően igazolja, hogy a börtöncella akár „termékeny írói magány és reflexió”²⁵ helyévé is válhat az irodalmi műveltséggel rendelkező rabok számára, mivel az irodalmi szövegek létrehozása a rabsággal együtt jár, fizikailag és lelkileg egyaránt megterhelő körülmények könnyebb elviseléséhez járul hozzá.²⁶ A költő alkotásai kapcsán valóban érdemes lenne a börtön, illetve a rabság kiterjesztett fogalmát figyelembe venni.²⁷ Koháry súlyos egri sérülése nyilvánvalóan a testi-lelki szenvedés és korlátozottság hasonlóan kínzó tapasztalatát nyújtotta. Általánosságban elmondható, hogy a világi élet nehézségei, megpróbáltatásai által kiváltott válságélmény²⁸ rendkívül termékeny talajnak bizonyult a versszerző meditatív hajlamú alkata számára.

23 Koháry tanulmányait végig jezsuita intézményekben végezte. Lőkös István, *„Üdö mulatás közben szerzett versek”: Koháry István költészetéről = Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686-1699)*, szerk. BODÓ Sándor, SZABÓ Jolán, Eger, 1990, 270–271.

24 Tüskés Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai: Nádasi János*, Bp., Universitas, 1997, 87.

25 TÓTH Zsombor, *Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori magyar hagyomány? = Börtön, exilium és szenvedés*, szerk. TÓTH Zsombor, Bp., reciti, 2017, 14.

26 Uo.

27 MARÓTHY Szilvia, *Börtönben koholt versek, versekben koholt börtön: Koháry István költészetéről = TÉV/HIT – Tévedések és tévesztések a régi irodalomban*, szerk. ETLINGER Mihály, MARKÓ Anita, PÁLFY Eszter, SZATMÁRI Áron, VIRÁG Csilla, VRABÉLY Márk, Budapest, Reciti, 2018, 12.

28 „A meditációk születésének lélektani összetevői között első helyen áll a külső körülmények kedvezőtlen alakulása nyomán keletkezett válságélmény.” Tüskés Gábor, KNAPP Éva, *II. Rákóczi Ferenc meditációi* = T. G., K. É., *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században: Tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2002, 153.

Álomverseinek jellemző vonása „az értelem és az érzelmek ellentétes irányú, együttes működése, a gondolati és érzelmi elemek bonyolult kölcsönhatása”.²⁹ A prózai meditációk kettős funkciója szintén szövegalakító jellegzetességük, hiszen az én-elbeszélés szubjektivitása mindhárom esetben kiegészül az objektív példafelmutatás és tanítás gesztusával.³⁰ E versekben a didaktikus és költői kifejezőmód olyan epikus keretben jelenik meg, amelynek főszereplője igen kevéssé válik – külsődleges értelemben véve – cselekvővé, a szövegekben az imagináció és a reflexivitás erőteljes dominanciája érvényesül, miközben a voltaképpeni cselekmény – miniatűr történések alakjában – a tudati térben zajlik.

Koháry műveiben a kora újkori meditatív formára sokszor jellemző belső dráma³¹ a válságos élethelyzetből következik, vagyis nem gondolati, hanem emocionális fogantatású. Nem meglepő, hogy a költő mindhárom álomversének fontos eleme az önnevelést, az akarat tudatos koordinációját szolgáló meditatív lelki beállítottság,³² illetve az ehhez szorosan kötődő tipizált benső érési, fejlődési folyamat felmutatása. Emellett a képzelet szerepének barokk kori felértékelődése is ösztönzőleg hatott a költő írói gyakorlatára: Koháry álomversei – a szorosan bibliai kötődésű ignáci lelki gyakorlatok módszeréhez hasonlóan³³ – egy alapszituáció látványelemekben gazdag, imaginatív jellegű megelevenítését viszik véghez. Ehhez az érzékileg megteremtett bázishoz kapcsolódnak azután a személyes vagy általános érvényű reflexiók, azzal a céllal, hogy „az emberi tettek, döntések értékrendi, interiorizált megalapozását”³⁴ segítsék elő.

A Koháryra jellemző sajátos – önmagát mint *paraszversek faragóját*, illetve *koholóját* meghatározó,³⁵ a csupán *időmulatás* céljából verselgető *fűzfapoéták* körében pozicionáló – költői szerepfelfogást a didaktikus célkitűzés és a használati irodalomként³⁶ funkcionáló meditációs műfaj jellegzetességei indokolhatták. Az elemzett álomvers átgondolt poétikai megszerkesztettsége is arra mutat, hogy a szerénykedő formulák leple alatt olyan, ha nem is elsőrangú, mégis igényes írói munkálkodás zajlott, amelynek egyik jellegzetes elemét éppen a fűzfapoézis-toposz allegorikus kiaknázása képezte.³⁷

29 Uo., 157.

30 Vö. Uo., 154–155.

31 Vö. ZEMPLÉNYI Ferenc, *Magyar kísérlet a meditatív verskötet-kompozícióra és európai kapcsolódásai: Rimay = Z. F., Műfajok reneszánsz és barokk között*, Bp., Universitas, 2002, 144. Mások szerint a szövegszerűen jelentkező válságszituáció nem feltétlen kritérium. Vö. GÁBOR, „*Religiosa actio mentis*”..., *i. m.*, 9–60. Tüskés Gábor az újkori meditációk jellegzetességének tekinti a lelki válságot, szemben a középkori elmélkedések kontemplatív irányulásával. TÜSKÉS–KNAPP, *i. m.*, 158–159.

32 Loyolai Ignác meditációs módszerének hatása igen széleskörű volt. Tüskés, *i. m.*, 158.

33 Tüskés, *i. m.*, 29–53.

34 GÁBOR Csilla, *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban*, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Catholica Latina*, 2000/1, 139.

35 MARÓTHY Szilvia, *Koháry István „paraszt versei”*, *ItK*, 2017/4, 464–472.

36 GÁBOR, *A meditáció a hitgyakorlásban...*, *i. m.*, 139.

37 MARÓTHY, *Koháry...*, *i. m.*, 471.

FILLÉRTÁR

Pap Balázs

Batizi-versek a Régi Magyar Költők Tárában¹

A facsimile kiadásban² is hozzáférhető *Hoffgreff-énekeskönyv* históriás énekanyagának minden darabjához készült kritikai kiadás, melyek a *Régi Magyar Költők Tára* 16. századi sorozatának köteteiben jelentek meg. Az e kötetből is ismert versek legtöbbször 15 vers (Batizi András, Farkas András, Fekete Imre, Kákonyi Péter, Biai Gáspár, Csikei István, Székely Balázs és Szkhárosi Horvát András históriái) a második kötetben,³ 5 vers (Dézsi András, Sztárai Mihály szövegei) az ötödik kötetben⁴ jelentek meg, emellett a hatodik kötetben a szerzőkhöz nem kapcsolható versek is helyet kaptak, melyek közül nem egynek a *Hoffgreff-énekeskönyv* unikum forrása.⁵

A kritikai kiadások szellemiségének és előírásainak megfelelően a 16. századi verseket elsősorban szerzőik szerint elrendező RMKT-sorozat a nem egységesen, sőt többnyire számos forrásban fennmaradó szerzői életművek, életműrészek közlésekor minden egyes tétel esetében külön határozza meg azt a forrást, mely alapján a kritikai kiadás főszövegét elkészíti. Az RMKT 2. Batizi-anyagához (15+1 költemény) több 16. századi nyomtatvány is szolgáltat főszöveget. Batizi lírai művei esetében Szilády választásait kritikával illetni merőben sportszerűtlen cselekedet lenne, hiszen az általa gondozott RMKT-kötet kiadása (1880) után számos, e kiadást is érintő forrás is előkerült. Ilyen az 1892-ben Hellebrant Árpád által megjelent szövegkritikai szempontok alapján is fontos 1566-os váradi (RMNy 222), valamint az 1569-es debreceni kiadás (RMNy 264), melyekről természetesen Sziládynak is volt tudomása, olyannyira, hogy utóbbinak álfacsimile kiadását⁶ ő maga rendezte sajtó alá; és az 1560-as Huszár Gál-féle, mindezidáig legkorábbiként ismert gyülekezeti énekeskönyv (RMNy 160); melyet jóval Szilády halála után fedezett föl Borsa Gedeon.

1 A szerző a tanulmány elkészítése idején az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásában részesült. A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-4. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

2 *Hoffgreff-énekeskönyv, Kolozsvár, 1554–1555*, kiad. VARJAS Béla, tan. TARNÓC Márton, Bp., Akadémiai, 1966 (Bibliotheca Hungarica Antiqua VII.).

3 *Régi Magyar Költők Tára, Második kötet, XVI. századbeli magyar költők művei, 1527–1546*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., Akadémiai, 1880.

4 *Régi Magyar Költők Tára, Ötödik kötet, Radán Balázs, Dézsi András, Sztárai Mihály, 154?–1560*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., Akadémiai, 1886.

5 *Régi Magyar Költők Tára, Hatodik kötet, Szegedi Kis István, Sziráki Balázs, Armbrust Kristóf, Máday Mihály, Sarlóközi névtelen, Ráskai Gáspár, Gyulai István, Heltai Gáspár, Töke Ferencz, Szegedi András, Paniti János, Szepetneki János, Szegedi Gergely, Pap Benedek, Barát István, Nagyfalvi György, Vilmányi Libécz Mihály, Békési Balázs. Névtelenek, 1545–1559*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., Akadémiai, 1896.

6 *Szegedi Gergely énekes könyve 1569-ből: Szilády Áron tanulmányával Szegedi Gergelyről s énekes könyvéről*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1893.

Az epikus alkotások a ránk maradt Batizi-életmű harmadát teszik ki, és forrásaik száma a lírai alkotások forrásai harmadánál is kevesebb. A *Hoffgreff-énekeskönyv* az eminens Batizi szöveghordozó: a szerző minden epikus (5 db) alkotását tartalmazza. A Bornemisza-féle *Énekek három rendbe* négy ilyen alkotását őrizte meg. Némely szöveg önálló nyomtatványként is terjedt, és négy kéziratoss gyűjtemény egyaránt tartalmaz Batizi-históriát: a *Lipcsei-kódex*, a *Lugossy-kódex*, a *Mihály deák kódexe*, valamint a *Kádár-énekeskönyv*.

Szilády Áron a szövegek kiadásánál a két nyomtatott gyűjteményes forrást tekinteni textológiaiul értékes szöveghordozónak és az általuk hozott változatok különbségeit a versek többsége esetében nem gondolja számottevőnek. Az *Az istenfélő Zsuzsanna históriája / Zsuzsanna históriája* jegyzeteiben erről így nyilatkozik: „[a] különböző szövegek összevetéséből kitűnik, hogy azon egyes szavakbeli eltérések, melyek a Hofgref-féle kiadás és a későbbiek közt mutatkoznak, vagy oly lényegtelen szórakásbeli változtatások, vagy elvetendő, mert szövegrontó újítások vagy épen tévesztések és hibák, miknek az eredeti szöveg helyreállítására nézve semmi értékök sincs. Ugyanazért e helyen az elég correct Hofgref-féle szöveg mellett egyszerűen mellőzendők voltak.”⁷ Az idézet nem mentes hibás textológiai meglátásoktól, előítéletektől és önellentmondásoktól, mindazonáltal a sommás passzus minden körülményeskedéstől tartózkodva jelöli ki a *Hoffgreff-énekeskönyv* helyét a Batizi-epika forrásai között: ez lesz a legjobb szöveghordozó, s leginkább azért, mert ez a legkorábbi hozzáférhető forrás.

E mellett azonban a Batizi-szövegek kiadásakor nehéz mindvégig kitarítani. A *Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtéstül fogva mind az ítéletig való história* (RPHA 0124) című versnél ugyanis sajátos helyzet áll elő: a *Hoffgreff-énekeskönyv* a históriát két darabban, jócskán átszerkesztve közli,⁸ Bornemisza Péter legalább két évtizeddel későbbi detrekői kiadása viszont egyetlen versként publikálja. S ha lehet, a helyzet annyival még kacifántosabb, hogy a *Hoffgreff-énekeskönyv* e versnél több helyütt is csonka.

A kritikai kiadás regisztrálja a problémát, sőt világosan a *Hoffgreff-énekeskönyv* számlájára írja a változtatást,⁹ tehát belátja, hogy Bornemisza kiadása szerkezetében eredetibb, mint a korábbi editio. Alább közlök néhány¹⁰ eltérő helyet a két 16. századi és a kritikai kiadásból; megvizsgálandó, miként kezeli forrásait az RMKT.

⁷ RMKT 2., 421.

⁸ A két részre bontás lehetséges okairól lásd PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pécs, Pro Pannonia, 2014, 118–130.

⁹ „Bízvást hihetjük, hogy ez a versszak nem Batizitól származik, valamint a két énekre való osztás sem, mert szövegünk elején a versefejből ez jön ki ANDREAS BATHISIINUS, miből a Hofgref második énekének versefejeiben ennyi maradt meg: HISIINUS. A Hofgref gyűjtemény szerkesztője követhette hát el ezt a szétdarabolást s lehet, hogy az első énekhez bajosan illeszthető, 10 első strófa helyett maga szerkesztett egy vagy két bevezető versszakot, vagy pedig a 249-dik sort, mely így hangzik: De szent lélek isten nyilván megmondotta – így alakította át: A szent lélek isten stb, – s az éneket ezzel kezdte. A második ének címébe ezt írta: ugyanazon nótára; s ez szintén vélekedésünket erősíti.” RMKT 2., 423–424.

¹⁰ A lista terjedelmi okok miatt messze nem törekszik a teljességre. Az eltérések közül olyan helyeket választottam, ahol a nyelvjárási különbségeknél számottevőbb különbségek is látszanak. Mindhárom forrás szövegét betűhív átiratban hozom, a sorokat azonban, szemben a 16. századi kiadásokkal, nagy kezdőbetűvel írom.

sor ¹¹	Hoffgreff-énekeskönyv	Énekek három rendbe	RMKT 2.
46	Az emberi nemzet ott mind karhoztatec	Emberi nemzetseg ott mind karhoztatec	Az emberi nemzet ott mind karhoztatek
50	Ondoc paraznassag az vtanna tamada	Undoc paraznasag mind szellel el arada,	Ondok paráznság azután támada
82	Mikor negy szaz harmintz estendő el mulec	Mikor negy szaz esztendo el mulec,	Mikor négyszázharmincz esztendő elmülék
84	A' Sido népektől el ki hirdtetec	Es Moyses altal el kihirdtetec	A zsidó népektől el-kihirdteték
94	Es a fő csaßarsag chac egy emberel volt	[..]	És a fő császárság csak egy embernél volt
96	Eleijtel fogua nagy neuezetben volt	Eleitül fogua negy nemzetsegnel volt	Eleitel fogva nagy nevezetben volt
112	Egyic hogy el romlot masic fel tamadot	Egyic hogy el romlot masodik el felkölt	Egyik hogy elromlott, másik feltámadott
114	A ßent Prophetakual meg Prop-heteltata	A' szent irasokban meg prophe-taltata	A szent prófétákkal megpróbáltatá
128	Nagy ßörnyü halallal kel mind meg halnotoc	Nagy szörnyü halallal mind meg kell halnotoc	Nagy szörnyü halállal kell mind meg halnotok!
132	Oßtan az erelmet mü tölünc vgy kergyed	Oztan az értelmet mi tölünc meg kergyed	Osztán az értelmét mü tölünk úgy kérdjed
138	Tudom értelmetis meg magyarazatok	Tudom értelmetis ti megmondhaty-tyatok,	Tudom értelmét is megmagyaráz-átok
185	Az ket laba feie egy litet vala	Az két laba feje elegyített vala	Az két lábafeje egyelített vala
188	Még egy hegyből egy kő keznelkül fel alla	Míg egy hegyből egz köw kéz nekül leszalla	Még egy hegyből egy kő kéz nélkül felállá
191-2	Sarbol vasbol chinalt laba ößsue romla, Teteitől fogua ottan le rohana	Sarbol, vasbol czinalt labat öszue töre, Teteitől fogua ottan el le romla.	Sárból, vasból csinált lába öszve-romla, Teteitől fogva ottan lerohana.
196	De az ronto nagy kő egy igen nagy hegy lön	De az nagy rontó köw egy igen nagy hegy lön	De az rontó nagy kő egy igen nagy hegy lön
227	Nem emberi keztl a kő elmezetek	Emberi kez nekül az köw elvetetec,	Nem emberi kéztől a kő elmet-zeték
245	Christus Iesus WRunc bününkert aldozec	CHRISTVS IESVS Wrunk bünein-kert aldozec,	Krisztus Jézus urunk bününkért áldozék,
321	[..]	Törököknecc mondatnac mert öc mindent törnec	Törököknek mondatnak, mert ők mindent törnek

Úgy látszik, a nyilvánvaló szerkezeti változtatás regisztrálása mellett a kiadó nem föltételezi, hogy egyéb módon is távolabb kerülhetett a *Hoffgreff*-változat az eredeti szerzői szövegtől, ugyanis a fenti táblázatból is jól látszik, hogy a kritikai kiadás a korábbi 16. századi edíciót közli. Ez az egyes hangok jelöléséből és a szavak, sőt mondatok variánsaiból is kiviláglik.

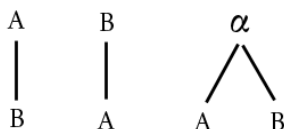
Az is észrevehető, hogy a *Hoffgreff-énekeskönyvből* hiányzó részek esetében Szilády szolgálai veszi át az *Énekek három rendbe* alakját, még akkor is, ha nyilvánvaló szótagszámtöbbletet kellene javítania. Tehát ahelyett, hogy a fölfedezett, világosan nem szerzői beavatkozás miatt a detrekői változatot hozná a főszövegben releváns helyeken a *Hoffgreff-énekeskönyv* alakjaival kiegészítve, a kiadó sajátos eljárást választ: a *Hoffgreff-énekeskönyv* szövegalakjait adja ki az *Énekek három rendbe* strófarendjében, a hiányzó helyeket Bornemisztától pótolva. Vagyis miközben rajtakapja a

11 A sorszámozást az *Énekek három rendbe* strófarendje alapján közlöm.

Hoffgreff-énekeskönyvet, hogy változtat a szerzői szöveg szerkezetén, kizártnak tartja, hogy változásokat szenvedjen el az ott közölt vers a szavak vagy mondatok szintjén; így kontaminált szövegkiadást kreál.

De akadnak egyéb szempontok is, melyek alapján Bornemisza kiadását szövegkritikailag az eddig gondoltaknál értékesebbnek kell tartanunk.

Stoll Béla sokszor kiadott alapvető textológiai dolgozatának¹² *Szövegek helyreállítása több nem-autográf szövegforrás alapján* című fejezetében¹³ beszél a szövegforrások egymáshoz való viszonyáról. Amint írja, két szövegforrás (A és B) viszonya alapvetően háromféleképp képzelhető el. Vagy A származik B-ből, vagy B származik A-ból, vagy „mindkét forrás egy (elvesztett) harmadikból származik.”¹⁴

Az utóbbi, harmadik lehetőség megfogalmazása némiképp leegyszerűsítő, de nem indokolatlanul. Ugyanis korántsem szükségszerű, hogy a két kiadás éppen egyazon forrásból származzék, ha már beláttuk, hogy egymásból nem eredhetnek. α nyilvánvalóan jelölheti azt a közös elvesztett őst, melyre mindkét forrás visszavezethető, de azt az ismeretlen szöveghagyományt is, melynek egy pontjához az ismert források kapcsolódhatnak. Stoll leegyszerűsítő megfogalmazása azért lesz *többször* helytálló, mert valószerűtlen és felesleges a régiségben nagyszámú elvesztett forrást föltételezni, és azért fontos mégis a fentiekkel kiegészíteni, mert nem szükségszerű, hogy az általunk már megismerhetetlen szöveghagyomány olyan pontjához kapcsolódna a két ismert forrás, mely ugyanolyan távolságban van a szerzői szövegtől.

Arról van ugyanis szó, hogy a nem autográf szövegforrások textológiai értéke fordítottan arányos az eredetitől való távolságuk mértékével. A kérdés az, hogy milyen mértékegységben mérjük az eredetitől való távolságot. Az időbeli távolság e tekintetben nem mérvadó: autográfíróról készülhet másolat a keletkezése után évszázadokkal is, és igen rövid időn belül sor kerülhet másolatok továbbmásolására. A *másolási távolság* lesz az a – messze nem egzakt – mértékegység, amellyel számolni érdemes. Egy nem autográf forrás annál nagyobb textológiai értékkel bír, minél kevesebb másolásnyi távolságra van az eredetitől, még akkor is, ha egy másolás és egy másik másolás sohasem lehet egymással egyenlő.

Hogyan határozható meg a két szóban forgó énekeskönyv viszonya (egyelőre csak a *Meglőtt és megleendő...* című vers tekintetében)? A Bornemisza-énekeskönyvből nem származhat a *Hoffgreff-énekeskönyv* szövegváltozata; ezt keletkezésük ideje aka-

12 STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, Bp., Tankönyvkiadó, 1987. Általában használt és hivatkozott kiadása: STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban = Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2003, 154–210.

13 *Uo.*, 200.

14 *Uo.*

dályozza meg.¹⁵ A *Hoffgreff-énekeskönyvből* az időrend miatt ugyan származhatna az *Énekek három rendbe* variánsa, de az fölöttébb valószínűtlen, hogy Bornemisza észrevegye a kettévágott ének kettévágott akrosztichonját és rekonstruálja Batizi átszerkesztett versének eredeti strófarendjét.

Nem marad más hátra, mint azt gondolni, hogy mindkét szövegváltozat ugyanabból az ismeretlen szöveg hagyományból származik, és mivel pontos távolságukat az eredetitől nem áll módunkban meghatározni, egyformának kell gondolni.¹⁶ Vagyis Bornemisza szövegváltozatát semmi okunk nincs a Hoffgreffé alá rendelni, sőt az látszik helyesnek, ha az kerül főszövegbe, és Hoffgreff eltéréseit minden egyes esetben jelezzük vele szemben, még akkor is, ha e vers esetében joggal gondolható, hogy a kötet kiadója egyéb helyeken is változtatott a szövegen.

Következhet-e mindebből olyasmi, mely a többi Batizi-história szövegkiadásánál megszívlelendő tanulság? Igen, még ha nem is magától értetődően. Mivel Batizi történetét illetően ez a két forrás a legmeghatározóbb (a későbbi kéziratos források bizonyíthatóan ezekről készültek), logikusnak tűnik, hogy e vers analógiájára a többi esetben is egyenrangú textológiai értéket tulajdonítsunk a két antológiának. Pusztán erre a versre alapozva azonban könnyelműnek tűnhet egy ilyen kijelentés. Hasonlóan látványos, hovatovább rikító különbségeket találhatunk a két kötet szövegváltozatai között (ezek egyikéről majd később), mégis egyelőre érdemes szóra bírni a szövegkritikailag hallgatagabb verseket.

Az ismeretlen szerzőtől származó *Pænitenciára intő história Istennek irgalmasságának ajánlásával, Manassesről és Nabugodonozorról* című história (RPHA 1205) például ilyen vers; e két nyomtatott antológián kívül a *Csoma-kódex* őrizte meg. Ez a kései kéziratos változat a két 16. századi kiadás egyikéről készült másolat, és épp a két nyomtatott variáns hasonlósága miatt nehezen dönthető el, hogy melyikről. Úgy hozhatunk megközelítőleg helyes ítéletet, ha a *Csoma-kódex*ben e história után szereplő *Moyzes és Jósue hadáról az Amálek ellen* című verset (RPHA 0432), mely történetesen ugyanezen három forrásból ismert, szintén összevetjük a két nyomtatott forrással. Itt azt találjuk, hogy a *Csoma*-változat az *Énekek három rendbe* szövegét másolja, azt kell hát *föltennünk*, hogy a szomszédos verssel is így áll a dolog.

A szóban forgó vers két változata olyannyira egyforma, hogy nem találunk köztük lexikai eltéréseket. Hacsak ezeket nem tekintjük annak:

sor	Hoffgreff-énekeskönyv	Énekek három rendbe
185	Töryünc azert az vagy mü most Istenhez	Teriönc azert az vagy mi most Istenhez

A konfúz sort a *Csoma-kódex* másolója a tőle telhető módon megigazítja:

15 Nem számítva azt az igencsak valószínűtlen elképzelést, mely szerint a kötet 1580 után került volna sajtó alá. Vö. MÁTRAY GÁBOR, *Történeti, bibliai és gunyoros magyar énekek a XVI. századból*, Pest 1859, 140.

16 A két énekeskönyv viszonyáról, lehetséges forrásaikról és általában a *Hoffgreff-énekeskönyvről*, annak szerkezetéről korábban és a fentieknél konkrétan már írtam: PAP BALÁZS, *A Hoffgreff-énekeskönyv szerkezetete a szöveg hagyományozódás tükrében* = P. B., *Históriák és énekek*, Pécs, Pro Pannonia, 2014, 59–84.

„Térjünk azért avagi mi most Istenhez”; jobb híján be kell érnünk ezzel az értelmezéssel. De nem is ez a fontos igazán, hanem az, hogy ha a két változat egymásból származik (az időrend miatt a detrekői kiadás a *Hoffgreff*ből), akkor azt kell látnunk, hogy Bornemisza közhelyesebb, gyülekezeti énekesebb alakra cseréli a *Hoffgreff-énekeskönyv* alakját, viszont az „az vagy” részt vagy helyénvalónak gondolja úgy, ahogy van, vagy nem tud vele mit kezdeni. Vagyis egy soron belül javít is, meg nem is.

Ha viszont azt gondoljuk, hogy közös forrást másolnak (és e versváltozatok esetében úgy tűnik, ugyanarról a forrásról lehet szó, nem pusztán hagyományról), akkor csak arról van szó, hogy a szolgálai másolási folyamatba egy helyütt hiba csúszik. (Szinthe bizonyosan Hoffgreffnél. Hiába a *lectio difficilior* elve: Isten felé törni e versszerző gyakorlatban nemigen szokás.) Akadnak azonban egyéb, ennél erősebb érvek is.

A két variáns szemléltetést olyan forrást másol, melynek nyelvjárása í-ző volt. E két kiadvány számára viszont idegenül hangoznak az ilyen szóalakok, ezért a szerkesztő (vagy inkább a nyomdász) túlnyomórészt javítja is ezeket. Onnan tudjuk, hogy a forrás mégis ilyen volt, mert helyenként a mechanikus másolás legyőzi az értelmező újraszédést, és a szerkesztő (nyomdász) anyanyelvjárása mellett elszisszol egy-egy idegen alak. És, amint az várható két kiadás esetében, ez *nem mindig* ugyanazoknál a szavaknál történik:

Sorszám	<i>Hoffgreff-énekeskönyv</i>	<i>Énekek három rendbe</i>
5	Eszt ertettüc régen törtint dolgokbol	Ezt ertettüc regen törtint dolgokból
6	O töruennek sok Historiaijbol	O töruinne soc historiaibol
32	Mert šantalan bünökuel rakua vala	Mert szantalan binökuel rakua vala
35	Ez éktelenséget hogy ő ne tenne	Ez iktelensiget , hogy ő ne tenne
61	Te ígirted nagy kegyelmesege dből	Te igerted nagy kegyelmesege dből
62	Bochanatot kic ki terne c bijnökbol	Botsanatot kic ki terne c bünökből
65	Én vitkesztem Vristen te ellened	En vétkeztem WRisten te ellened
70	Meltan ennél irdemlec nagyobbakat	Méltan ennél irdemlec nagyobbakat
73	Én nem tudom bijneymne c sokszagat	En nem tudom büneimne c sokszágát
83	Nem gondoltam iollehet intéseduel	Nem gondoltam jollehet intiseduel
85	Az még élec chyak tégedet dicšürlek	Az mig élec czac tégedet ditsürlec
93	Chyodallatos Istenne c itilete	Czudalatos Istenne c itileti
119	Öröl vala nagy széles oršagaban	Öröl vala nagy sziles orszagaban
164	Életünket kétség nélkül el vešttyük	Eletünket ketsig nélkül el vezttyc
184	Ketsignelkül ötet meg nem lelhettyük	Ketsignelkül ötet meg nem lelhettyük

A fenti táblázatot látva elképzelhető persze az az eset is, hogy a detrekői változat készítője néhol minden különösebb ok nélkül í-ző alakokra változtatja a *Hoffgreff-énekeskönyv* alakjait, és ha a forrásában ilyet talál, akkor azt hol javítja, hol egyszerűen lemásolja; ez azonban a merőben valóságosra.

E versváltozatok esetében tehát más úton és más módszerekkel, de oda jutunk, hogy az a leglogikusabb, ha a két nagy históriás antológiát nem közvetlenül, hanem közös forráson, esetleg forrásokon keresztül kapcsoljuk össze.

Nem bír különösebb jelentőséggel, de a rend kedvéért megjegyzendő, hogy a két eddig példaképp hozott vers a Bornemisza-gyűjtemény *második rendjéből* származott, nem a műfaji értelemben sokkal homogénebb, históriákat közlő harmadikból. A második rész énekei között még egy darab van, mely a *Hoffgreff-énekeskönyvben* is szerepel; Szkhárosi Horvát András átokverse, az *Az átokról*, vagy korábbi kiadása szerint: *De maledictionibus*. A kritikai kiadás e vers esetében is a *Hoffgreff-énekeskönyv* publikálta változatra alapozza szövegközlését, és itt már indoklással sem vesződik: „Szövegünk Hofgreffből van véve, melytől Bornemisszáé gyakran eltér.”¹⁷ Az eltéréseket ezúttal többé-kevésbé pontosan jelzi, mindazonáltal, tekintve, hogy Bornemisza itt – és ez az egyéb Szkhárosi-versek megjelentetése miatt is nyilvánvaló – nem Hoffgreff változatát másolja tovább, helyesebb lett volna épp fordítva eljárni. E kérdés azonban aligha érinti a két énekeskönyv viszonyát, és nem is visz közelebb Batizi helyesebb szövegalakjaihoz.

A fentiekből nem vakmerőség arra következtetni, hogy Bornemisza az Énekek három rendbe szerkesztésekor nem használta a *Hoffgreff-énekeskönyvet*. Az nem jelenthető ki, hogy nem is ismerte (persze akár így is lehetett), de hogy közvetlenül nem merített belőle, az szinte bizonyos. Ha előtte lett volna, alighanem egyéb szövegeket is kiválaszt belőle. A harmadik részt felvezető prózai megjegyzése mindenesetre ilyesmit sejtet: „Igyekeztem többeket is kinyomtatnom, de az tájba, mikor ezekbe munkálkodtam, nem találhattam azokat, kiket véltem, hogy szükséges voltak volna ezek közibe. Hanem az hívek könyörgések által azt is megnyerhetik az Úristentül, hogy azokra is alkalmatosságot adjon ő felsége.”¹⁸ Nem állítom, hogy e megjegyzés föltétlenül épp a *Hoffgreff-énekeskönyvre* vonatkoznék, csak azt, hogy akár arra is vonatkozhat. Annyi bizonyos, hogy Bornemisza fontosnak tartja megjegyezni, hogy a kiadás készítésekor nem rendelkezik olyan kútfővel, melyről tudomása van, s mely segítségével gazdagabbá tehetné kötete harmadik részét, de bízik benne, hogy egyszer valamiképpen még sikerül azokat a szövegeket is kiadni, melyeket ezúttal nem.

Az eddigieket összegezve: abban nem lehetünk biztosak, hogy Bornemisza ismeri a *Hoffgreff-énekeskönyvet*, amiképp az ellenkezőjében sem. Számos szöveg esetében belátható, hogy Bornemisza kiadásának nem forrása a *Hoffgreff-énekeskönyv*, valószínű tehát, hogy egyéb esetekben sem azt használta.

Ha ugyanis úgy áll, hogy az *Énekek három rendbe* hajlamos a szolgai másolásra és szándékos szövegváltoztatásokat nem eszközöl, változatainak eltérései szándékolatlan másolási hibák,¹⁹ akkor, noha lényegesen későbbi szöveghordozó, a benne szereplő alakok potenciálisan egyforma távolságban vannak a szerzői szövegtől; tehát nincs kisebb szövegekritikai értékük, mint a *Hoffgreff-énekeskönyvnek*. De ha ez túlzásnak tűnnék, akkor így megfogalmazva már aligha az: mivel belátható, hogy az *Énekek három rendbe* nem leszármozottja a *Hoffgreff-énekeskönyvnek*, hanem a szö-

17 RMKT 2., 458.

18 *Bornemisza Péter, Énekek három rendbe Detrekő, 1582*, kiad. VARJAS Béla, tan. KOVÁCS Sándor Iván, Bibliotheca Hungarica Antiqua, VI., Bp., Akadémiai, 1964. A CCLVIII és CCLIX közötti lapon.

19 Vö. STOLL, *i. m.* 183–184.

veghagyományozódás másik, egyenrangú ágán helyezkedik el, szövegkritikai értéke nem csekélyebb, mint a *Hoffgreff-énekeskönyvé*.

És most térjünk vissza a Batizi-versekhez!

Beláttuk, hogy a *Meglőtt és megleendő...* esetében szerkezeti érvek alapján a Bornemisza-változatot kell eredetibbnek tartanunk. Mi a helyzet a többi négy históriával? Azok esetében sajnos nem áll rendelkezésünkre olyan erős érv, amely alapján dűlőre vihetnénk a szövegváltozatok dolgát. A két antológia alakjait egyenrangúnak kell gondolnunk. És ennek a *Jónás históriája* esetében lesz komoly tétje.

A *Hoffgreff-énekeskönyv* Jónás-változata sajnos csonka: ha hihetünk az egyéb forrásoknak, csak a 69. sor utolsó szavának felétől tartalmazza a verset. A kritikai kiadás a teljes Bornemisza-variánsból közli a szöveg hiányzó részeit, majd a korábbi Hoffgreff-változatot hozza a továbbiakban. Mindehhez igen szűkszavú jegyzeteket fűz: „A XII. sz. megvan : Hofgrefnél *Dd3—Ee1* levélben (csakhogy a *Dd3* és *Dd4* hiányozván, Bornemisza szövegét kellett lenyomatni a 69-ik sor utolsó szaváig). — Bornemisza é. k. CCCXXXI—GCCXXXIX. lev. — Külön kiadásaiból szintén csak egyet ismerünk ekkorig, mely 1596-ban Debreczenben jelent meg egy 4 rét íven. (Szabó K. 280.) — Ezeken kívül megvan még a Lipcsei c. 78—81. levelén. — Lugossy c. 70—72. levelén. — Bornemisza szövegében az utolsó strófából ki van hagyva Batizi neve s e miatt a versszak átalakítva. A Lugossy c. szövegéből — azon kívül, hogy az egész verszet merőben át van dolgozva, — hiányzik a 9 —12. és 145—176. sor; az utolsó versszak előtt pedig egy strófa (doxologia) van betoldva. — A versalak egy az előbbi sz. a. olvasható énekével, de a rímelésre annyi gond sincs fordítva.”²⁰

A két forrásszöveg facsimile kiadását készítő Varjas Béla, Tarnóc Márton és Kovács Sándor Iván nem vizsgálják alaposabban e verset; Kovács csak Szilády megfigyeléseit örökíti tovább, és egészen 2003-ig kell várni, hogy Szilády ezen megjegyzései mögött rejtőző filológiai csemegére felfigyeljen Oláh Szabolcs.²¹ Ő pontosan, nagy akribiával leírja a Szilády által észre nem vett (vagy elkent) problémát, jelesül azt, hogy már Hoffgreff és Bornemisza szövegváltozata igen nagy mértékben eltér egymástól, és a Szilády által megfigyelt Lugossy-kódexbeli átdolgozások talán nem is elsősorban a Lugossy-kódex számlájára írandók, s ha igen, akkor nem átdolgozások. Oláh kiemeli, hogy a Szilády Áron által említett debreceni kiadás Hoffgreff változatán alapul, és az általa vizsgált változatok eltéréseiről egy pontos, mindazonáltal nehezen áttekinthető szinopszist közöl dolgozata végén. Oláh Szabolcs pontosan regisztrálja a négy szövegváltozat (*Hoffgreff-ék.*; *Énekek Három Rendbe*; *Jónás prófétának históriája...*; Debrecen, 1596 (RMNy 774); *Lugossy-kódex*) eltéréseit, strófahiányokat figyel meg, és Szilády legkorábbi kiadást preferáló „szerkesztői eszményét”²² is kritikával illeti egy helyütt: „A 70. sorig csonka H[offgreff]. textológiai rekonstrukciójára nézve igen nagy jelentősége van annak, hogy H[offgreff]. és D[ebrecen, 1596].

²⁰ RMKT 2. 423.

²¹ OLÁH Szabolcs, *A használati variánsok intertextualitása Batizi András Jónás-históriájában [1541] = Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban*, szerk. BITSKEY István, Debrecen, 2003, (Studia Litteraria XLI.) 14–40.

²² OLÁH, *i. m.*, 18.

az összevethető helyeken (a 70. sor után) a legtöbb esetben megegyezik. A 70. sorig D[ebrecen, 1596].-ben kimutatható szövegromlások tehát kis fenntartással úgy értékelhetők, mint a szerzetési időponthoz legközelebb eső szövegalkalak romlásai. Ennek következtében egyáltalán nem magától értetődő dolog H[offgreff].-hoz úgy közelíteni, mint amelyen a szerző keze nyoma leginkább látható volna.²³ Ha jól értem, itt Oláh a debreceni kiadás szövegváltozatának szövegkritikai értékét közelítené Hoffgreffhez.

De messze nem ez Oláh Szabolcs textológiai legfontosabb állítása, hanem az, hogy a Bornemisza-szövegváltozatra, de talán a többire is úgy tekint, mint amelyek szándékolt változtatásokon mentek keresztül. Bornemisza esetében konkrétan átdolgozásokról beszél.²⁴

Távol álljon tőlem, hogy vitába szálljak Oláh Szabolcs versértelmezéseivel; érzékeny elemzéséből magam is sokat tanultam. Számomra most a Jónás-história textológiai vonatkozásai érdekesek, a szövegváltozatok egymáshoz és Batizi eredetijéhez való viszonya érdekel.

A fentiekben beláttuk, hogy Bornemisza nem használja a *Hoffgreff-énekeskönyvet* detrekői kötete forrásaként, és szöveganyaguk közös forrásra, de legalábbis közös szövegagyományra vezethető vissza; nincs okunk a Jónás-história esetében sem arra gondolni, hogy a két kötet kapcsolata közvetlen lehet.

Mi a helyzet azonban a többi szövegváltozattal?

Az RMNy 774-es debreceni nyomtatvány a szövegek egybevetése után láthatóan a *Hoffgreff-énekeskönyv*vel rokon. Rokonságuk közelinek mondható és szerencsére nem csak e vers kapcsán láthatjuk ezt be. A *Hoffgreff-énekeskönyv* L1v–M3r levelein szereplő *Izsák pátriarka szent házasságról való szép história* (RPHA 1192) hasonlóképpen ránk marad egy önálló debreceni kiadványban is: RMNy 775. A változatok e szövegnél is az mutatják, hogy noha az *Énekek három rendbe* már bőven kiadásra ke-

23 OLÁH, *i. m.*, 18.

24 „A Bornemiszanál olvasható szövegvariánsokról tudjuk, hogy a detrekői szerkesztő a maga céljainak megfelelően gyakran alakított szövegforrásain. Jó példa erre Batizi András 1544-es verses világrónikája. Ez két változatban maradt fenn – az 1556-os (Hoffgreff-féle) kiadásban szereplő szövegalkalak valamivel több mint 60 sora legalább morfémiáskusan vagy szintaktikai szinten eltérést mutat a későbbi, Detrekőn Bornemisza által kiadott 1582-es szövegalkalak megfelelő részeihez képest. Pesti György haláltáncéneke kapcsán a szövegforrások eltéréseinek textológiai és alaktani-szemléleti vizsgálata szintén azt jelzi, hogy Bornemisza az átírási helyeken gyakran érvényesít poétikai, retorikai és homiletikai szempontokat. Éppen saját szerzésű énekeihez viszonyítva bátran tekinthetők Bornemisza nyelvi leleményeinek azok a módosítások, amelyeket a más szerzőktől származó művek Detrekőn kinyomtatott szövegállományán lehet észlelni. Összegezve: megállapítható, hogy a korábbi kiadásoktól való eltérések Bornemisza használati szövegvariánsaiban nem egyszer őáltala átdolgozott helyeknek tűnnek; és ezek révén a szövegváltozat újszerű alaki-szemléleti arculatra tesz szert.” OLÁH, *i. m.*, 15.

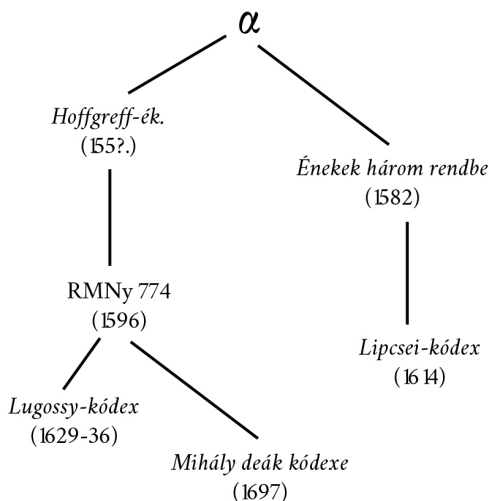
„A Hoffgreff György kiadásában megőrzött szövegalkalakhoz képest Batizi András verses bibliai törtériját Bornemisza jelentősen módosította; s ha a két változatot egymáshoz viszonyítva olvassuk sorról sorra, akkor a *szövegkapcsolatok tükrében* Bornemisza Jónása úgy kerül szemünk elé, mint az Isten által fölszólított ember *mindenkori képmása*.” OLÁH, *i. m.*, 24.

rült ekkorra, a debreceni nyomdász rendelkezik egy Hoffgreff-példánnyal és annak szövegét szedi ki újra.

A *Lugossy-kódex* szövegváltozata a szövegösszehasonlítás után e forrás továbbmásolásának látszik, és – mint a benne szereplő bibliai históriák általában – az *Énekek három rendbe* kötetéből származik.

A *Mihály deák kódexe* szövegét még nem volt módomban tüzetesen megvizsgálni, de címirata és incipitje alapján a debreceni nyomtatvány leszármazottjának tűnik.²⁵

E vers esetében a sztemma tehát valahogy így festhet:

Mivel a két szövegkritikailag legértékesebb változat, Hoffgreff és Bornemisza szövege nagymértékben eltér, melyiket kell közülük egy kritikai kiadásnak választania? A kérdés majdhogynem eldönthetetlen. Akadnak persze érvek, de egyikük sem perdöntő. Lássunk közülük néhányat!

– A két versváltozat verstani szempontból is nagy mértékben különbözik. Bornemisza változatának rímelése jobb, Hoffgreffé gyatrább, ha ugyan akar egyáltalán rímelni. Ebből aligha vonhatók le komoly következtetések, a jobb rímelést eredetibbnek gondolni egyszerű elitizmus: épp annyira elképzelhető, hogy valaki javít másolásakor egy vers rímein, mint az, hogy ront. Ráadásul a két nyomtatvány esetében a különbség tendenciózus: nem csak a Batizi-verseknél figyelhető meg:

Egy szemléletes példa a szóban forgó versből:

Szerze az Úristen egy igen nagy halat,
Nagy setét torkába hogy Jónást benyelne,

²⁵ Vö. DÉZSI Lajos, *Régi magyar verseskönyvek ismertetése: IV. Mihály deák kódexe*, ItK, 1911, 431–444, 434.

Kinek lón gyomrában három éjjel, nappal,
Istenhez kiálta, imezt mondja vala:
(*Hoffgreff-énekeskönyv*)

Szerze az Úristen igen nagy cethalat,
Hal torkát feltátván elnyelé mindjárast,
Három éjjel, nappal hordozá az Jónást
Onnét az Istenhez tön ilyen kiáltást:
(*Énekek három rendbe*)

És egy a szintén mindkét forrásban meglévő Sztárai Mihály szerezte *Judit asz-
szony históriájából*:

„[...]”
Íme az urunknak földön vagyon dereka,
És el vagyon tőle vétetvén ő feje!”
Ezt látván az urak, mind megijedének és megháborodának.
(*Hoffgreff-énekeskönyv*)

„[...]”
Íme az urunknak földön vagyon dereka,
És el vagyon tőle vágatván az ő agya.”
Ezt látván az urak, mind megijedének és népe háboroda.
(*Énekek három rendbe*)

A szépen rímelő, költői alakokat rontja a Hoffgreff-változat az írásbeliség, legalábbis a nyomtatottság határán lévő históriás énekek nivójára (ha egyáltalán van ilyen); vagy a Bornemisza-változat fejleszti tovább a közös forrásban talált változatot a nyolcvanas évek kifinomultabb, legalábbis normatív igényeihez (ha egyáltalán van ilyen)? Erős érvek híján eldönthetetlen. A Batizi-históriák esetében statisztikailag mintha a rímtelenség felé billenne egy rímetek érintő vizsgálat, de ez semmit sem jelent, mert a Gedeon-históriát csak a *Hoffgreff-énekeskönyv* őrizte meg, és láthatóan e kötetbe ilyen állapotukban, változatukban kerülnek be versek.

– Bornemisza változatában változik a kolofón, kikerül belőle Batizi neve. E tény könnyű döntést kínál, de csalóka. Túl azon az általános (és majdhogynem örök) kérdésen, hogy mennyire szabad komolyan venni a záróstrófák állításait (valóban vig kedvben született-e egyik-másik tragikus vers, vagy tényleg fázott-e a szerző versírás közben), a két változat némiképp elgondolkodtató.

Ezt Batizi András szerzőtte énekben,
A keresztyénekért ő nagy szerelmében,
Ezörötszáznegyven és egy esztendőben,
Kiből dicsúrtessék a mennyei Isten.
(*Hoffgreff-énekeskönyv*)

Az aki szerzette ilyen éneklésben,
Az keresztyénekhez volt nagy szerelembe,

Ezeröttszáz negyven és egy esztendőben,
Kiből dicsértessék az mennyei Isten.
(*Énekek három rendbe*)

Tény, hogy a későbbi változatban nem szerepel a név. Ennek számos oka lehet: akár az is, hogy a nagy mértékű átdolgozás, melyen a vers átesett, már jócskán megfakította Batizi szerzőségét, de az átdolgozóét nem erősítette meg annyira, hogy sajátjaként szignálja a szöveget. Ez a magyarázat oly mértékben feltételez igazságérzetet, hiúságot és szerénységet egy átdolgozóról, hogy nehéz valóságos személyként elképzelni. Másfelől, ha ezen átsiklanánk is, épp az átdolgozó igazságérzete, sőt igazmondása miatt kell azt gondolnunk, hogy a változtatásokra még a szerzetetés évében sor került, vagyis aligha lehetett maga Bornemisza. Megint nem lettünk semmiben sem biztosabbak. Még azt sem zárhattuk ki, hogy az átdolgozó nem maga a szerző. Miért ne származhatna Batizi tollából a Bornemisza közölte kolofón? Azért, mert ismerünk Batizi névvel aláírt verseket? Ismerünk hasonlóan rejtélyesen szignáltakat is; nem kizárt, hogy azokat is Batizi szerezte.

Nem mondhatunk tehát annál többet, mint hogy nem tudunk dönteni a változatok eredetiségének kérdésében. Gondolhatjuk, hogy Bornemisza átdolgozza ezeket a verseket, de a tények épp az ellenkezőjét sugallják – és legfőképp nem tudjuk bizonyítani. Az, hogy több rendelkezésre álló nyomtatott, vagy akár kéziratos változat alapján²⁶ adná ki e történeteket, merő fikció. Ilyen kéziratok létezésének sajnos semmi, de semmi nyoma.

A kritikai kiadásban követendő eljárás szemben az eddigiekkel az lehet, hogy

– mivel erős érvek alapján nem tudunk választani Hoffgreff és Bornemisza szövege között és

– mivel Hoffgreff és Bornemisza szövege annyira eltér egymástól,

közölni kell mind Hoffgreff és mind Bornemisza változatát, ugyanis egyforma eséllyel lehetnek szerzői szövegek. És mivel tudjuk, hogy az RMNy 774-es nyomtatvány a *Hoffgreff-énekeskönyv* szövegét adja ki újra, a *Hoffgreff-énekeskönyvből* közölt szövegváltozatot innen, nem pedig az *Énekek három rendbe* kiadásából kell kiegészíteni.

26 „Bornemisza szövegkiadói munkáját az olvasatok együttműködtetésének gesztusa jellemzi. A szövegeket »megjobbító« kiadóként az általa képviselt énekhasználó közösség igényei szerint, vagy a források csonkultsága okán, nyilvánvaló tévesztések, kihagyások miatt más nyomtatott kiadásokhoz és többé-kevésbé széles körben használt kéziratos gyűjteményekhez fordul. A hagyományozási láncok tisztázása, felgöngyölítése (az eredeti szerzői szöveg helyreállítása) helyett sokkal inkább válogat a rendelkezésre álló szövegforrások egyidejű halmazában. Az így keletkező »használati variáns« viszonyba kerül az őt feltételező egyéb variánsokkal; közöttük történeti tudást rögzítő és átrajzoló viszonyok mutatkoznak meg – e kapcsolat dialogikus »történeti reliefként« fogható fel.” OLÁH, *i. m.*, 15.

Azzal ugyanis, hogy a *Régi Magyar Költők Tára* második kötete kontaminált változatot közölt, *teljesen bizonyos*, hogy a Jónás-kiadásában vagy a hetvenedik sorig vagy épp onnantól kezdve *nem Batizi versét adta ki*.

De túl ezen a karikírozott megfogalmazáson, a 16. századi költészetből ránk maradt versek száma nem oly nagy, hogy lemondjunk a 16. században keletkezett strófák tucatjairól pusztán azon az alapon, hogy szerzőjük nem egyezik meg az épp kiadni szánt szerzővel.

E dolgozat másik tanulsága az lehet, hogy noha belátható távolságra van a 16. századi költészet kritikai kiadássorozatának lezárulása, talán épp ez teremt alkalmat arra, hogy elkezdjük az egészet előlről.

A Nosza keresztyének, halljunk régi dolgot és a Nosza keresztyén nép, hallgass nagy dolgokra (RPHA 1091) incipitű versek szövegközlése

JÓNÁS PRÓFÉTÁNAK HISTORIÁJA Ninive városáról és Jónás prófétának az tengerben bevetéséről, az cethalnak elnyeléséről és kiokadásáról, és Istentől megfeddéséről.*

	1	Nosza, keresztyének, halljunk régi dolgot, Hatalmas urunknak, Istennek dolgáról, <i>Jónás</i> prófétáról, Ninive városról, Kinél nagyobb város ég alatt nem vala.
5	2	Szóla az Úristen Jónásnak, ezt mondá: „Kelj fel, Jónás, menj el az nagy Ninivébe, Hirdessed közzetők az én beszédömet, Mert ű gonoszságok előmbe felhatott.
10	3	Isten előtt Jónás kezde elfutnia, Az <i>szeles</i> tengerre előtte indula, Mene az városba, kinek Joppen neve, Hát egy hajó indult az <i>szeles</i> tengerre.
15	4	Bárka-bért megadá ott az hajósoknak, Az bárkába üle, velök elindula, Akara elfutni Isten színe előtt, De az Isten előtt senki el nem futhat.

* A szövegközlés alapja két nyomtatvány: *Ionas prophetanak historiaia Ninive varosarol...*, Debrecen, 1596, RMNy774 (továbbiakban D) valamint a *Hoffgreff-énekeskönyv*, RMNy108, Ee1'–Ee4' (továbbiakban H). A főszöveget a 69. sorig D onnantól H adja, D eltéréseit jegyzetben közlöm, ha a főszövegbe javítás gyanánt D alakja kerül, kurzíválom.

3 D: János – értelem 10 D: fzeles – bizonytalan olvasat szeles vagy széles 12 D: fzeles – bizonytalan olvasat szeles vagy széles

- 5 Nagy szelet bocsáta Isten az tengerre,
Nagy vész, háborúság tengeren indula,
Kezdé ropogatni, hajtani az bárkát,
Mind elijedének az hajós mesterek.
- 20
- 6 El-felkiáltának ki-ki az Istenhez,
És az vasmacskákat tengerbe bocsáták,
De ott az bárkának legalsó részébe,
Jónást nehéz álom megfoglalta vala.
- 25
- 7 Az kormányosmester hozzá mene, monda:
Kelj fel, mit aloszol, kérjed az Úristent,
Netalám az Isten rajtunk megkönyörül,
Hogy mi el ne vesszünk itt mind ez tengerbe.
- 30
- 8 Szóla egyik hajós az másik társának:
„Jertek, vessünk sorsot és nyilat közöttünk,
Tudjuk meg, ki legyen ez nagy vésznek oka!”
Az sorsot megveték, és Jónásra esék.
- 35
- 9 Mondanak Jónásnak: „Jelents meg minekünk,
Micsoda az oka ez nagy háborúnak,
Mondd meg, mi dolgos vagy, miféle ember vagy,
És mond meg hová mégy, miféle nemzet vagy!”
- 40
- 10 Szóla ottan Jónás, nekik ezt felele:
„Zsidó nemzetségből való ember vagyok,
Félöm és tisztölöm az mennyei Istent,
Hogy ki teremtötte az tengert és földet.”
- 45
- 11 Az nagy háborúnak okát, im, ezt mondá,
Mert az Isten előtt elfutott volna.
Azért az hajósok mind megfélemlének,
Kezdék dorgálnia: „Miért, hogy ezt tötted?”
- 50
- 12 „Mit tegyünk teneked, hogy ez vész megszűnjék,
Mert, im, így jól látod ez tengernek vészét,
Minduntalan feljebb nevededik,
Nagy szörnyű zúgással, habokkal felbuzdul.”
- 55
- 13 Jónás monda nekik: „Fogjatok engemet,
És vessetek el-be tengernek vizébe,
Megszűnik legottan az vész, az háború,
Mert jól tudom, hogy én vagyok ennek oka!”
- 14 Az hajósmesterek evezni kezdének,
Akarnak kimenni Jónással az partra,
De nem lehet vala, mert az tenger vize,
Ellenek áradván visszaveri vala.

- 15 Kiáltván ezt mondják: „Kérünk, nagy Úristen,
Az igaz embernek lelkébe ne vesszünk,
Mert mint te akarod, ugyan cselekedtünk,
60 Ne ferteztessünk meg ártatlan vérében.
- 16 Nem lón mit tenniek, szegín Jónást fogák
Az tengerbe veték, az tenger megszűnék,
És megfélemlének, az Istentől kérik,
Áldozatot tőnek, az Istent dicsírék.
- 65 17 Szerze az Úristen egy igen nagy halat,
Nagy setét torkába hogy Jónást benyelne,
Kinek lón gyomrában három éjjel, nappal,
Istenhez kiálta, imezt mondja vala:
- 70 18 „Nagy veszedelmemből, pokolnak gyomrából,
Te hozzád kiáltok, felséges Úristen,
És te meghallgassad én imádságomat,
Mikort vonakodván ezt gondolom vala.
- 75 19 Bevetél engömet tenger mélségébe,
Mekörnyéközének engömet nagy vizek,
És a te örvénid, hatalmas habaid,
Rejám borulának és elmerítenek.
- 80 20 Én elvetött vagyok te szömeid előtt,
Vajon mikor megyök, Úristen, elődbe,
Mekörnyékeztének engömet nagy vizek,
Tengerök, mélségök fejemre burultak.
- 21 Nagy magas hegyeknek alája vettettem,
Földnek sarajával el-berekesztettem,
Emelj fel engemet, én Uram, Istenem,
Tarts meg életömet e veszödelemtől.
- 85 22 Mikor én lelkömbe ekképpen gyötrődném,
Rólad emléközém, kegyelmes Istenem,
Hogy te meghallgassad én könyörgésemet,
Kiért néked adok nagy hálát örökké.”
- 90 23 Isten parancsola ím a nagy cethalnak,
Ottan kiokádá Jónást a szárazra,
Kezdé dicsürnie Istent magasságba,
Nagy hálákat ada szabadulásáért.
- 95 24 Szóla az Úristen másodszer Jónásnak:
„Kelj fel, Jóna, menj el az nagy Ninivébe,
Hirdessed közötttek az én beszédemet,
A mit neköd szólok, nékiök megmondjad.”

66D: sötet 72 D: Mikor 73 D: Bevetell engemet 74 D: Meg környekezének engemet 75 D: az 76 D: ream 79 D: engemet 80 D: tengerek 84 D: veszedelemtől 86 D: emlekezem 91 D: dicsirnie 96 D: Az mit neked 96 H: meg mongyda

- 25 Engede a Jónás Isten beszédének,
Felkele, elmene a nagy Ninivében,
A Ninive vala oly igen nagy város,
100 Melyet harmadnapig ember eljárhatna.
- 26 Kezde bemennie Jónás a városba,
Hogy egy napi menés földet bement volna,
Felkiálta, monda: „Még negyven nap vagyon,
És ha meg nem tértök, Ninive elsüllyed!”
- 105 27 Az Ninivebeli férfiak meghallák,
Hínek az Istenbe, böjtöt hirdetének,
Gyászban öltözének mind öreg, mind küseded,
A királyhoz juta Istennek ígéje.
- 110 28 A király felkele király székiből,
Elhányá ruháját, gyászba beöltözék,
A hamuban üle el-felkiáltata,
A felséges király ezt kiáltattatja:
- 115 29 „Emberök és barmok, oktalan állatok,
Semmit ne egyenek, vizet se igyanak,
Gyászba öltözzenek emberök és barmok,
A nagy Úristenhez erősen kiáltunk.
- 120 30 És minden megtérjen ő gonosz útaról,
Ki-ki mind elhagyja az ő álnokságát,
Isten megbocsátja az mi bűneünket,
Hogyha nem haragszik, münket es nem vesz el.”
- 31 Látá az Úristen ő hitők gyümölcsét,
Mert ám *megtérének* ő gonosz utokról,
Rajtok könyörüle, őket el nem veszté,
És ő városokat ő el sem süllyeszté.
- 125 32 Jónás megbúsúla és elkeserődék,
Ezön haragovék, könyörgeni kezde:
„Nemde e beszédöt, uram, mondom valék,
Mikor én is valék még az én földembe.
- 130 33 Azért én akarék a tengerre futni,
Mert jól tudom valék, hogy megkegyelmeznél,
Irgalmas Isten vagy és nagy *tűrhető* vagy,
Megbocsátod nekik ő álnokságokat.
- 34 Azért kérlek, vedd el most az én lelkömet,
Mert én életömnél halálom jobb nekem!”

98 az 104 D: söllyed 106 D: bötöt 108 D: Az 109 D: Az 110 D: be öltetek 111 D: Az 112 D: Az 113 D: Emberek 115 D: gyazban eltözenek emberek 116 D: Az 117 D: ü 118 D: ü 119 H: bijneünket D: büneinket 120 D: minket el nem vezhet 121 D: ü hiték 122 H: meg törének D: meg terenek 122 D: ú 124 szótagszámtöbblet H: es ő varosokat es ő el sem süllyefté D: es ő varasokat es ü el sem süllyefté 125 D: keserödöt 127 D: vala 129 D: az 130 D: jól tudom azért 131 H: törhető 132 D: ü 133 D: lelkemet

- 135 Szóla az Úristen, Jónásnak ezt mondá:
„Alítod-e Jónás, igazán haragszol?”
- 35 Jónás el-kimene Ninive városból,
Napkeletről üle arccal a városra,
Szörze egy árnyékhelt, hol üldögél vala,
140 Nézi vala, hogy ha a város elsüllyed.
- 36 Szörze az Úristen egy folyó borostyánt,
Felfolya Jónásnak ő feje fölibe,
Hogy ő árnyékával neki árnyékozna,
Őtet ótalmazná, mert megbúsult vala.
- 145 37 Örüle a Jónás a *kicsin* árnyéknak,
Szörze hajnalkoron Isten holval kelve
Egy kis férget ki a borostyánt megrágja,
Ottan meghívada, árnyéka elbomla.
- 38 Az nap feltámadá, Isten parancsola,
150 Meleg szél indula, és hévség támada,
Jónásnak a fejét a nap süti vala,
Verjetezik vala, igen búsult vala.
- 39 Kéri az Úristent, hogy őt meghallgatná,
155 Monda: „Jobb neköm holtom, hogynem éltem!”
Monda az Úristen: „Alítod-e Jónás,
Hogy ha borostyánért igazán haragszol?”
- 40 Felele ott Jónás a nagy Úristennek:
„Igazán haragszom én mind haláliglan.”
160 Monda az Úristen: „Bánod a borostyánt,
Kire munkád nem volt, te sem ültetted volt.
- 41 Egy éjjel el-felnőtt, máson ím elveszött,
Ezön te bánkódol, nem a nagy városon,
Miért nem engednék én is ez városnak,
Melybe százhuszezer embernél több vagyon?”
- 165 42 Ezeket az Isten nekünk megíratta,
Nagy irgalmas voltát ebben ajánlotta,
Megtért bűnesöket hozzája fogadja,
Csak a bűnt valóba ki-ki mind elhagyja.
- 43 Jónás nagy szent vala, de nagy bűnös vala,
170 Mert a nagy Istennek engedetlen vala,
És teremtőjére ő haragszik vala,
Hogy a bűnösöknek megkegyelmez vala.

139 H: szerző D: szerze 140 az 142 D: ü 143 D: ü 145 D: az Ionas 145 H: kis szótagszám 146 D: holva 152 D: veritezik 154 szótagszámtöbblet D: nekem holtom hogy nem eltem 156 D: a borostianert 157 D: az nagy 160 D: munka 161 D: masod 168 D: az bünt 171 D: ü 172 D: az

- 44 Ezzel megjelönté a hatalmas Isten,
Az ember mely gyarló és mely engedetlen,
175 Hogy senki ne bízzék önnön szentségében,
Mert ha mostan jámbor, lehet még hitetlen.
- 45 Jónást az Úristen a bűnért megveré,
Mert nem veszi vala Istennek beszédét,
Azért mi hollgassuk Istennek ígését,
180 Mert ha megvetendjük, értjük büntetését.
- 46 A tenger fenekén Jónást meghallgatá,
És megszabadítá, nekünk példát ada,
Hogy mi es kiáltsunk nyomorúságunkba,
Münket es meghallgat, mert *igaz szavába*.
- 185 47 Ninive városát az Isten megtartá,
Hittel, jámborsággal mert ő hozzá hajla,
Ha mi es hiendünk a Krisztusba,
Ő nagy hatalmában megtart mi hazánkba.
- 190 48 Ezt Batizi András szerzötte énekben,
A keresztyénekért ő nagy szerelmében,
Ezörötszáznegyven és egy esztendőben,
Kiből dicsúrtessék a mennyei Isten.

Jónás prófétának históriája*

- 1 Nosza keresztyén nép hallgass nagy dolgokra,
Hatalmas urunknak, Istennek dolgára,
Jónás prófétára, Ninive városra,
Kinél nagyobb város ég alatt nem vala.
- 5 2 Szóla az Úristen Jónásnak, ezt mondá:
„Kelj fel, Jónás, menj el Ninive városba,
Intsed, hogy térjenek poenitentiára,
Mert nagy gonoszságok felhat nagy bosszúmra.”
- 10 3 Jónás hogy ezt hallá, igen megröttene,
Mert fél vala azon, hogy őt agyon verné,
Ninive vorosa őt elrökkentené,
Hogynemmint Istentül, túlök inkább féle.
- 15 4 Isten előtt azért kezde elfutnia,
Az széles tengerre előtte indula,
Sietséggel juta Japho városába,
Hogy ő az tengeren szaladna Tharsisba.

175 D: ünnön 177 az bűnert 179 D: halgassuk 184 H: íanaba D: mert igaz szavaba 186 D: ü 187 D: az 188 D: Ü 189 D: szerzette 190 D: ü

* A szöveg forrása: *ENEKEC három rendbe: kvlömb külömb felec*, Detrekő, 1582 (RMNy513), CCCXXXI^r–CCCXXXIII^r

- 5   Bárka-béert megadá ott az hajósoknak,
A bárkában ülők vele indulának,
De nem értik vala szándékát dolgának,
20   Isten előtt való bolond futásának.
- 6   Nagy szelet bocsáta Isten az tengerre,
Erősen az hajó hánkódnia kezde,
Annyi nagy háború mindnyájokat éré,
Hogy majd elsillyednek, mindenik azt vélné.
- 25   7   El-felkiáltának ki-ki az Istenhöz,
Mindent megkísírtnek, bíznak vasmacskákhoz,
Erőtlen voltakban futának Jónáshoz,
Kinek szeme akkor vala igen álmos.
- 30   8   Az kormányosmester rázza nagy álmából,
Esedeznék értők, inti buzgó szívből:
„Netalám az Isten mirajtunk könyörül,
Hogy el ne burítson bennünk nagy háború.”
- 35   9   Szóla egyik hajós másiknak és monda:
„Jertek, vessünk sorsot és nyilat látásra,
Tudjuk meg, ki legyen ez nagy vésznek oka!”
Az sorsot megveték, és esék Jónásra.
- 40   10   Ottan az hajósok mondának Jónásnak:
„Micsoda az oka ez nagy háborúnak,
Mondd meg, mi dolgos vagy, miféle ember vagy,
És mond meg hová még, micsoda nemzet vagy!”
- 45   11   Monda Jónás nekik: „Vagyok zsidó nemzet,
Félem és röttegem az mennybeli Istent,
Hogy ki teremtette tengert és az földet,
Ennek dolgaiba forgok színe előtt.
- 50   12   Ez nagy háborúnak kedig vélem okát,
Hogy az mit rám bízott, nem szerzém azokat.”
Az hajósok hallván mind megfélemlének,
Miért akart futni, dorgálnia kezdék.
- 55   13   „Mit tegyünk – mondának – hogy ez vész megszűnjék,
Mert, ím, így jól látod vizét az tengernek,
Hogy, ím, minduntalan feljebb nevednének,
Nagy szörnyű zúgással habok emelkednek.”
- 14   Jónás monda nekik: „Ragadatok ölbe,
És vessetek el-be tengernek vizébe,
Megszűnik legottan a tengernek vésze,
Mert csak énmiattam jutottatok erre!”
- 15   Az hajósmesterek mégis eveznie
Kezdenék Jónással, part felé sietni,

- 60 De nem lehet vala, mert tenger habjai,
Ellenek áradván vissza őket veri.
- 16 Kiáltván ezt mondják: „Nagy Úristen, kérünk,
Az igaz embernek lelkét ne veszessük,
És ártatlan vérbe mi ne ferteztessünk
Kérünk, Uram, téged, tarts meg őket velünk!”
- 65 17 De nem lón mit tenni, szegény Jónást veték
Az tenger vizébe, az vész ám megszűnik,
Ők megfélemlének, igen könyörgének,
Az parton Istennek áldozatot tőnek.
- 70 18 Szerze az Úristen igen nagy cethalat,
Hal torkát feltátván elnyelé mindjárast,
Három éjjel, nappal hordozá az Jónást
Onnét az Istenhez tőn ilyen kiáltást:
- 19 „Te hozzád, Úristen, pokolnak gyomrából
Kiáltok, Úristen, nagy veszedelemből,
75 Kérlek, tekints reám kegyelmességedből,
Szabadíts meg Uram, te nagy hatalmadból.
- 20 Ím bevetél engem tenger mélységében,
Hordoztatsz engemet nagy mély örvényekben,
80 Forgok nagy ínségben, habok közepében,
Vagyok csudálatos setétes tömlőcben.
- 21 Nagy magas hegyekkel ugyan megnyomattál,
Szántalan sok vízbe nagy mélyen burítál,
Mind mennyet, mind földet, lám, reám támasztál,
Minden segítséget túlem elszakasztál.
- 85 22 Noha elvetettél mostan színed elől,
És kirekesztettél te szent templomodból,
Mindazáltal bízom, hogy te jóvoltodból,
Mégsem hagysz el, Uram, irgalmasságodból.
- 90 23 Ilyen jótétedről te szent templomodban,
Nagy hálákat adok Anyaszentegyházban,
Dicsérlek tégedet, hogy minden csudálja,
Te nagy jóvoltodat minden magasztalja.
- 95 24 Jónás kiáltását Isten meghallgatá,
Harmadnapra azért halnak parancsolá,
Hogy Jónás prófétát szárazra okádná,
Mint másszor született, ugyan megújula.
- 25 Erről nagy örömmel Istent magasztalá,
Immár szolgálatját Istennek ajánlá,
100 Hogy megszerző volna az mit parancsolna,
Ismét választaték azért Ninivéra.

- 26 Szóla az Úristen másodszor Jónásnak:
„Kelj fel Jónás, menj el, szólj nagy Ninivénak,
Hirdessed beszédem mind egész városnak,
Mondd meg szörnyűségét ő nagy romlásoknak.”
- 105 27 Engede az Jónás Isten beszédének,
Mindjárt elindula hogy az Ninivénak,
Isten akaratját hirdeté azoknak,
Mind hossza, mind széle nagy vala városnak.
- 110 28 Harmadnapi járóföldön város hossza,
Mikor egy nap immár mind menten ment volna,
Nagy torokkal nekik imígyen kiálta:
„Ez város elsillyed, ha rá nem gondolna.
- 115 29 Isten negyven napot erre csak választott,
Addig erről nektek prédikálni hagyott,
Hogy ha mind fejenként Istenhöz nem tértek,
Várossal marhával mindnyájan elvesztek.
- 120 30 Az ninivebeli lakozó emberek,
Ezeket hogy hallák, hínek az Istennek
Böjtet, imádságot köztök hirdetének,
Gyászban öltözének öregek, kicsinyek.
- 31 Király is székiből hamar porba üle,
Alázatos szíve, szőrzsák öltözete,
Mind egész városnak király ivöltete,
Hogy minden Istenhöz sietséggel térne.
- 125 32 Emberek és barmok semmit ne egyenek,
Vizet se igyanak, gyászba öltözzenek,
Minden gonoszságból el-kifeseljenek,
Az Úristen előtt térdre leessenek.
- 130 33 Bujaság, torkosság, álnokság, csalárdság,
Minden ragadozás, kártétel, hazugság,
Isteni káromlás szitok, átkozódás,
Meggyszűnjenek köztök, legyen csak igazság.
- 135 34 Mikor látná Isten szívek töredelmét,
Megtére hozzájok, báná veszedelmét,
Ninive városnak ő esedezését,
Kegyelmesen vevé, akará életét.
- 140 35 Ezt Jónás jó néven nem tudá vennie,
Sőt inkább búsula, ezen az ő szíve,
Mert sok gonoszságot tött volna Ninive,
Azért azt itélé, hogy méltán elveszne.

- 36 Az aposolokis, hogy Krisztusnak szállást
Az Szamáriában nem adtak nyugvást,
Az mennybeli tüzellel veszteni az várast
Akarák, de érte hallának dorgálást.
- 145 37 Dúl-fúl mégis Jónás, teszen ilyen panaszt:
„Tudtam én, Úristen, hogy ilyen változást
Mívelsz Ninivéval és ez nagy kiáltást
Hiába mulatod, kit tött az te szolgád.
- 150 38 Vedd el azért immár életem énnekem,
Hogy nem ment hiába ivöltess én velem.”
Felele az Isten: „Véled-e, hogy méltán
Haraghatol, Jónás, én reám igazán?”
- 155 39 Jónás el-kimene Ninive városból,
Mégis veszedelmet gondol az városról,
Ellenbe üle az napkelet felől,
Várja sillyedését neki mindenestül.
- 160 40 Szerze az Úristen hamar egy tökszálat,
Jónás feje fölött bocsátá árnyékát,
Igen nagy örömmel hévségbe látá azt,
De másodnap reggel féreg megrágá azt.
- 41 Igen megbúsula Jónás azt tökszálon,
Halálát kívánja dagályában azon,
Isten megszólítja: „Jónás, ez tökszálon,
Íme, mit haragszol ez kicsiny károdon?”
- 165 42 Ha ez tökszál neked ilyen igen nehéz,
Sokkal inkább nekem az Ninive nehéz,
Melybe több lakozik száz és húszezernél,
Méltó volna inkább azon keseregnél.”
- 170 43 Ezeket az Isten nekünk megíratta,
Nagy irgalmas voltát ebben ajánlotta,
Megtért bűnösöket hozzája fogadja,
Csak az bűnt valóba ki-ki mind elhagyja.
- 175 44 Jónás nagy szent vala, de nagy bűnös vala,
Mert az nagy Istennek engedetlen vala,
És teremtőjére ő haragszik vala,
Hogy az bűnösöknek megkegyelmez vala.
- 180 45 Ezzel megjelenté az hatalmas Isten,
Az ember mely gyarló és mely engedetlen,
Hogy senki ne bízzék önön szentségében,
Mert ha mostan jámbor, lehet még hitetlen.
- 46 Jónást az Úristen megveré az bűnért,
Mert nem hiszi vala Istennek beszédét,

- Azért mi hallgassuk az ő szent igéjét,
Azból hogy naponként vennénk új életet.
- 185   47   Az tenger fenekén Jónást meghallgatá,
És megszabadítá, nekünk példát ada,
Hogy mi es kiáltsunk nyomorúságinkban,
Minket es meghallgat az mi nyavalyánkban.
- 190   48   Ninive városát az Isten megtartá,
Hüttel jámborsággal mert őhöz hájla,
Ha miis hiendünk az Jézus Krisztusban,
Ő nagy hatalmában megtart mi hazánkban,
- 195   49   Az aki szerzette ilyen éneklésben,
Az keresztyénekhez volt nagy szerelemben,
Ezerötyszáz negyven és egy esztendőben,
Kiből dicsértessék az mennyei Isten.

A *Verso* 2019/2 szerzői

SZATMÁRI ÁRON (1991): a PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék doktorjelöltje.

LACZHÁZI GYULA (1973): az ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének habilitált adjunktusa.

BODROGI FERENC MÁTÉ (1980): a DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet egyetemi adjunktusa.

MACSKÁSI ÁRPÁD (1976): a PTE BTK magyar irodalom mester-szakán 2018-ban végzett hallgató.

NAGY IMRE (1940): a PTE BTK professor emeritusa.

HERNÁDY JUDIT (1989): a PPKE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatója.

PAP BALÁZS (1975): a PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék egyetemi adjunktusa.

BATIZI ANDRÁS (1510 körül): iskolamester, prédikátor, énekszerző.

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KAR MAGYAR NYELV-
ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI
INTÉZET KLASSZIKUS
IRODALOMTÖRTÉNETI ÉS
ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOM-
TUDOMÁNYI TANSZÉK